

मानसरोवरनी यात्रा

लेखक
नारदराय पुरोहित महाराष्ट्र

અમદાવાદ

ધી ગુજરાત મિન્ટીંગ પ્રેસમાં છાક સોમાલાલ મંગળજી
કાપ્પું. ઠેકાણું-પાંચકુવા, ચાવ રસ્તા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીયરિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૫૮૮ ઘર્ગાક

પુસ્તકનું નામ નો. ૧૨૨૦૫૨૦૧ ૫૧૫૫

વિષય પર: ૪૩૬૬.૨૧૨૪ પાટિ.

हरिः ॐ तत् सत्

नारायण ग्रंथभाषा

ग्रंथ १३ अं.

भानसरोवरनी यात्रा.

लेखक अने प्रकाशकः

नारायण पुद्गोत्तम सांगाष्टी.

आधना जीवडींग; लोडी नगर—मुं.अं.

आवृत्ति पहेली.

प्रत २०००

संवत् १९८२

सने १९२५.

मूल्य श. ०-८-०.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય અમદાવાદ ગુજરાતી ગ્રંથોપસર-સંગ્રહ નિવેદન.

કૈલાસ એન માનસરોવરની યાત્રા વિષે ગુજરાતીમાં પુસ્તક પ્રકટ થયેલું છે તેથી અમને આ પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ તે માંહેની કેટલીક અતિશયોક્તિ ભરેલી ને સત્યથી વેગળી હકીકતથી લોકો આડે રસ્તે દોરવાઇ હેરાન ન થાય ને થોડી કિંમતે સત્ય ખીના જાણી માનસરોવરનો જીવલેણ માગ સુધારવાનું કાર્ય પરોપકારી શ્રીમંતો લક્ષમાં લેએ હેતુથીજ પ્રસ્તુત પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. કોઇ મહત્વાકાંક્ષી સન્નન હંસે પરમહંસના વૃત્તાંતને સત્ય માની કૈલાસ માનસરોવર પ્રયાણ કરી ગુરુ દત્તાત્રેયનો સાક્ષાત્કાર ઇચ્છતો હોય તો તે અભિલાષા ઉત્તમ છે પણ અશક્ય છે એ તેણે પ્રથમ લક્ષમાં રાખી લેવું. અમે નથી ધારતા કે સંન્યાસી તરીકે પોતાને ઓળખાવી ગમે તેવું સ્વચ્છંદી-મોજશોખી જીવન ગુમરનાર સાધુ ઉંટાધુરાના ગહન પહાડો સુધી પણ પહોંચ્યો હોય ! જ્યાં પહોંચવાનીજ આશંકા છે ત્યાં ખીસ્કુટ ખાનારને દત્તાત્રેય ભગવાન સહજ મળી જાય એમ મનાવવું એ મૂર્ખતાની અવધિજ ગણાય વળી કૈલાસ પવતનો ઘેરાવો પ્રાયઃ ૧૦ માઈલ છે છતાં તે ૩૨ માઈલનો જણાવે છે, તેમ ખીજી ગુફાથી ગૌરીકુંડ ફક્ત એ માઈલની ચડાઇપર છે ને તે પણ ત્રીજી ગુફા જતા રસ્તાપર આવે છે છતાં સાથેના માણસોને પડતા મૂકી આખો દિવસ ચાલીને પણ તે મહાત્માથી કુંડ ન પહોંચાયું ને પાછા ફરી ખીજો દિવસે જવાયું તેમ માનસરોવરથી તકલાકોટ ફક્ત ૧૪ કે ૧૫ માઈલ દૂર છે છતાં તે ૫૦ થી ૬૦ જણાવે છે એ પરથી અમને લાગે છે કે એ વર્ણન હંસે પરમહંસના સ્વતઃ અનુભવનું નહિ હોય પણ કોઈના પુસ્તકપરથી તફરાવી મારેલું હોવું જાઇએ. આ સંજ્ઞામાં બાવા સત્યદેવનું હિંદીમાં લખાયલું “મેરી કૈલાસ યાત્રા” નામક પુસ્તક એ તેના ખરા અનુભવનું છે એમ તેમાં વર્ણવાયેલી હકીકતપરથી તથા તેના આગમન વિષે ભોટીઆ-ઓના કહેવાપરથી સ્વીકારી શકાય. આશા છે કે માનસરોવર જવાનો મિલમ ગરબાંગનો રસ્તો સુધારવાનું કાર્ય પૂર્ણ થયા પહેલા વાચકે ત્યાં જવાનું સાહસ નહિ જ કરે. મુબંબ તા. ૨૬-૧૧-૨૫

વારજીય પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

અર્પણ.

પ્રગ્નવત્સલ ધર્માત્મા શ્રીમાન્ મહારાજા શ્રીકરણસિંહજી બહાદુર,
સં. લખતર.

પૂર્વકાળમાં તો ભગવદ્ કૃપાપાત્ર મહારાજા અંબરિષ,
ભરત, યુધિષ્ઠિરાદિ કષ્ટ પ્રાતઃસ્મરણીય રાજમહારાજાઓ
આપણી પવિત્ર આર્યાવર્ત ભૂમિમાં ક્ષત્રિય જાતિમાં જન્મી,
ક્ષત્રિયોચિત ગુણ ધારણ કરી, સંતતીની જેમ પોતાની પ્રજાનું
પાલન કરવા સાથે પ્રભુની અનન્ય ભક્તિ કરી જમતના
લોકોને ઉત્તમ આદર્શ દાખવી ગયા છે; પરંતુ અત્યારે કલિયુગમાં
તેવા વિરલ ક્ષત્રિય કુળ ભૂષણ રાજાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. પરમ
સંતોષની વાત છે કે “બહુરત્ના વસન્ધરા” એ ન્યાયે આપ
એક એવા મહાનુભાવ નૃપતિ સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ભૂમિ-લખતર
સંસ્થાનમાં ઉદય પામ્યા કે આપ ગોલોકવાસી થયા છતાં
આપની શુભ કારકીર્દિનું સ્મરણ કરતા આપની પ્રજા અને
પરિચયમાં આવનાર હરેક વ્યક્તિ રોમાંચિત થઈ જઈ, હર્ષના
અશ્રુઓ વરસાવી, મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી, આપના પ્રત્યે પરમ
પૂજ્યભાવ દર્શાવી રહેલ છે. સત્યારિત, સંતાનની પેઠે પ્રજા-
પાલનમાં તત્પરતા અને અખિલ વિશ્વના નાથ શ્રીરણજીઓમાં
આપની અનન્ય ભક્તિ આદિ અનુપમ અને અનુકરણીય દૈવી
સંપત્તિના ગુણોથી આકર્ષાઈ આ અંથ આપના ગોલોકવાસી
આત્માને સપ્રેમ સમર્પણ કરું છું.

પ્રભુ કૃપાભિલાષી,

નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
પ્રયોજન અને તૈયારી ...	૨	મિલમ ...	૬૨
અંબાજીનો અગાધ મહિમા ...	૪	ભોટીઆ લોક ...	૬૧
કાઠગોદામ ...	૬	સમયનો સદુપયોગ ...	૬૮
નૈનિતાલ ...	૯	મિલમમાં જનહિતકારી	
આલમોરા ...	૧૨	પ્રવૃત્તિ ...	૭૨
માનસરોવરના વિવિધ રસ્તા ...	૧૫	ઉટાધુરા કિંવા બરફમય જગત. ...	૭૬
કાશીપુરનો આદર્શ અગીચો ...	૧૭	ટિબેટ ...	૯૦
સિમલાનું સૌંદર્ય ...	૨૦	માનીમ મંડી ...	૯૫
ગંગા ધમુનાની નહેર ...	૨૬	કૈલાસ ...	૧૦૪
શ્રીઆત્મવરૂપજી મહારાજ ...	૨૯	માનસરોવર ...	૧૧૦
ઋષિકેશમાં ઇશ્વરી કોપ ...	૩૨	તકલાકોટ ...	૧૧૩
શ્રી બદ્રીનારાયણ ...	૩૫	ગરબ્યાંગ ...	૧૨૧
મહારાજ મેસુર ...	૪૮	નિરપાણી અથવા મોતનિસરણી ...	૧૨૫
મોક્ષનો ઇન્જિન ...	૪૦	આરકોટ ...	૧૨૮
વાગેશ્વર ...	૪૩	સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓનો	
રામગંગાનો પ્રખળ પ્રવાહ ...	૪૬	સંદેશો ...	૧૩૫
મુનસ્મારી ...	૫૦	ઉપસંહાર ...	૧૩૯
મૃત્યુનો માર્ગ ...	૫૬	અભિપ્રાય ...	૧૪૭

શ્રોત્રિ:

માનસરોવરની યાત્રા.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

દિવ્ય ધામો વિષે નિર્ણય કરવામાં આવે તો હિમાલયની નિકટમાં આવેલા શ્રી કૈલાસ માનસરોવરને ઉત્તમ પંક્તિએ મૂક્યા વિના ચાલે નહિ. મહાભારત અને પુરાણોમાં કૈલાસ માનસરોવરની અલૌકિકતા વિષે અત્યુત્તમ વર્ણન અનેક સ્થળે લખાયેલું છે. સમર્થ ઈવિજ્ઞાએ અને વિદેશી પ્રવાસીઓએ પણ માનસરોવરનું સૌંદર્ય વર્ણવાય તેટલું વર્ણવી છેવટે વેદની માફક નેતિ નેતિ અર્થાત્ વર્ણનાતિત જણાવેલું છે. આવા અનુપમ ધામની યાત્રા કરવાનો સંકલ્પ મને ઘણા વર્ષથી ઉદ્ભવ્યો હતો પરંતુ તે સાથે અનુભવીઓના મુખેથી જેમ પણ સાંભળ્યું હતું કે ત્યાં (માનસરોવર) જવું અને જમને પાછા સહીસલામત વેર આવવું સહેલ નથી. અતિશય વિકટ અને જોખમી અગમ્ય રસ્તાપર આલ્યા પછી ખરફમાં વિચરવું પડે છે ને ખોરાકની ચીજો બખ્ખે ત્રણ ત્રણ માસની સાથે રાખવી પડે છે, અને ચોર લૂંટાફેનો પણ પૂરો બચ લાગે છે અર્થાત્ સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો ત્યાં જવામાં સહેલે સહેલે અને ડગલે પગલે મૃત્યુનો ભય છે, તેમાંથી ઉગરી કોઈ ભાગ્યેજ પાછું આવે છે માટેજ કોઈ જતું નથી.

હુંમેશા ઇશ્વરનો એક નિયમ છે કે જે કાર્ય, સ્થળ કે વસ્તુ જોટલા પ્રમાણમાં મોટી-કિંમતી-અદ્ભુત તેટલા પ્રમાણમાં તે વિશેષ કદ સાધ્ય પણ હોયજ; માટે દૃઢ સંકલ્પવાળા શ્રેયના અભિલાષીએ તેની જરાપણ દરકાર ન કરવી જોઈએ. જ્યારે મેં માનસરોવર જવાનો સંકલ્પ દર્શાવ્યો ત્યારે મારા પૂજ્ય પિતા, કુટુંબી તથા સ્નેહી મિત્રો તરફથી મને અટકાવવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયત્નો થયા, કલ્પાંત થયો, અનેક છવલેણ મુશીબતો કહેવામાં આવી છતાં મેં મારો નિશ્ચય ન ખદલ્યો ને સંવત ૧૯૮૧ ના ચૈત્ર સુદિ ૭ ને મંગળવારે મુખ્યધી પ્રયાણ કર્યું.

પ્રયોજન અને તૈયારી.

સ્વાભાવિક રીતે સુસંપૂર્ણ હૃદયમાં પ્રશ્ન સ્ફુરે કે જ્યારે શ્રી કૈલાસ અને માનસરોવર જવું અને જહન પાહું આવવું એ મૃત્યુના બચવાળું છે, નાના મોટા સેંકડો કળેટા ભોગવવા છતાં પણ ઘેર પહોંચવું અશક્ય છે ત્યારે શાણા પુરુષોએ ત્યાં શા માટે જવાનું સાહસ ખેડવું? વાસ્તવિક રીતે આવા પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ હોઈ શકે કે શાણા શૂદ્ધસ્થે ત્યાં જવાનો વિચારજ માંડી વાળવો ઘટે. અણપિપર્યંત જોએ ત્યાં કવચિત્ જાય છે તેઓ સંસાર કે શરીરની દરકાર વિનાના સાધુ મહાત્મા વેરાગીજ જાય છે, ઠાઈ શૂદ્ધસ્થાશ્રમી હિંમત કે સાહસ કરતો નથી. આમ જણવા છતાં મેં માનસરોવર જવાનો સંકલ્પ કર્યો તેના ખેંઠારણે હતા:— એક તો હિંદમાંના દારકા, રામેશ્વર, જગન્નાથ, બદ્રીનાથ, કાશી, મથુરા વગેરે નાના મોટા પ્રાયઃ સઘળા તીર્થોની યાત્રા એકથી

વધારે વખત કરેલી છે એટલુંજ નહિ પણ કાશ્મીર, નેપાલ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, ઇટાલી વગેરે સુંદર રમણીય ગણાતા દેશે પણ જોયેલા છે ને હવે માત્ર કૈલાસ માન સરોવર જેવું પરમ અલૌકિક સ્થળ બાકી રહી જાય એ ઠીક નહિ, ગમે તે ભોગે તેના દર્શન કરવાજ જોઈએ; અને બીજું હિમાલય તથા કૈલાસ માનસરોવરમાં ઋષિ મુનિ યોગી મહાત્માઓના વાસ છે, બાગ્ય જોગે જો તેઓના દર્શન સમાજમ થઈ જાય તો જાતિ ધર્મ અને દેશોદયત્રા ઉદ્ધારાર્થે દેવી સંપત્તિ-આત્મજ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

માનસરોવર પ્રયાણ કર્યા પૂર્વે છ માસથી સાધનો એકઠા કરવાની તથા રસ્તાની આવશ્યક માહિતી મેળવવાની ખનતી સઘળી તૈયારી કરવા માંડી હતી. માનસરોવર કૈલાસ જઈ આવેલાઓના ખનાવેલા પુસ્તકો વાંચી, તેમાંથી ઉપયોગી નોંધ કરી લેઈ, અને તેટલાને જાતે મળી, પૂછવાનું પૂછી લીધું હતું. ખરે-ખરી ઠંડીથી બચવા સારૂ જોઈવા પાથરવાના ત્રણ ખનુસ, ઉનના હાફ કોટ અને ચોરણી, પગના ત્રણ જોડ મોજ અને હાથના મોજ, ગરમ રૂમાલ, કાનટોપી અને બેન્ડેજ (પગે બાંધવાના પટા) નાની મોટી ચીજો નાંખવાનો થેલો, કાથળો અને કાથળીજીં, સ્લીપર અને હોલબુટની જોડ, હાફપેટ ટોપી અને રેશમી સાંફો, તાવ માથું પેટ ઉધરસ ઘા વગેરેની દવાઓ અને મરી લવંગ સૂંઠ કેસર કર્કતુરી, તાણુ થાળી વાટકો ડબરો અને ટિફીન બોક્સ તથા ગીતાઈ માળા નોટબુક અને કાગળ પેન્સિલ વગેરે જોઈતા પ્રમાણમાં વસાવી લીધા હતા.

સાધનસંપન્ન શુદ્ધસ્થ બલે સેંકડો સાધન સાથે લઇને

જય તો પણ હિમાલયના ધુરા પાર કરી ટિબેટ પહોંચવાનો માર્ગ અગમ્ય હોવાથી ત્યાંના રાત દિવસના અનુભવી ભોટીઆ લોકોનો આશ્રય લીધા વિના તો કદાપિ નજ આલે. ભોટીઆ લોક ટિબેટ વેચવા માટે જે જે કાપડ કટલેરી કરીઆણું હોઝ-યરી મોતી વગેરે માલ હિંદમાંથી ખરીદી લઈ જાય છે તે મોટે ભાગે કલકત્તા આવીનેજ; તેથી તેઓનું દર વર્ષે શિયાળામાં કલકત્તા આવવાનું રહે છે. મારા પરમ સુયોગ્ય સન્નિવ્રત શ્રીયુત દયાશંકર દયાળજી બદ જેઓ કલકત્તાની એક આગેવાન પેઢીના ભાગીદાર અને પોતાના બહોળા અનુભવ તથા તીવ્ર બુદ્ધિમત્તાથી મોટી લાજવગ ધરાવે છે તેમણે બે વર્ષ અગાઉ જન્મ નેપાલ જતાં મને બજામણ પત્ર લખાવી આપી તમામ અનુકૂળતા કરી દીધી હતી તેમ હિમાલયમાંના મુનશ્યારી-મિલમથી ટિબેટ જતાં પ્રતિષ્ઠિત ભોટીઆ વેપારીઓ પર પણ બજામણપત્રો લખાવી મોકલી પોતાના મિત્ર તરીકેના કર્તવ્યનું પાલન કરી મારાપર પરમ અનુગ્રહ કર્યો હતો.

અંબાજીનો અગાધ મહિમા.

જેવી રીતે માનસરોવર કે હરકોઈ સ્થળે જનારને બજામણ પત્ર ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે સારો વિદ્યાસુ સંગાત પણ જરૂરી છે. જે બાઈ પ્રથમ અમારી સાથે ગંગોત્રી જમનોત્રી દેદારનાથ ખત્રીનાથ ચાર વર્ષ પૂર્વે આવેલ તે મારા સ્નેહી ધર્મપ્રેમી બાઈ વૃન્દલાલ ત્રિભોવનદાસ માનસરોવર પણ આવવાને તૈયાર થયા એટલે તેમને મથુરાજી અમુક દિવસે આવી મળવાનું જણાવી હું

મુંબઈથી ભાવનગર ત્યાંની પરમ ભાવિક-સનાતની પ્રજાનું માન-પત્ર તેઓના પ્રેમને આધીન થઈ સ્વીકારવા ગયો ને મોરબીના દિવાન સાહેબ પરમ ભગવદીય શ્રીયુત રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારીજીને હાથે ચૈત્ર (સુદિ ૯) રામનવમીના શુભ દિને સ્વીકારી હડવા મોટા કુંડળને મળી, મહામુશીબતે દેવસમાન વૃંદ પિતાશ્રીની આજ્ઞા મેળવી ચૈત્ર વદિ ૨ ને શનિવારે હડવાથી રવાના થઈ પ્રથમ આખુરોડ ઉતરી અંખાજી ગયો.

આખુરોડથી અંખાજી ખાર માઇલ દૂર છે. રસ્તો સડકનો છે. ખેલગાડામાં, ઘોડાપર અથવા પગે ચાલીને યાત્રીઓ અંખાજી જાય છે. ખેલગાડામાં ચાર માણસ બેસી શકે છે તેનું ભાડુ રૂ. ૮ એટલે પ્રત્યેક મુસાફરનું રૂ. ૨, ઘોડાનું રૂ. ૨૧, અને પગે ચાલીને જવું હોય તો રૂ. ૧૧ મજૂરને આપવો પડે છે. રસ્તામાં નદી તથા દૂધ ચાની દુકાનો અને પાણીની પરખો આવે છે. પ્રથમ નવ માઇલ શિરોધ સ્ટેટની હદ આવે છે તે પ્રત્યેક યાત્રી પાસેથી ચાર અને બે મળી છ આના કર લે છે તથા ખેલગાડાવાળા પાસેથી રૂ. ૨ લે છે. પછીના ત્રણ માઇલ એટલે પઠાણ ચોકીથી અંખાજી સુધી દાંતા સ્ટેટની હદ છે ને તે દરેક યાત્રી પાસેથી રૂ. ૨)૦ અને ખેલગાડાવાળા પાસેથી રૂ. ૨ કરના લે છે.

શ્રી અંખાજી માતાનું મંદિર ખડુ મોટું દેહીપ્રમાણ નથી, પરંતુ સ્વયં માતાજી ભારે તેજસ્વી છે. જગદંબાની મૂર્તિનું સ્વરૂપ કોઈ રીતે કદવી શકાતું નથી પણ ચમત્કાર અતિ મોટો છે. હજારો યાત્રી અતિશય ભાવથી દર્શનાર્થે આવે છે. અહીં ચૈત્ર સુદિ ૧૫ તથા ભાદરવા સુદિ ૧૫ નો દિવસે જળર મેળો ભરાય છે ત્યારે મોટી સંખ્યામાં યાત્રી આવે છે ને માતાજીની

પૂજા કરી, સામગ્રી ધરાવી, ભેટ મૂકે છે. એમ કહેવાય છે કે માતાજીની માનતા-ખાધા રાખનાર બાવિકની હરેક શુભેચ્છા જવી કે ધન સ્ત્રી પુત્રાદિ પ્રાપ્તિની હોય તે માતાજી અવશ્ય સફળ કરે છે તેથી હિંદુઓ તેા ભગવતીને આરાધે છે જ પરંતુ જૈનો પણ તેટલાજ ભાવથી બને છે. શ્રી અંખાજીની માનતા રાખનાર એ તેના પૂજારીના મુખે ખાધા પરિપૂર્ણ થયાનું કહેવરાવવા ધ્વજ છે તેા પૂજારી પોતાની ધ્વજા મુજબ પચીસ પચાસ સો ખસો રૂપિયા ચાર્જ કરી હા કહે છે. પૂજારી પણ ખાપડો શું કરે ! દાંતાના રાજ પાસેથી માતાજીની પૂજાને ઠેકા-ધજારો લેતાં તેને પચાસ સાઠ હજાર રૂપિયા જવડી મોટી રકમ દરવખે આપવી પડે છે. અંખાજીમાં દુકાનો રાખનાર હરેક દુકાનદારને પણ ઠેકાની મોટી રકમ ભરવી પડે છે. દાંતા રાજ્ય એ કેમ બજે માત્ર માતાજીના મંદિર ઉપર જ નભતું ન હોય ? તેમ જણાય છે. અંખાજીમાં ધર્મશાળા તથા બ્રાહ્મણો પુઠકળ છે. દાંતા સ્ટેઇટની વસ્તી છૂટી છવાઇ મુપડાં ખાંધને રહેલી છે ને તે મોટે ભાગે બીલની છે. હરેક બીલની પાસે છરી તથા તીરકામકું બેવામાં આવે છે. રસ્તાપર જતા આવતા કુંગરાજી ભૂમિ આવે છે તેમાં ચોર લૂટાફેનો ભય રહે છે પણ રાજ્ય તરફનો ખંદોખસ્ત ઠીક છે એટલે યાત્રીને બાગ્યેજ ખમવું પડે છે.

કાઠગોદામ.

અંખાજીથી પાછા ફરી આબુરોડ સ્ટેશને આવી મથુરાની ટિકિટ કઢાવી ભરતપુર અને અથનેરા ગાડી બદલાવી મથુરાજી પ્રહોરથો. ભગવતી શ્રી જમનાજીમાં સ્નાન પાન કર્યા પછી મુખ્ય

મુખ્ય દર્શન કર્યાં. અહીં સાંજ વખતે શ્રી જમનાલની આસતી થાય છે ત્યારે તેના દર્શનની અલૌકિક ખુશી છે. હજારો યાત્રી દર્શનાર્થે વિશ્રામ ઘાટપર એકઠા થાય છે ને પરમ ભાવથી કોઈ જમનાલમાં હોડકામાં બેસીને તો કોઈ અમાર્ગી ઝાટલાપર ઉભા રહી કીર્તન સ્તુતિ ગાય છે ને મોટી દાલ જવડા હજારો કાચબા તથા વાનરો અને ગાયો જે જમનાલના કાંઠે ખાવા માટે આતુરતાથી એકબીજા ઉપર ધસતા હોય છે તેને દાખીઆ નાખાવે છે. અહીંના ગેર ચોખાઓ છે તેઓના વાણી વર્તનમાં હંજુ જરાપણ ફેરફાર થયો નથી, તેઓ જીવાને તેવા અજ્ઞાન ભંગોડી તથા સ્વાર્થી હોઈ યાત્રીઓને અતિ ત્રાસ અપે છે.

હિંદુ સનાતન ધર્મીઓની નિચેતન દશા જોઈ જેમ મુસલમાન ખ્રિસ્તી પાદરી આગાખાનીઓ જુદામ વર્તાવી રહ્યા છે તેમ આર્યસમાજીઓએ પણ ચોતાનો પંથ ફેલાવી હિંદુઓના માલિક અને મુખી બનવાને માટે હમણા ખંતથી ચતન આરંભ્યો છે. તેઓ જાતિ રક્ષણને નામે વિધવા પુનર્લગ્ન, શ્રાદ્ધ પુરાણ મૂર્તિ પૂજા તીર્થ તથા જન્મથી જાતિ નિષેધ કરવાનું અજ્ઞાન લોકોને સમજાવી દયાનંદ જયન્તિ મોટા ઠાઠમાઠથી ઉજવે છે. મથુરાલમાં પણ આ વર્ષે તેઓએ શતાબ્દિ ઉજવી હતી ને અડપણું કર્યું હતું. આર્યસમાજીઓના ઉદ્ધત છોકરાઓએ જમનાલની પવિત્રતાનો વિચાર કર્યો વિના, તેના કિનારે ઘાટપર મોજા ખુદ પહેરી ધુમવા માંડયું અને સાબુથી જમુનાલમાં નહાવા પણ લાગ્યા એટલે ચોખાઓએ તેમને રોકવા ચતન કર્યો પરંતુ ન માન્યું તેથી મારામારી થઈ ને છેવટે છોકરાઓની નાલાયક વર્તણૂંક બદલ આર્યસમાજના સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને દિલ્લગીરી દર્શાવવી પડી, આ હકીકત તાજેતરમાં જ બનેલી હોઈ અમે અનેક મુજેથી

અવિસ્તર સાંભળી. “ગરીબની એ સર્વની ભાભી” જેવું જ્યાં સુધી હિંદુઓ એકત્ર અને બળવાન બની આત્મરક્ષણાર્થે તત્પર નહિ થાય ત્યાં સુધી નિઃસંશય બનવાનુંજ.

પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે મારા સ્નેહી બાઇ વૃજલાલ ત્રિભોવનદાસ અને આવી મળ્યા એટલે વૃંદાવન જઈને ત્યાંના પણ અતિ દર્શનીય એવા શાહજીના મંદિરના તથા લક્ષ્મીચંદ શેઠના મંદિર વગેરેના દર્શન કર્યા. પુરાણોમાં પ્રભુની રમણ ભૂમિ વૃંદાવનની રમણીયતા વિષે સુંદર વર્ણન ઘણું ઘણું લખાયલું છે પરંતુ અત્યારે ત્યાં અલૌકિકતા જેવું કશું દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી કિંતુ આર્યસમાજ તુર્યન્નમાજ વગેરેએ બહાચાર ફેલાવવા એવા પવિત્ર સ્થળમાં થાણા નાંખ્યા છે છતાં મૂઠ પંડયા અને પૂજારીઓ યોપડા કાઢી યાત્રીઓને સતાવી લૂંટાય તેટલા લૂંટવામાં બિલકુલ ભ્રષ્ટ્ર રાખતા નથી. તીર્થ સ્થાનમાં રહેનાર ગેર-પંડયાઓના કુઠર્મ તથા કુટિલતાથી કેટલીક વેળા યાત્રીઓની તીર્થસ્થાનો-પરથી મદ્દા ઉઠી જાય છે ને કેટલાક ઓછી ખુદ્દિના નાસ્તિક બની જઈ વિરૂદ્ધ વર્તવા માંડે છે માટે પંડયા તથા પૂજારીઓએ નિઃસ્વાર્થી અને ધર્મકર્મના જ્ઞાતા બનવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે.

ગોંડલથી આયુરેડનું બાડું રૂ. ૧૫ અને આયુરેડથી મથુરાનું રૂ. ૮) પડે છે. મથુરાજીમાં સ્નાન દર્શન કર્યા પછી રૂ. ૩૦ના આપી સીધા કાઠગોદામ પહોંચ્યા; પરંતુ સવારની દ્રેધન ઘણી પ્રતિકૂળ છે કારણ કે કાસગંજ તથા બરેલી બદલવી પડે છે, જ્યારે રાત્રિની ગાડી સીધી કાઠગોદામ પહોંચાડે છે.

કાઠગોદામ સ્ટેશન એ છેલ્લું સ્ટેશન છે. દ્રેધન અહીંથી આગળ જતી નથી. આ સ્ટેશન હિમાલય પર્વતની તળેટીમાં

છે. અહીંથી નૈનિતાલ, આલમોરા અને ખડ્ડીનારાયણ જઇ શકાય છે. તેમ ખડ્ડીનાથથી પાછા ફરી રામનગર અથવા અહીંથી દ્રેધનમાં ખેંસાય છે. સ્ટેશન આખરીનું છે તો પણ ધર્મશાળા દુકાન કે મકાનના સાધન કીક નથી, તેથી લોકો કે જગ્યાને રાત્રિ રોકાવાનું હોય છે તેઓ કાઠગોદામ ન રોકાતાં તેની અગાડીના હલદ્રાની સ્ટેશને જ રોકાય છે. હલદ્રાની એક મંડી-ખબર છે ને કાઠગોદામથી ફક્ત પાંચજ માઇલ દૂર છે. લગભગ આખા આલમોરા જીલ્લાવાળા હિમાલયના લોકોની ખરીદી હલદ્રાનીમાંથીજ થાય છે એટલે હલદ્રાનીમાં મોટા મોટા વેપારીઓ અનાજ કોપડ ઠરીઆણું જથ્થાખંધ દુકાનોમાં રાખે છે. હલદ્રાનીમાં ખાન-પાનની વસ્તુ, પાણી તથા ધર્મશાળાની પણ સારી સગવડ છે.

નૈનિતાલ.

હલદ્રાની અને કાઠગોદામ સ્ટેશને દ્રેધન આવવાને સમયે મોટર, મોટર લોરી તથા ખચ્ચર વગેરે પુબ્ધળ વાહન હથા હોય છે. જેને સીધું આલમોરા જવું હોય તેને માટે સીધા પગ રસ્તો તથા મોટરનો એમ બે રસ્તા છે. પગ રસ્તો ૩૭ માઇલનો છે ને મોટર રસ્તો ૮૦ માઇલનો છે. પગ રસ્તે જનારને સામાન જપાડવાવાળા મજૂર પુબ્ધળ મળી શકે છે. મજૂરી રૂ. ૩ થી ૬ા. એક મણ ખંજાળી બોજની પડે છે. મોટર લોરીવાળા રૂ. ૮ થી ૧૦ માં બેસાડી લઈ જાય છે; પરંતુ જેને નૈનિતાલ બેઠાની ધિચ્છા હોય તે પગ રસ્તે ચાલીને અથવા મોટર લોરીમાં બેસીને નૈનિતાલ બેઠા આગળ જઈ શકે છે, તેમ કરતા માત્ર જાડાનો,

મજુરીનો અને નવ માઇલ રસ્તાની લાંબાઈનો ફેર પડે છે. ઠાઠગોદામથી નૈનિતાલ સુધીનું મોટર લોરીનું ભાડું રૂ. ૧૫ થી રૂ. ૨ અને હુલી મજુરી રૂ. ૧ થી ૧૫ વજનના પ્રમાણમાં પડે છે.

અમારે નૈનિતાલ જીવાની ઇચ્છા હતી તેથી તે રસ્તે મજુર રૂ. ૧૫ માં ઠરાવી ચાલ્યા. જે જાણુનો સામાન સાથે હોમ આઠામાં આંધો તે દોઢ મણુ વજનમાં હશે પરંતુ અમારે નેપાલી મજુર કસાયલો તથા ઉમ્મરે પહોંચેલો ખમતીધર હોવાથી આનંદપૂર્વક જામકી જતો હતો.

પ્રાતઃકાલ ૭ બજે ઠાઠગોદામ સ્ટેશનથી આગળ ચાલતા જંગલ વૃક્ષ વનસ્પતિ પહાડો આવવા લાગ્યા. ધીમી ધીમી ચડાઈ ઉતરાઈ પણ શરૂ થઈ ગઈ. મોટરની સડક જટલી પગ રસ્તાની સડક પહોંચી સફાઈદાર કે મજબૂત નથી તો પણ ઠીક છે. જે માઇલ ચાલ્યા પાંદ લશ્કરનું ચાલું આંબું. ત્યાંથી આગળ ચાલતા ડેવરી જે વીરભટ્ટી નામથી ઝાળખાય છે, તે આવે છે પણ તે સ્થળ પણ રસ્તે જવાવાળાને જરા નીચે રહી જાય છે. ઠેઠ પાર માઇલને રસ્તે ઉતરવા માટે ધર્મશાળા ડાકખંચલો કે મઠાન આવતા નથી, માત્ર એક દુકાન અને જગા-તની થોડી આવે છે. રસ્તાપર વનસ્પતિ વૃક્ષોની શોભા મનોહર છે. એકાદ માઇલના વિસ્તારમાં તો ગુલાબના ખીંચા આવે છે ને ગુલાબી ફૂલોના હુમખા સુવાસ આવે છે ત્યારે ચિત્ત ખુબ પ્રસન્ન થાય છે. ઠાઠગોદામથી ૧૦ માઇલ સુધી સાધારણ ચડાઈ આવી પરંતુ તે પછી નૈનિતાલ સુધી ૨ માઇલની ચડાઈ થઈ આઠરી આવે છે તે થડી સાંજે ચાર વાગે અમે નૈનિતાલ પહોંચ્યા.

નૈનિતાલ એક વિશાળ તળાવના કાંઠે વસેલું સુંદર શહેર
 છે. અતિ ઉંચાઈપર હરીઆળી વનસ્પતિ દ્રશ્યો તથા પહાડોની
 મધ્યમાં તે વસેલું હોવાથી તેના હવા પાણી નિરોગી અને
 લાભદાયક ગણાય છે. પહાડી લોકો તળાવને તાલ કહે છે.
 નૈનિ પણ તાલ-તળાવની ચારે ખાસ કરતું વસેલું હોવાથી
 નૈનિતાલ કહેવાય છે. તે અતિશય ઉંચાઈપર વસેલું હોવાથી
 મસુરી સિમલા ડાઈલોગની માફક ત્યાં પણ શીતઋતુમાં
 ઓકટાળરથી માર્ચ સુધી સારી પેઠે ઠંડી તથા ખરફ પડે છે.
 અહીંના ઉત્તમ ઠંડા આબોહવા અને સૌંદર્ય જોષ ગોરા તથા
 અધિકારી લોકોએ નૈનિતાલને પોતાનું ધામ બનાવી નાનકડું
 લંડન બંધ કરી દીધું છે. ગવર્નર તથા અન્ય સરકારી અધિ-
 કારીઓ જનાળો અહીંયા ગાળતા હોવાથી શ્રીમંતો તથા રાજ્ય
 મહારાજાઓ પણ મોટી સંખ્યામાં આવજા કરે છે. અહીં
 હોટલો, અંગ્રેજ વેપારીઓની દુકાનો, ખેંઠા, સરકારી ઓફિસો
 અને ખંજલાઓ, ક્રિકેટ કુટબોલ રમવાના મેદાનો, મોટર કુખીઓ
 તથા તાર ટપાલના સાધન વિપુલ છે. રસ્તા અત્યંત સફાઈદાર
 સુસાજિત સડકવાળા તથા નામના યોડીથી યુક્ત છે એટલે
 ગોરાઓને જરાપણ મુંઝવણ પડે એમ નથી. ગોરાઓની સગવડ
 સાચવી પેટ ગુજારે કરવા માટે આપણા હિંદીઓ કેટલાક દુકાનો
 રાખી રહ્યા છે ને કેટલાક “જી હજુર”ની મજુરી પણ કરે છે.

હિંદુ મુસાફરને ઉતરવા માટે કોઈ ખાસ ધર્મશાળા ખની
 નથી. હિંદુ હોટલમાં અથવા રામપુર નવાબની ધર્મશાળામાં
 કોઈ કોઈ હિંદુ મુસાફરો ઉતરે છે પણ ત્યાં વટલવાનું છે. નવા-
 બની ધર્મશાળાનો ઓછાદાર ચમાર છે, જે ત્યાંજ રહે છે ને

સ્પર્શ કરી બહુ કરે છે, છતાં હિંદુ શ્રીમંતો કે રાજાઓને પોતાની ધર્મશાળા ખંધાવવાનું સૂઝતું નથી. સંતોષની વાત છે કે તાલ-તળાવના કિનારે ભગવતીનું મંદિર છે ત્યાં હિંદુ મુસાફરને આશ્રય મળે છે. સ્થાનિક સેવા સમિતિ તરફથી દેવીના મંદિરની નિકટમાં નાનકડી (હિંદુઓ માટે) ધર્મશાળા પણ તૈયાર થઈ રહી છે જે ઉપયોગી નિવડી કર્તાઓને આશીર્વાદ આપશે. પહાડી અને આ તરફના લોકોને જગદંબાપર ભારે મહા છે. સેંકડો લોક પરમ ભાવથી ભગવતીના દર્શન કરવા આવે છે ને પહાડી સ્ત્રીઓ ભાવદર્શક ગરબા ગાઈ માતાજીની સ્તુતિ કરે છે. તળાવના કાંઠે સુંદર જગ્યામાં દેવીનું મંદિર ખંધાયલું હોવાથી અનેક શોખીન હિંદુઓ કરવા નિમિત્તે પણ મંદિરમાં આવી તળાવ કાંઠે ટેલી અથવા ખાંડડાપર બેસી નિર્મળ હવા તથા રમણીય દૃશ્યનો લાભ ઉઠાવે છે. ગવર્નર અને ગેરા સાહેબો બોટ હોડકામાં બેસી ટેલતા હોવાથી તળાવમાં માછલા પકડવાની કે નહાઈ ધોઈ ગલીચી કરવાની સખત મનાઈ છે.

આલમોરા.

ઘણા દિવસની નૈનિતાલ બેવાની ઇચ્છા હતી તે પૂર્ણ થયા પછી બીજા દિવસે તેના તે નેપાલી કુલીને રૂ. ૩ આપવા કરાવી આલમોરા તરફ પગ રસ્તે પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ ત્રણ માઈલની અંદાજ ને પછી ચાર માઈલની ઉતરાઈ ચડી ઉતરી બેવાલી પહોંચ્યા.

નૈનિતાલ અને વીરભદ્રીની માફક લોવાલીમાં પણ લશ્કરી ધાવણી છે. ધાવણીને લઈ આઠ દશ દુકાનો તથા મકાનો વસેલા છે. લોવાલીની નજીક ઉંચા પર્વતપર કોંગ્રેસ એડવર્ડ હોસ્પિટાલ અને સેનેટોરીઅમ છે તેમાં ક્ષયના દર્દીઓની માવજત થાય છે. હોસ્પિટાલ તથા સેનેટોરીઅમ અતિ વિસ્તારવાળી જગ્યામાં, જંગમ ખીલડીઓમાં અપ દુર ઉંચે સાધનો સાથે દોઢ દોઢસો દર્દીઓનો સમાવેશ કરે તેવી સોંધવાળા છે. લાગવગ વગરના ગરીબો માટે તો તે સ્થાનો જગતમાં માત્ર શોભાના પુતળા સમાન હોઈ બેસે છે. લોવાલીથી આગળ ચાર માઈલની થડાઈ તથા ચાર માઈલની ઉતરાઈ ચડી ઉતરી રામગઢ પહાડે ડાક ખંજલામાં રાત રહ્યા. ડાક ખંજલામાં પાગરણ પથારીનું સાધન છે પણ રોજના માણસ દીઠ આઠ આના બાડું મોઢું પડે તેમ છે તેથી ગરીબ યુસાફર તો દુકાન કે નિસાળની ઓસરીમાં જ ઉતારો કરે છે.

રામગઢથી પ્રાતઃકાલે વહેલા ચાલી સાંજે પાંચ વાગે આલમોરા પહોંચી મ્યુનિસિપાલ સરપંચમાં જઈ ઉતારો કર્યો. નૈનિતાલ જનાર માણસને જમ દોઢ આનો જગત દુલ્હીની અને રૂ. ૨ મોટર લોરીમાં બેસવાથી આપવા પડે છે તેમ આલમોરા જનારને પણ આપવા પડે છે. રામગઢથી આલમોરા સુધીના ૨૦ માઈલના રસ્તામાં પ્રથમ ઉતરાઈ અને પછી માત્ર ત્રણ માઈલની ચડાઈ આવી હતી. રસ્તો ઘણી જગ્યાએ તૂટેલો હતો ને માર્ગમાં ક્યાંક ક્યાંક દુકાન આવતી પણ તેમાં રહેવા ઉતરવા માટે સમવડ નહોતી. આખે રસ્તે ખચ્ચરોની જખરજસ્ત ભીડ હતી. પહાડી વેપારીઓ પોતાનો ગુજારો ચલાવવા માટે હલદાનીથી

સાકર ગોળ લંબાકું વગેરે ખરીદી પોતાના ખચ્ચરો પર લાદી આલમોરા અથવા આસ્કોટ કપકોટ જઈ ત્યાંના દુકાનદારોને વેચી પાંચ રૂપિયા કમાય છે. અંગ્રેજ સરકારને હિંદુસ્થાન હંમેશને માટે જીરવવાની ખુબી કાળજી છે ને તેથી તે હિંદના ઠિલ્લાઓ તથા જંગલો સાફ-મેદાન બનાવવાનું કામ અપાટાખંધ કરે છે. હિમાચલમાં હજારો પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગડન જંગલો છે, અને એ વનો તથા જંગલોના પ્રતાપે હવા પાણી અત્યંત શુદ્ધ રહે છે. શુદ્ધ હવા પાણીના સેવનથી મનુષ્યો તપ કે યોગ સાધી શકે છે ને ક્ષયરોગ જેવા અસાધ્ય દર્દ થયા હોય તો તે પણ નિવારી શકે છે. પૂર્વે જ્યારે લોકોમાં ધાર્મિક વૃત્તિ પ્રબળ હતી ત્યારે ઘણા હિમાચલમાં રહી તપશ્ચર્યા કે યોગ સાધતા ને અત્યારે તે ઓછી થઈ ગઈ છે છતાં હજારો દર્દી-ખિમાર આરોગ્ય મેળવે છે; તદ્દપિ સરકાર સેંકડો મજૂરોને કામે લગાડી જંગલો કપાવી રહી છે. કાઠગોદામથી આલમોરા જતાં પ્રાયઃ તમામ રસ્તે વનો અને જંગલો સરકારના નિર્દય રીતે ભોગ થઈલા અમે દીઠા. પ્રભુ જાણે તે કયા મોટા ભયને વશ થઈ આ કાય પહાડી લોકોને નાનકડા ખેતર બનાવી આપવાના પરોપકારના બહાના હેઠળ કરી રહેલ હશે ? તે કહી શકાતું નથી.

આલમોરા શહેર હિલાલચના જનત શિખરે સુંદર હવા પાણી અને વનસ્પતિ વૃક્ષ વચ્ચે વસેલું છે. શહેર મોટું છે. વસ્તી દશ હજારથી વધારે માણસોની છે. બજાર ભવ્ય અને જેવા લાયક કાળમીઠ પથ્થરની બંધાયેલી છે. કાપડ, કરીઆણું મીઠાઈ સોનું, ચાંદી, કસ્તુરી, અનાબદિ છૂટક તથા જઠથાખંધ વેચનારા અસંખ્ય વેપારીઓ અહીંઆ દુકાનો રાખી રહ્યા છે.

છદલાનું મુખ્ય શહેર હોવાથી ગુરખાઓની પલટન તથા કમી-
શનર, કલેક્ટર જેવા અધિકારીઓ પણ અહીં રહે છે. તાર,
ટપાલના સાધન ઉપરાંત હોસ્પીટાલ, સ્કુલ, હાઇસ્કુલો ટ્રેધર્નીંગ
સ્કુલ અને કોલેજ સુદ્ધાં છે. પંડિત ધર્મોનંદલ (માલ ડેપુટી
કલેક્ટર) જેવા ધર્મનિષ્ઠ વિદ્વાન અને દયાળુ પુરુષ તથા
લાલા કુંદનલાલ મથુરા શાહ અને પંડિત ટીકારામલ તથા
પંડિત વેણીરામ પાંડે જેવા સજ્જન વેપારીઓ પણ પ્રચિત કે
અપ્રચિતને ઘણા ઉપયોગી સહાય-સલાહકારક થઈ પડે છે.
શિયાળામાં ઠંડી પુષ્કળ રહે છે ને વખતે ખરફ પણ પડે છે પણ
જનાળામાં જ્યારે હવા સમશીતોળી હોય છે ત્યારે ક્ષયતા દર્દીઓ
અને નિવૃત્તિ ઇચ્છનાર ઘણા માણસો મકાન ભાડે રાખી અહીં
રહે છે. મકાનનું ભાડું સાધારણ રીતે ત્રણ ચાર માસના રૂ. ૫૦
થી ૨૦૦ લાગે છે. પાણીની ટાંકીઓ જગ્યા જગ્યા પર છે તો
પણ તાંત્રી જણાય છે.

માનસરૌવરના વિવિધ રસ્તા.

અહીં એક વાત જણાવવી આવશ્યક લાગે છે કે માનસરૌવર
જવાનો માર્ગ માત્ર આલમોરાથી એકજ નથી પણ અનેક છે, ને
તે સઘળા અમે આ નીચે દર્શાવીએ છીએ:—

- ૧ આલમોરાથી મિલમ (જુવાર) ને રસ્તે માનસરૌવર
જવાય છે.
- ૨ આલમોરાથી બરબાંગ (બ્યાસ) ને રસ્તે માનસરૌવર
જવાય છે.

- ૩ જ્યોતિર્મઠથી જવાય છે.
- ૪ ખત્રીનાથથી જવાય છે.
- ૫ ગંગોત્રીના માર્ગે ટેહરી રસ્તે નેલંગ થઈને જવાય છે.
- ૬ નેપાલથી જવાય છે.
- ૭ કાશ્મીરથી જવાય છે.
- ૮ અને ડાઈલોંગથી જવાય છે.

પરંતુ એ આઠેય માર્ગમાં ટુંકા સરળ અને રાત દિવસનો ખેડાયેલો માર્ગ પડેલો અને બીજો એટલે મિલમ અને ગરબ્યાંગનોજ છે. મિલમથી જ્ઞાનીમ મંડીને રસ્તે કૈલાસની પરિક્રમા અને માનસરોવરનું સ્નાન કરી તઠલાકોટ થઈને ગરબ્યાંગ રસ્તે પાછા ફરાય એ યાત્રા યથાવિધિ હોઈ સમજી માણસો આલમોરાથી મિલમના રસ્તે જઈ યાત્રા પરિપૂર્ણ કરી ગરબ્યાંગના રસ્તે પાછા ફરી ઘેર આવે છે. બીજા રસ્તાઓની માફક ગરબ્યાંગનો રસ્તો કઠિન છે પણ તમામ ધુરા-હિમાલયની આખરના પર્વતો કરતા આ ધુરો થોડા ખરફવાળો હોઈ પાર કરવામાં ઝાઝી મુશીબત નથી, જ્યારે મિલમથી જવાનો ધુરો પારાવાર વિકટ છે. મિલમને રસ્તે ભોટીઆ વેપારી બીજાઓથી વધારે ઠેળવાયેલા, હાદાર અને માયાળુ હોવાથી તેઓ યાત્રીઓને સહાય આપી પ્રેમપૂર્વક પોતાની સાથે લઈ જઈ તાંબુ વગેરેની સગવડ આપે છે એથી યાત્રી વર્ગ મિત્રમના રસ્તે માનસરોવર જવાનું પસંદ કરી આલમોરા જાય છે. અમે હજી વાત લક્ષમાં રાખી આલમોરા આગ્યા પરંતુ પૂછપરછ કરતા જણાયું કે માનસરોવર જવા માટે હજી બે માસનો વિશ્રાંત છે. એમીત્રમાં તો ત્યાં જવાના રસ્તાપર પુઠળ ખરફ પડેલો હોય છે તેથી કોઈ

સંચરી શકતું નથી, જુન મહિનામાં જઈ શકાય છે. જે તમારી ઇચ્છા હોય તો દોઢ જે માસ આલમોરામાં હવા ખાઓ અને તેમ ન રહે તો ઘેર જઈ આવો, એની સલાહ મળી.

દોઢ માસ વહેલું અવાયું તેથી કાંતો આલમોરામાં તેટલો સમય વીતાડવો અથવા તો પાછા ઘેર જઈ આવવું જે જે માર્ગમાંથી એકેય માર્ગ ઉચિત લાગ્યો નહિ. સુતા સુતા મોડી રાત સુધી વિચાર કર્યો ને છેવટ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે સિમલા જોઈને શ્રી ખડીનારાયણ જવું. ચાર વર્ષ પૂર્વે અમે શ્રી ખડીનારાયણની યાત્રા કરી હતી છતાં પણ એ પરમ પવિત્ર ધામ એટલું અલૌકિક છે કે એકસો વખત તેના દર્શન કરીએ તો પણ વૃત્તિ થાય તેમ નથી.

કાશીપુરનો આદર્શ ખગીઓ.

વધારે પડતો સામાન લાલ્લા કુંદનલાલ મથુરા શાહ કે જે બલા ગૃહસ્થ પર અમે બલામણુ પત્ર લાવ્યા હતા તેની કુંકાનમાં રાખી દીધો ને માત્ર આવશ્યક એવો જુજમજ સામાન સાથે લઈ મોટરગેરીમાં બેસી આલમોરાથી કાકગોદામ થઈ હલદ્વાની ગયા. જતી વખતે મોટરવાળાઓને પેસેન્જર કે માલ પ્રમાણમાં બહુ ઓછા મળે છે તેથી તેઓ પરસ્પરની હરી-ફાઈમાં સસ્તે દરે લઈ જાય છે. અમારે ફક્ત ચાર ચાર રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા. મોટર ચક્રાવનાર ડ્રાઇવર જે હુશિયાર હોય અને દારૂ પીવાની તેને ટેવ ન હોય તો તે હંચા નીચા વાંકા ત્રાસા પર્વતો પર સંભાળથી મોટર લોરી ચલાવી સહી-

સલામત પહોંચાડે છે પણ પીધેલો કે નવો શીખાકે હોય તો ગળડાવી સ્વધામ મોકલવામાં જરા પણ વિલંબ લગાડતો નથી અને આજસુધીમાં એવા સેંકડો ખનાવ પણ ખની ગયા છે. મુસલમાન ડ્રાઇવરો મોટે ભાગે પીવાના શોખીન હોય છે તેથી મુસાફરો તેઓની ગાડીમાં ન બેસતા હિંદુ માલિકીની મોટર કે જેનો હિંદુ ડ્રાઇવર હોય તેમાં જ બેસે.

મોટર ડ્રાઇવરો અમને ખીણમાં તો ગળડાવી ન પાડયા પણ દ્રેઇનના ટાઇમે ન પહોંચાડતા બહુ વિલંબે પહોંચાડયા તેથી અમને હલદ્વાનીમાં રાત્રિ ગાળવી પડી. ખીજ દિવસે બપોરના બે વાગે દ્રેઇન મળી. લાલકુવા તથા ઠાશીપુર દ્રેઇન બદલી મોરાદાબાદના રસ્તે સિમલા જવાનું હતું. લાલકુવા દ્રેઇન મોડી આવી તેથી ઠાશીપુર રાત રોકાવું પડ્યું. ઠાશીપુર જંકશનની સામે ઉત્તમ સોઇવાળી ધર્મશાળા છે ત્યાં ઉતરતા પહેલા એક જીજુવા-વિચારવા લાયક ઘટના ખની તેનો અમે અને ઉદ્દેશ્ય કરવો ઉપયોગી સમજીએ છીએ.

અમે ઠાશીપુર સ્ટેશને ઉતર્યા કે તુરતજ પ્લેટફોર્મ પર અમને એક પરોપકારી શુદ્ધચની ભેટ થઈ. આ શુદ્ધચ હિંદુ ખત્રી જાતિના છે. સ્થિતિએ ધનઃકષ છે. સ્ટેશનની સામે તેમનો નવપક્ષવૃત ખગીચો તથા ખગીચાની વચ્ચે સાધનયુક્ત ખંગલો છે. એ સદ્શુદ્ધચનું નામ ખામુ શિવલાલ ગંગપ્રસાદ છે. એમણે અમને સારા માણસ સમજી વિના ઓળખાણે ખબર અંતર પૂછી અને પોતાના ખગીચામાં ઉતારો કરવા માટે અત્યંત આગ્રહ કર્યો. અમે તેમનો આભાર માની ધર્મશાળામાં જ ઉતારો કર્યો; કારણ કે અખણ્યા મનુષ્યનો મુસાફરીમાં એકાએક વિશ્વાસ કર-

વાથી કદાચિત્ ખત્તા ખાવી પડે તો? એવા ભયથી અમે ખગી-
આમાં ન ગયા; પરંતુ જ્યારે સવારે તેના ખગીઆમાં ગયા ત્યારે
અમારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. ખગીઆ પોપૈયા, આંખા, કેળ,
લોંબુ, ગુલાબ, માગરાના વૃક્ષોથી અત્યંત દીપી રહ્યો હતો. પા-
ણીને માટે કૂવો તથા નળ ખન્ને સાધનો હતા. મધ્યમાં નાણુક
અને સફાઈદાર ખંગલો કે જેમાં પલંગ ગાદલા ખુરશી ટેબલ
વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ હતી. ખંગલાના માલિકે અતિ પ્રેમ
દર્શાવી ફળ ફૂલથી અમારો સત્કાર કરી એકાદ દિવસ ખગીઆ-
માં રહી લાભ આપવા ખુનઃ આગ્રહ કર્યો. વિશેષ પૂછપરછ
કરતા અમને જણાયું કે જે કોઈ અતિથિ-મેમાન-લાલા માણસ
કાશીપુરમાં આવે છે તે સઘળાને ખગીઆના માલિક પ્રેમપૂર્વક
ખગીઆમાં રાખી અન્ન ફળથી સત્કાર કરે છે. આ વખતે પણ
એક સંન્યાસી ખિરાજતા હતા.

ખરેખર પ્રભુની અદ્ભુત લીલા છે. એક તરફ જ્યારે
કાશીપુરના પરોપકારી શુદ્ધસ્થ જેવા સજ્જન અતિ રમણીય અને
સુંદર સ્વાદિષ્ટ ફલ ફૂલવાળો ખગીઆ રાખી અતિથિ, ગામના
લોકો તથા સાધુ સંતોનો સત્કાર કરે છે ત્યારે ખીજી તરફથી
મુંખઈ કે કાઠિયાવાડ ગુજરાતના શુદ્ધસ્થો ખગીઆ ફગીઆ ખના-
વવામાં કશું સમજતા નથી ને કદાચ કોઈ ખગીઆ રાખે છે તો
તે માત્ર પોતાના જ મુંખના અર્થે કૃત્રિમ ફૂલોનો. તેમાં અતિથિ
એટલે ખહારગામના શુદ્ધસ્થોને કે ગામના લોકોને કદી લાભ
મળવાનો સંભવ જ નહિ. આપણા મુંખઈ તથા ગુજરાત કાઠિયા-
વાડના શ્રીમંતોના હૃદયમાં કાશીપુરના જેવો આદર્શ ખગીઆ રાખ-
વાનો પરોપકારી ભાવ પ્રભુ સ્ફુરતો એમ ધ્રુવી એવો ખગીઆ

શાખનાર સજ્જનોને અમે એક નમ્ર સૂચના કરીશું કે તેવા સ્થાન-
માં માત્ર ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોને જ આશ્રય આપવો જોઈએ. જો કોઈ
મતના-ખાવા સત્યદેવ તથા આર્ય સમાજના કુતર્કી રજળતા
ભટકતા હય સાધુઓને ઉતારે. આપી અનર્થ થવા દેવો. એ
પુણ્યને બદલે પાપ વહોરવા જેવું છે. સત્યદેવ અને આર્યસમાજ
ના સાધુઓ એજ સ્થાનમાં પડ્યા પાથર્યા રહી હિંદુ ધર્મની
નિંદા ટીકા કરે એ ઘોર પાતક છે; માટે દાન એટલે સત્કાર
કરતા પહેલાં પણ દેશ કાળને પાત્રનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી સુધાને
જ સત્કાર કરવો.

સિમલાનું સૌંદર્ય.

મોરારાખાદ જનારી દ્રેધનનો સમય થયો એટલે સ્ટેશન
પર આવી અંખાલાની ટિકિટ લઈ દ્રેધનમાં બેઠા. મોરારાખાદ
અને સહરાનપુર ગાડી બદલી બીજે દિવસે સવારે અંખાલા પ-
હોંચી સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં સામાન મૂકી શૌચ સ્નાનથી
પરવારી અંખાલા શહેર બેવા ગયા પણ ત્યાં ઠંઠકાણે વકીલના
પાટીઆ સિવાય બીજું બેવા જેવું કશું જણાયું નહિ. માત્ર સર-
કારી ભરકરની છાવણીને લીધે તે સ્થળ વિશેષ પ્રસિદ્ધિને પામેલું
લાગ્યું. અંખાલાથી સાંજે કાલકા ગયા ને કાલકા માતાના
મંદિર પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતારે કરી પંબેર બેવા ગયા.

પંબેર સ્થાન કાલકાથી ત્રણ માઈલ દૂર છે. પંબેર વિરાટ
રાજની રાજધાનીનું પ્રાચીન સ્થળ ગણાય છે. પાંડવોએ પોતાના
વનવાસનું તેરમું વર્ષ પંબેરમાં ગાળ્યાનું ત્યાંના લોકોએ

જાણીએ અને ભીમ યુધિષ્ઠિર અર્જુનાદિની મૂર્તિ તથા ધાર્શ-
તીર્થ-કુંડના દર્શન પણ કરાવ્યા.

કાશ્મીરના શ્રીનગરમાં જોવો અરમેશાહી ખાત્ર છે તેવો પં-
જેરમાં પતિઆલાના મહારાજનો ખગીચો છે. ખગીચો અતિશય
હિતમ છે. મધ્યમાં ડુવારો, ડુવારાની વચ્ચે રાજમહેલ અને હોજ,
ડુવારાની ફરતા ઝરણા અને આંખા લીંબુ આશોપાલવ જમફળ
વજેરેના પૂક્ષો ફળોથી નમેલા હતા. દબ્ય એટલું બધું આકર્ષક
અને એકાન્તિક છે કે કુંદરતના શોખીનને અમુક સમય ખગીચા
માં રહેવાનું સહજ મન થઈ આવે છે. અહીં દર વર્ષે વૈશાખ-
ની શરૂઆતમાં મોટો મેળો પણ ભરાય છે.

પંજેરનો પ્રાચીન ખગીચો સારી પેઠે જોઈ મોડી રાત્રે ચંદ્ર
માના પ્રકાશમાં ચાલી કાલકા પાછા આવી ઉતારે પુરી દહીં
જમી સુઈ રહ્યા. સવારે સિમલા જવા માટે સ્ટેશનપર ગયા.
કાલકા સ્ટેશન બહુ મોટું, સફાઈદાર અને ગોરાઓની આવજાથી
અપટ્ટોટ છે. વાઈસરોય તથા નાના મોટા ગોરા અધિકારીઓ
સિમલા જતા આવતા અહીં રોકાતા હોવાથી સ્ટેશનનો ઘણો ખર્ચ
સ્ટાફ અંગ્રેજોનો દેખાયો. દ્રેધનો પણ અહીં વખતસર આવતો ને
જતી જોવામાં આવી. ભાડાના રૂ. ૩૦૦ આપી સિમલાની ટિકિટ
કઢાવી નાનકડી ગાડીમાં બેઠા. યથા સમયે ગાડી હિપડી. છ
ડખાની નાનકડી દ્રેધન નાના પાટા પર હળવે હળવે ચડાઈ ચડવા
અને ઉતરવા લાગી. પહાડોમાં વાંકી ચૂંકી ગતિ કરતી દ્રેધન
ડાઈવરની ગફલતીથી કે રસ્તો તૂટતા કદાચ નીચે ખીણમાં ફેંકી
દેશે ! એવી પણ ખીંક લાગે છે. મુખ્યથી નાશિક જતાં જમ
દ્રેધનને જવા માટે પર્વતો ખોલી અનેક ભોંયરા કરવા પડ્યા છે

તેમ સિમલાના રસ્તે પણ અસંખ્ય ભોંયરા દ્રેધનવાળાને ખોદવા પડ્યા છે. ભોંયરાની કુલ સંખ્યા ૧૦૩ ની છે. નાના નાના સત્તર સ્ટેશનો વટાવી દ્રેધન છ કલાકે સિમલા પહોંચે છે. કાલકાથી અથવા કાલકાથી પાંચમા સ્ટેશન ધરમપોરથી કસૌલી કે જ્યાં હડકાયા ફેરારનો ડંશ ઉતારનારી હોસ્પિટાલ છે તે માત્ર નવ માઇલ દૂર છે, અને સામાન ઉપાડનાર મજૂર બોલે ઉપાડવાના ફક્ત નવ આના મજૂરી લે છે.

કસૌલી પહાડપર છે. ત્યાંની હોસ્પિટાલમાં હુશિયાર ડોક્ટર છે જે વાત ખરી પણ તે પુના પાસેની મીરજ હોસ્પિટાલની જેમ હિંદુઓને રોગ મુક્ત કરવાને બદલે બધા કરવાના પાદરીઓના પ્રત્યેક સ્થાન છે. દર્દીઓની સારવાર કરનારી તથા ખાવા પીવાની ચીજો લાવી પથારી પાથરનારી સ્ત્રીઓ અને માણસો પ્રાયઃ ઢેઢ બંગી મુસલમાન કે વટલેલાજ હોય છે. શિરા માટે આવક થનારે ધર્મ ખચાવવો હોય તો ખોટા મોહને આધીન ન થવું.

સિમલાનું અદ્ભુત સૌંદર્ય નવદશ માઇલ દૂરથી દ્રેધનમાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. જેમ જેમ નજીક આવીએ છીએ તેમ તેમ વાઈસરોયનો ખંગલો તથા નાના મોટા પહાડ પરના બૃહદ્ મકાનો વધારે વધારે ચિત્ત આકર્ષે છે. સમરહીલ પાસેથી સિમલા સાફ દેખાવા માંડે છે. ગોરાઓ તથા તેના ખાનસામા વગેરે ઘણા ખરા સમરહીલ સ્ટેશન ઉતરી જાય છે. સિમલા સ્ટેશને ઉતરતા રિક્ષા નામનું (ઘોડાગાડી જેવું એક માણસને બેસવાનું) વાહન જેથી લઈ જનારા અસંખ્ય માણસો લઈ ઉભા હોય છે તેમ મજૂરો પણ પુખ્ત દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉતરવાને માટે ધર્મશાળાનું નામ ઠામ પૂછી મજૂર પાસે બે આના ઠરાવી સામાન ઉપડાવી

સનાતન ધર્મ સમાની ધર્મશાળામાં ગયા. સમાના મંત્રીની રજા મેળવી ધર્મશાળાના ઉપરના ભાગમાં ઉતારે કથો. ધર્મશાળા ઘણી ઉત્તમ સગવડવાળી છે. તેમાં નીચે શ્રી રાધાકૃષ્ણનું મંદિર છે ને ઉપરના માળે માટા વિશાળ ચાર ઓરડાઓ છે. હિંદુ મુસાફરોને વિના ભાડે અડવાડિયા સુધી ઉતરવાનું મળે છે. પ્રત્યેક ઓરડામાં પતંગ ખુરશી ટેબલ ખત્તી છે ને તેજ મળે પાણીનો નળ પણ છે પાચખાનું મકાનની સામે તલ્લ નજીક છે. સિમલામાં ઘરે ઘરે પાચખાના રાખવાની છૂટ નથી, પણ અમુક અમુક ઠેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીએ પાચખાના તથા નળની સગવડ રાખેલી છે.

શહેરનાહના પ્રતિનિધી વાઇસરોય અને તેના સ્ટાફનું જ્યાં થાણું-નિવાસ હોય ત્યાં શોભા કે સગવડમાં શી કચાશ હોય ! અર્થાત્ તે ઇંદ્રપુરીની સ્પર્ધા કરે તેવું અનુપમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. લીલા હરીઆળા ભવ્ય વૃક્ષોના જુથ અને પર્વતોના ઉન્નત શિખરો ઉપર અને વચ્ચે સમુદ્રની સપાટીથી ૭૮૦૮ ફીટ ઉંચાઇએ સિમલા શહેર સરકારે વસાવેલું છે. ઠંડેવાય છે કે વેપારને બહાને જયારે ઇષ્ટ ઇન્ડિયા કુંપનીએ હિંદમાં પ્રવેશ કરી ઠાવાઠાવા અને પ્રપંચથી હિંદુએ ને માંડોમાંડ અથડાવી સત્તા હાથ ધરી ત્યારે તેનો એક સાહેબ આજથી સો વર્ષ પહેલા વસવા યોગ્ય ઉત્તમ સ્થળ શોધતો શોધતો સિમલા પહોંચ્યો. સિમલાના પહાડો તેની આસપાસના વૃક્ષો વનસ્પતિ અને આળોહવા તેને બહુ પસંદ પડ્યા ને તેણે તે સ્થળ વસાવ્યું. સિમલા દેવીડું ત્યાં સ્થાન હતું તેથી તે શહેરનું નામ તેણે સિમલા રાખ્યું, તે સિમલા હળવે હળવે વધતા હવે ઘણું વધી પડેલું

છે. વાઇસરૉયને લીધે મોટા મોટા ગોરા અધિકારીઓ તથા લશ્કરે ત્યાં રહેવા લાગ્યું છે, ખેડે તથા અંગ્રેજ કુંખીઓએ પોતાની ઓફિસો ખોલી લાભ ઉઠાવવા માંડ્યો છે અને રાજ મહારાજઓએ તથા શેઠ શાહુકારોએ પોતાના ખર્ચલા મકાનો વસાવ્યા છે એટલે આપણા હિંદુઓએ પણ પુષ્કળ દુકાનો જમાવી દીધી છે. હિંદુઓની પાછળ મુસલમાન તો હોય જ-કપાળે લખ્યા કે પાછળ પડ્યા તેઓ ક્યાં એમને એમ છૂટે તેમ છે ? અત્યારે નહિ નહિ તોય સિમલામાં એક લાખની વસ્તી હશે.

સિમલા અંદરથી અને બહારથી એમ ઉભય રીતે રમણીય તથા દર્શનીય છે. શિયાળામાં નવેમ્બરથી માર્ચ સુધી ત્યાં અનહદ ઠંડી રહે છે ને વખતે વખતે ખરફ પણ પડે છે તેથી તમામ ખડેખા નીચે ઉતરી જાય છે પણ એપ્રિલથી ઓક્ટોબર સુધી તે એક સ્વર્ગપુરી સમાન સુશોભિત બને છે. દેશી તથા ગોરાઓની દુકાનોમાં એકથી લાખ રૂપિયા સુધીનો સામાન છૂટક કે જથ્થાખંધ મળી શકે છે. ચીજ વસ્તુ ઉત્તમ ગોઠવેલી તથા સાધારણ અને એક ભાવે મળે છે. રસ્તા તથા બજાર એક એકની ઉપર પહાડપર વસેલા હોઇ ખડુ સુંદર દેખાય છે. સર્વત્ર પગથીઆ-સીડી લાગેલા છે, શહેરમાં ક્યાંય પણ કચરા જોવામાં આવતો નથી. જગ્યા જગ્યા પર તાર-પોસ્ટ ઓફિસ તથા ઇલેક્ટ્રીકના દીવા મૂકેલા છે. સિમલા ખાર માઇલના વિસ્તારમાં વસેલું ગણાય છે. મુખ્ય સિમલામાં કાઉન્સિલ હાઉસ, ગ્રાંટ હોટલ, લાઇબ્રેરી, હાઇસ્કૂલ, જનરલ પોસ્ટ અને તાર ઓફિસ, સરકારી દફતરખાનું, કાલિ માતાનું મંદિર, ખ્રિસ્તી-આનું દેવળ વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે. ખાલુગંજમાં વાઇસરૉયનો

ખંભો, છાટા સિમલા, લક્કડ બજાર તથા જાકુપરનું શ્રીહનુમાન-
જીનું મંદિર દર્શનીય છે. કહેવાય છે કે શ્રી લક્ષ્મણજીને ઇંદ્ર-
જીતના ખાણથી મૂછાં આવી હતી ત્યારે હનુમાનજી હિમાલયમાં
સંજીવની નામની દિવ્ય ઔષધિ લેવા ગયા હતા, તે પહાડ સાથે
લઈ પાછા ફરતા અહીં જાકુપર વિશ્રામ લીધો હતો, તેના
સ્મરણ રૂપે જ એ મંદિર છે. અત્યારે પણ જાકુપર શ્રીહનુમાન-
જીના મંદિરની આસપાસ લાખો વાનરો છે. મંદિરમાં દર્શને
જનારને વાનરો ઘેરી વળી ચણા-દાળીઆ માગે છે. મંદિરમાં
શ્રી હનુમાનજી ઉપરાંત, શ્રી રામ લક્ષ્મણ જાનકી તથા ગરુડ-
જીની મૂર્તિઓ બિરાજે છે. સિમલા શહેરની નીચે પોલો-ગેડી-
દડો રમવાનું મેદાન છે તે કુંખની ખાગાન કહેવાય છે ત્યાં અંગ્રેજ
હીઓ અને પુરૂષો ઘોડા પર ચડી ગેડીદડો ખેલે છે. ઘોડાપર
બેસી પોલો-હોકી ખેલવાથી ઘોડાને બહુ વેગથી દોડાવતા ને
પરસ્પર અકળાવતા તેને પારાવાર કષ્ટ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ
કેટલીકવાર તે બિચારા મૂંગા પ્રાણીના પ્રાણ કંઠે આવે છે ને
છૂટી પણ જાય છે પરંતુ ફૂર કસાઈઓને ગાય બકરાની કતલ
કરતા ઘોડી દયા આવે છે? કદા નહિ, તો પછી આ ખેલાડી-
ઓને શેની આવે? જ્યારે ગોરી હીઓ પુરૂષો પોશાક પહેરી
ખેલે છે ત્યારે તેના હીત્વની ખરી ઉત્પત્તિ થયેલી હોય છે.
આપણા વાનર નકલીઆ કુધારકો તથા સરોજની જવો વ્યક્તિઓ
ખીજ સ્વચ્છંદ હિમાયતો સાથે આ હિમાયત કરે તો કરવા
યોગ્ય છે કારણ કે તેથી હિંદુઓની નબળી પોપલી હીઓ મરદ
જવો બળવાન બનતા પુરૂષો તુરત સમાન હક્ક આપી દેશે-
અને કદાચ જુના વિચારના આનાકાની કરશે તો હીઓ પોતાની
મેળે ઝુંટવી શકશે.

હિંદના ભોળા ભલા લોકોને ભાવનાર મૂઠ સ્વાર્થીઓને સિમલા જઈ શાંત ચિત્તે જીવે તો સમજ પડે કે અંગ્રેજોએ પોતાની ચાલાકી અને બુદ્ધિમત્તાથી હિંદમાં કેવા અને કેટલા ઉંડા મૂળ ઘાટ્યા છે ? અહિંસા ખાલી રેંટીઓ અને ઢેઢની ચળવળથી સરકારને ઉજેડવાના સ્વપ્ના ખાનારા મૂખીઓની શુદ્ધબુદ્ધિ જ્યારે તેઓ સિમલા જઈ નોકરશાહીની જહોજલાલી, હરકર અને યુદ્ધના સાધનો જીવે અનુભવે ત્યારેજ ઠેકાણે આવી શકે. શાણા રાજનીતિજી પુરૂષોએ એટલા માટેજ મનસ્વી તરંગોને સ્થાન ન આપતા પોતાની અને સામાની શક્તિનો તોલ ખાંધી સામ દામ દંડ ભેદથી કામ લેવાનું સૂચબું છે એ કેવળ સત્ય છે. જાલબત્ત જગતમાં કોઈ કાર્ય અશક્ય કે અસંભવીત નથી એ ખરું છે પણ તેની વિધિ જાણી યથાવિધિ કરવું જોઈએ તોજ તે સફળ થાય છે.

ઉત્તમ આયોજવા, અલૌકિક સૌંદર્ય અને વિદેશી સત્તાધિકારીઓનો રાજસી કાઠમાઠ ખુબ નિહાળ્યા ખાદ હરિદ્વાર થઈને ઋષિકેશ રસ્તે ખમ્તીનાથ જવા સંકલ્પ કર્યો. સિમલામાં ખમ્તી ઠીક છે પણ મકાનોના બાડા ખડુ આકરા છે. દર માસે રૂ. ૫૦ થી ૨૦૦ સુધી છે, જે સાધારણ અને ગરીબ વર્ગના માણસોને અસહ્ય થઈ પડે છે.

ગંગા યમુનાની નહેર.

ભારતવર્ષના ભવિષ્ય નિર્માતા સિમલાથી પાછા ફરી હરિદ્વાર આગ્યા. હરિદ્વાર પહોંચતા રસ્તામાં એક યમુનાજીની નહેર અને ખીજી ગંગાજીની એમ બે નહેરોમાં એ પતિત પાવની નહી

જોનું ભગભગ ત્રણ ભાગ જળ વહી જતું અમે જોયું. પાપી-
 અધમ જીવોના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથ જેવા મહાનુભાવ રાજાએ
 હજારો વર્ષ પયન્ત તપશ્ચર્યા કરી જે ભગવતી ભાગીરથીને પ્રસન્ન
 કરી પૃથ્વીપર આણ્યા છે તેનું મહાત્મ્ય ન સમજતા ગંગાજીને એક
 સામાન્ય નદી સમજી તેના જળને ખેતરોમાં અથવા સમુદ્રમાં વહેવ-
 ડાવવું અથવા ઇરાદાપૂર્વક હિંદુઓની અને હિંદુ ધર્મની અવગણના
 કરી હિંદુઓને તેવા દેવી લાભથી વંચિત રાખવા એ નોકર-
 શાહીની એક પ્રકારની અધમતા છે. હિંદુઓ ગંગા યમુનાને
 પરમ પવિત્ર, અધમ ઉદ્ધારક સમજી પોતાના પ્રાણથી તેનું
 વિશેષ મહત્ત્વ માને છે ને કરોડો હિંદુઓ હજારો ઠંઠ વેઠી દૂર
 દૂરથી તેના જળનું સ્નાન પાન આરાધના કરે છે, તેને નહેરના
 કંપમાં નિરર્થક વહેવડાવી સમુદ્ર સમાન એ મૂળ નદીઓ-ગંગા
 યમુનામાં કેટલેક સ્થળે નાનકડું વહેન પણ ન રહેવા દેવું એ
 કાંઈ હિંદુઓનો જોવો તેવો તિરસ્કાર ન ગણાય. એ સંબંધમાં
 આજ વર્ષે થયા હિંદુઓ પોકાર ઉઠાવે છે પણ નોકરશાહીના
 ખહેરા કાન અવળું કરી શકતા નથી. ૧૮૫૭ નો ખળવો શમા-
 વવા માટે રાણી વિક્ટોરીઆએ સ્પષ્ટ વચન આપેલ છે કે અમે
 તમારા (હિંદુઓના) ધર્મમાં જરાપણ હસ્તક્ષેપ નહિ કરીએ. એ
 કારણના વિશ્વાસે જ હિંદુઓએ હથિયાર નમાવી અંગ્રેજો સાથે
 મિત્રભાવે રહેવા માંડયું; પરંતુ જેનું પતન થવાનું હોય તેને
 વિનાશ કાળે જોમ વિપરીત બુદ્ધિ સૂઝે તેમ હમણા હમણા નોકર
 શાહીને પણ તેવુંજ (હિંદુઓના ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તન કરવાનું
 સૂઝે છે, જોમકે ધારાસભામાં વરાયેલા પ્રાયઃ વર્ણસંકર સભ્યોએ
 સ્ત્રી થવાનું બંધ કરવા ઇચ્છયું તો તે સરકારે સ્વીકારી કાયદો

થડયો તેમ વર્ણાન્તર લગ્ન વિષે, સંપત્તિ વય વિષે, દેવાત્તર
 સંપત્તિ વિષે એમ વિવિધ રીતે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કાયદા.
 પસાર કરી હિંદુઓના હૃદય દુઃખવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.
 તેવીજ રીતે ગંગા યમુનાની નહેરો કાઢીને પણ સરકારે હિંદુ-
 ઓના અંતઃકરણને અનહદ આઘાત પહોંચાડ્યો છે. ગંગા યમુ-
 નાની નહેરો સંખંધમાં ગવર્નમેંટ એવો ખુલાસો કરે છે કે અમે
 લોકોના સુખને માટે નહેરો ખોદાવેલ છે-દુઃકાળ પ્રસંગે પાણી
 પૂરું પાડી લોકોને સહાય આપવા સારૂ નહેરોની ગોઠવણ કરી છે
 પરંતુ સરકારનો તે ખચાવ તદ્દન જૂઠો છે. બ્રિટિશ સરકાર તો
 આજ દોઢસો વર્ષથી હિંદમાં આવેલ છે ને તેણે દશ પંદર
 વર્ષથી ગંગા યમુનાની નહેરો ખોદાવવાનું શરૂ કર્યું છે પણ તે
 પહેલા જ્યારે ભારતવર્ષમાં ગંગા યમુના જેવી પવિત્ર નદીઓની
 નહેરો નહોતી ખોદાયલી ત્યારે શું હિંદના લોકો દુઃકાળના
 કારણે ભૂખ્યા તરસ્યા મરી ગયા હતા કે? અને હમણા નહેરો
 ખોદાવવાથી શું સજીવન રહ્યા છે કે? અમે સાધારે ખાતીપૂર્વક
 કહીએ છીએ કે જ્યારે ગંગા યમુનાની નહેરો નહોતી ખોદાયલી
 ત્યારે ધન ધાન્ય પાણીએ લોકો અત્યંત સુખી હતા પરંતુ
 અત્યારેજ નહેરો ખોદાવવાથી ઉલટા વધારે દુઃખી બન્યા છે.
 વળી ખેતીવાડીને નહેરોનું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે એ પણ
 એક હડહડતું જૂઠાણું જ છે કારણ કે ખેતીવાડીને જ્યારે માત્ર
 એક હિસ્સો નહેરોમાંથી પાણી મળે છે ત્યારે ત્રણ હિસ્સા તદ્દન
 નિરર્થક વહી સમુદ્રમાં મળે છે.

સ્વેચ્છાચારી નોકરશાહીની કુટિલતાથી પ્રજા બરાબર ચેતી
 ને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થાય એમ ઇચ્છી અમે દુઆ-

યલે હૃદયે હરિદ્વારમાં જે દિવસ રહી ગંગા સ્નાન દર્શન કર્યું. સનાતન ધર્મ ઋષિકુળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમની મુલાકાત લેઈ તે સંસ્થાને અભ્યાસક્રમ, વિલાસય, પુસ્તકાલય, મંદિર, રસોડું તથા બ્રહ્મચારીઓ વગેરેને જોયા તેમ આજ સંસ્થાના અંગે નવી શરૂ કરવામાં આવેલ આયુર્વેદિક ડોક્ટ્રિનનું પણ નિરીક્ષણ કરી આત્મા પ્રસન્ન થયો. અલખત ઋષિકુળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ઘણી અપૂર્ણતા છે—ધર્મ વિષયમાં શિથિલતા, શિક્ષકોની અપરિપક્વતા, પ્રબંધ-કથાશ અને ફંડની તંગી વગેરે છતાં પણ હિંદમાં રાષ્ટ્ર તથા ધર્મને નામે ધૂતતી હજારો પાખંડી સંસ્થાઓ કરતાં આ સંસ્થા ઘણે અંશે ઉપયોગી છે. કાર્યવાહકો તથા અભ્યાસક્રમની ખામી દૂર કરી ફંડ મોટા પ્રમાણમાં એકઠું થાય તો ઋષિકુળ હિંદુઓને માટે એક આદર્શ વિલાસય થઈ પડે એમાં જરાય સંદેહ નથી.

શ્રીમાન આત્મ સ્વરૂપજી મહારાજ.

ઋષિકુળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું નિરીક્ષણ કરી પાછા ફરતા સનાતન ધર્મના સુપ્રસિદ્ધ ઉપદેશક શ્રીમાન આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ વિષે એક મૃદુસ્થને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે હાલમાં તેઓ અસ્વસ્થ તબિયતને લઈ અહીં (હરિદ્વારમાં) તેમના ગુરૂ મંડલ આશ્રમમાં છે તેથી તેમને મળવા ગયા. આ ધર્મોત્થાનો અમને જે વર્ષ પૂર્વે ભાવનગરમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે સમાગમ થયો હતો એટલે હવે પરસ્પર નવા પરિચય કરાવવાની આવશ્યકતા નહોતી. મુલાકાત થતાં તેઓએ અત્યંત આદરથી

ખખર અંતર પૂછી બીજે ઉતરવા બદલ ઠપકો આપી પોતાના આશ્રમમાં તુરત આવી જવા ઠહું. તેમના ભાવ માટે ઉપકાર માની અમે શોકાવાની અશક્તિ જણાવી વળતા સાથે રહેવાનું વચન આપ્યું એટલે તેમણે મહા મુશીબતે તે વાત સ્વીકારી.

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને હિંદના અન્ય પ્રાંતોમાં સનાતન ધર્મને ઉપદેશ આપી પાખંડ મતવાદીઓનું સંચોટ ખંડન કરનાર શ્રીમાન આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ ઉદાસી પંથ (શીખ સંપ્રદાય)ના આચાર્ય છે. તેમણે લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત કાઠિયાવાડ ગુજરાતના ધર્મ પ્રેમી રાજા તથા પ્રજાને ઉપદેશ કરી અથાગ પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ મેળવ્યો છે. તેઓ ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તમ પ્રતિના જ્ઞાતા છે ને હંથ કોટિના વક્તા છે. અત્યારે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં છે છતાં પણ ધર્મ રક્ષણની એટલી જડી કાળજી ધરાવે છે કે અમને તેમણે ધર્મની પરિસ્થિતિ વિષે ઘણી હઠીકત પૂછી ગુરૂદ્વારાના અનર્થકારક બીલ સામે વિરોધ દર્શાવવાનો તાર ઘડી દેવા સૂચના કરી.

દેશ જાતિ તથા ધર્મ ઉદ્ધારના નામે અત્યારે હિંદમાં જોટલા ભયંકર અનર્થ થાય છે તેટલા ઠોષ યુગમાં ખન્યા નથી અને ભવિષ્યમાં ખનશે કે કેમ ? એ વિષે સંદેહ રહે છે. દેશોદ્ધારને નામે ગાંધીજી જેમ અહિંસા રેંટીઓ ખાદી તથા અંત્યજ સ્પર્શની દુષ્ટ ચળવળ હાંકી દેશને પાયમાલ કર્યો, જાતિ રક્ષણ ને માટે જેમ હિંદુ મહા સભાએ તથા કાશીના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયે બીડું ઝડપી હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી રક્ષણને બદલે ભક્ષણ કરવા માંડ્યું-માંડે માંડે વિશેષ કુસંધની આગ સળગાવી તેમ અકાલી શીખોએ પણ ધર્મ રક્ષણને

નામે ખંડ ઉઠાવી ઉઠાસી શીખોના હકકો લૂંટી લીધા છે. અકાલી શીખ શુદ્ધાદિ વર્ણમાંથી અનેલા હોઇ તેઓ હિંદુ કહેવરાવતા નથી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વેદશાસ્ત્ર અને વર્ણાશ્રમનો તિરસ્કાર કરી મુસલમાનોની માફક મૂર્તિઓને પણ તોડે છે; પરંતુ ઉઠાસી પંથના શીખો તો હજી વર્ણના હિંદુઓમાંથી અનેલા હોઇ વેદ શાસ્ત્ર વર્ણાશ્રમ મૂર્તિપૂજા વગેરેને પરમ ભાવથી માની પોતાને હિંદુ કહેવરાવે છે. જેમ અકાલી શીખોના ગુરદ્વારા-મંદિરો મિલકતો તથા મહંતો છે તેમ ઉઠાસી શીખોના પણ પુબ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે પરસ્પરના સિદ્ધાંતોમાં આકાશ પૃથ્વી જેટલું અંતર છે ને એક બીજાના હકકો તદ્દન નિરનિરાળા છે છતાં અકાલી શીખોએ ખંડ ઉઠાવી ઉઠાસી પંથના ગુરદ્વારા સામે પણ સત્યાગ્રહ (દુરાગ્રહ) શરૂ કર્યો ને તેને ગાંધી માલવિયા તથા મુસલમાનો તરફથી અયોગ્ય ઉત્તેજન મળતા છેવટે સરકારે પણ અકાલી શીખોની લડત સાચી માની ગુરદ્વારા બીજા પસાર કરી ઉઠાસી પંથવાળાઓને ઘોર અન્યાય કર્યો છે.

હિંદુઓને મન આ કાંઇ પ્રથમ પ્રસંગ નથી પણ આ પૂર્વે તારકેશ્વરના મંદિરનો અધિકાર પ્રાપ્ત હાસે અને કહેવાતા અસહકારીઓ તથા આર્ય સમાજોએ વેશ્યાઓની પલટનો ખડી કરી ઝુટવી લીધાનું અનુભવ્યું છે અને ખુદ ગયાના મંદિરનો અધિકાર મહંતના હાથમાંથી છિનવી લેવાની ધૂતો બાજુ રચી રહ્યા છે એટલે કાંતો રજ કરોડ હિંદુઓએ અંદર અંદરના મતભેદ જતા કરી પ્રાણની આહુતિએ પણ જાતિ અને ધર્મ રક્ષવા કટિબદ્ધ થવું નહિતર મૂંઝે મોઢે સર્વસ્વ લૂંટાવા દેવું.

ધર્મસ શ્રી આત્મસ્વરૂપ મહારાજે ઉપરોક્ત ગુરદ્વારા બીજા

સામે ગ્રોટેસ્ટનો તાર ઘડી વાઇસરોયપર મોકલવા સૂચના કરી તે મુજબ થડવાનું સ્વીકારી તેઓશ્રીની આજ્ઞા લઈ ખીજ દિવસે સવારે ઋષિકેશ તરફ પ્રયાણ કરવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. ખડીનાથ દેદારનાથના જાત્રીને સામાન ઉપાડવા માટે મજૂર તથા જેસવા માટે ઠંડી અંપાન હરિદ્વારથી મળી શકે છે. હરિદ્વાર એ હિમાલયની તળેટીમાં ગંગા તટે આવેલું નાનકડું ગામ છે; પણ યાત્રીઓના આવાગમનથી તે એક શહેરથી વિશેષ થઇ પડ્યું છે. ત્યાં ઉત્તમ સોઇવાળી અનેક ધર્મશાળા છે. સપ્તપુરીમાં હરિદ્વાર પણ એક પુરી છે તેથી તેમજ શ્રીખડીનાથની યાત્રા નિમિત્તે તથા હરિદ્વારમાં ખાર વાર્ષિક કુંભ મેળો ભરાય છે ત્યારે લાખો યાત્રી હરિદ્વાર આવે છે ને રેલ્વે કું. ને અતિ મોટી ઠમણી કરાવે છે. હરિદ્વારથી ઋષિકેશ ચૌદ માઇલ દૂર છે ને ઋષિકેશ સુધી ટાંગા મોટરનું વાહન મળી શકે છે તેમ દ્રેધન પણ સાત માઇલ સુધી એટલે સત્યનારાયણના મંદિર સુધી જાય છે.

ઋષિકેશમાં ઇશ્વરી કોપ.

ઋષિકેશ એ ગંગાતટે આવેલી તપોભૂમિ છે. ત્યાં ગંગા-જના કિનારે કિનારે પણ ફૂટિ રાખી સેંકડો તપસ્વીઓ-સાધુ સંન્યાસીઓ ભગવદ્ આરાધના કરે છે. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીએ ભરત લક્ષ્મણ શત્રુઘ્ન સાથે અહીં પધારી આ ભૂમિને પાવન કરેલી હોવાથી તેના મહાત્મ્યમાં અનેકગણો વધારો થયેલો છે. સ્વર્ગસ્થ ખાવા કાલી ઠમળીવાળાએ પુરુષાર્થ કરી, મુખઈ કલ-કત્તાના શ્રીમાનોને દાન ધર્મનો મહિમા સમજાવી, લાખો રૂપિ-

યાની મદદ તેઓ પાસેથી મેળવી, ધર્મશાળા અન્નક્ષેત્ર તથા દવાખાના ખોલેલા છે તેથી આ સ્થાનની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો થયો છે; પરંતુ જ્યારે લોકોના પાપકર્મ વધી જાય છે, ધર્મ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રજા વર્તે છે, ધર્મ ધ્યાન ભક્તિ વર્ણાશ્રમ આચાર વિચાર ભૂલી અનાચાર કરવા માંડી જાય છે, ત્યારે ઇશ્વરની ગેળી લાકડી પડે છે, ત્યારે ઇશ્વરનો કે ઇશ્વર સ્વરૂપ ગંગા યમુનાનો દ્રોહ કરનાર શિક્ષાથી ખચી શકતો નથી. મોટા અપરાધ માટે સાક્ષાત્ શ્રીહરિને અવતરવું પડે છે પણ સામાન્ય દોષોની ખખર તો તે તેની અસાધારણ સત્તાથી ગેળી શિક્ષા કરીને પણ લઈ લે છે.

ભગવતી ગંગા યમુનાની નહેરો કાઢી તેના પરિણામમાં ગયા આસો માસમાં એ બન્ને દેવીઓએ ભારે ક્રોધ કરી જળ પ્રલય કરી મૂક્યો હતો. વરસાદ પડવાના નિમિત્તે પોતાની વાદ વધારી તેનાપરના સેંકડો પૂલ, પર્ણદ્રુટીઓ તથા ગામડાઓ ધોધને સાફ કરી દીધા. લક્ષ્મણ ગુલાનો ગુલતો પૂલ જે લગભગ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ધર્મપ્રેમી મારવાડી ગૃહસ્થે બંધાવ્યો હતો તે તદ્દન ધોવાઇ ગયેલો હતો તેમ ગંગાજીના તટ ઉપરની અનેક દ્રુટીઓ-આશ્રમો સંન્યાસીઓ સહિત નાશ પામ્યાનું સાંભળી અમારા હૃદયને અતિશય દુઃખ થયું. ઋષિકેશ અને તેની ઉપર રહેનારા પહાડી લોકોએ જણાવ્યું કે જ્યારે ગંગાજીની વાદ અતિશય વધવા માંડી અને અમારો પ્રાણ બચાવવાનો ક્રોધ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે અમે તેનાજ ચરણમાં નમ્મલાવે પ્રાર્થના કરી નૈવેદ્ય ધર્યું કે તત્કાળ ભગવતી શાંત થયા-ધીમે ધીમે તેની વાદ ઉતરી ગઇ. આ ઇશ્વરી ક્રોધમાં સૂકા સાથે લીલું ખળે છે

અર્થાત્ અપરાધીઓ સાથે ધર્મપરાયણ મનુષ્યોને પણ સંબંધ પડે છે એજ માત્ર ખેદનું કારણ છે.

અમારો વિચાર શ્રીખત્રીનારાયણ પ્રભુના પટ-મંદિરના દરવાજા ખુલવા અગાઉ પહોંચવાનો હતો તેથી ઋષિકેશમાં વિશેષ ન રોકાતા તેજ દિવસે દર્શન કરી ચાલી નીકળ્યા. ઋષિકેશથી ચાલી ત્રણ માઈલપર લક્ષમણ ગુફા પહોંચ્યા તો ત્યાંના ગુફાનો મજબૂત પૂલ છિન્નચિન્ન થઈ ગયો હતો. પૂલના અભાવે ગંગાજીનો વેગવાન પ્રચંડ પ્રવાહ હોડકામાં ખેતી પાર કરવાનો હતો. અંગ્રેજ સરકાર તો શાંતિ અને વ્યવસ્થાને નામે કર જીવરાવવા હિંદમાં આવી છે, કરોડો રૂપિયાની આવક જીવરાવી સત્તા ભોજવે છે છતાં લોક સુખાકારીને માટે તે થોડું પણ ખર્ચ કરવા ઇચ્છતી નથી. અહીંઆ શ્રીખત્રીનાથ જતા હજારો યાત્રીઓ માટે સરકાર તરફથી ખિલકુલ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહોતો. ખાવા કાલી કમળીવાળા પાંચ નાવ પોતાના તરફથી રોકી યાત્રીઓને તેમાં ખેસાડી વિના ચાર્જ ગંગાજી પાર કરાવતા હતા. આ નાવ-હોડકામાં ખેસવું એ પૂરેપૂરું જોખમભર્યું છે. હોડકું જીમ પ્રવાહને લઈ વખતે જીધું વળી જાય છે અથવા પ્રવાહમાં વહી જઈ પથ્થર સાથે અથડાઈ ખેસનારનો નાશ કરે છે. અમે હોડકામાં ખેતી પ્રભુ કૃપાથી સામે પાર પહોંચી રસ્તે પડયા પરંતુ અમારી પછી ખીજે દિવસે આવનાર યાત્રીઓમાંથી ૧૭ જણા હોડકું જીધુ વળી જતાં ગંગાજીના સ્વરૂપમાં વિલીન થઈ ગયા હતા. પહાડોની વિકટ ચડાઈ જીતરાઈ ચડતા જીતરતા અને વનસ્પતિ જંગલો ખીણ ગરણાઓનું નૈસર્ગિક દૃશ્ય અવલોકતા અવલોકતા દેવ પ્રયાગ, શ્રીનગર, રૂદ્રપ્રયાગ, કર્ણપ્રયાગ, નંદપ્રયાગ,

લાલસાંગા, પીપલકોટી, જ્યોતિર્મઠ તથા પંડુકેશ્વર થઇ દશમે દિવસે એટલે વૈશાખ વદિ ૨ ને સોમવારે શ્રીખડ્રીનાથના પરમ પવિત્ર ધામમાં પહોંચી ગયા. વૈશાખ માસનો આઠરો તડકો પડતો હતો છતાં નિત્ય ૧૫-૧૭-૨૦-૨૨ માંદલ ચાલતા હતા. ખરખે ત્રણ ત્રણ માંદલે ચટ્ટીઓ-દુકાનોની સારી સજવડ હોવાથી રસ્તામાં કોઇ કદ અનુભવવું પડ્યું નહિ. પહાડી લોક બહા બોળા માયાળુ રહે છે પણ યાત્રાને રસ્તે ખેંટલા-વસ્તા દુકાનદાર વગેરે હવે શક અને યાત્રીઓને જે રીતે હુંટાય તે રીતે હુંટવાના ધોરણે વર્તવા માંડયા છે એટલેકે એક વસ્તુ ખાશુના ગામડામાં જે માંદલના અંતરે ચાર આને શેર મળે છે તેજ તેઓ (દુકાનદારો) અહીં યાત્રાના રસ્તાપર આઠ આને વેચતા સંક્રાંચાતા નથી. સામાન્ય રીતે રસ્તો ઠીક હતો પણ શ્રીખડ્રીનાથ નજીક હનુમાન ચત્રીથી તૂટેલો તથા ખરફાળો અનુભવો પડ્યો.

શ્રી ખડ્રીનારાયણ.

સુષ્ટિ સરજી તેનું યોગક્ષેત્ર કરવા અર્થે જગન્નિયંતા વિષ્ણુ ભગવાને ખડ્રી નામના (ખોરડીના) ઝાડ નીચે તપશ્ચર્યા કરી ને તેજ ભગવાને નર નારાયણ ઋષિરૂપે અનંત કાળસુધી તપ તપી જગત્નું રક્ષણ કરી ત્યાં અખંડ વાસ કર્યો એટલે સઘળા ઋષિ-મુનિ તથા દેવગણોએ પણ શ્રી ખડ્રીનાથમાં ભગવત્ ચરણારવિંદમાં રહેવું ઉચિત ધાર્યું એથી એ ધામ સર્વે ધામોમાં ઉત્તમ ગણાય છે ને પહાડ પર્વત નદી વાળા વન જંગલના અનેક દુઃખ સહેવા છતાં પચાસ હજાર યાત્રી દર વર્ષે પરમભાવથી દર્શનાર્થે આવે છે.

સદ્ભાગ્યના યોગે અમે શ્રી ખડીનારાયણ પ્રભુના પટ-દ્વારે
 ખુલવા અગાઉ બે દિવસ પહોંચ્યા હતા. મંદિરના રાવળ-પૂજારી
 જેનું અહીં ખડુ મોટું માન છે તે વૈશાખ વદિ ૩ ને મંગળવારે
 જ્યોતિર્મઠથી વાજતે ગાજતે આંચ્યા. યાત્રીઓએ તથા પંડયાઓએ
 રાવળનું ખડુ સાદું સન્માન કર્યું. બીજા દિવસ અમે શૌચથી પર-
 વારી અલકનંદાના ખરફ જેવા અતિ શીતળ જળનું આચ્છન્ન
 લેઈ તમકુંડના ઉપર જળમાં સ્નાન કર્યું, નિત્યકર્મથી પરવારી
 મંદિરમાં ગયા. મંદિરમાં સેંકડો યાત્રીની બીડ લાગેલી હતી.
 પ્રભુના દર્શન કરવાની આતુરતામાં એકના ઉપર એક યાત્રી
 પડતા હતા. મંદિરમાં જવા આવવાના બન્ને દરવાજા પર પટાવાળા
 ખંદોખસ્ત જળવતા હતા પણ અસાધારણ બીડમાં વ્યવસ્થા રહેવી
 મુશ્કેલ હતી. ધક્કા મૂક્યા ખાતા અડધા કલાકે શ્રી પ્રભુના નિઝ
 મંદિરમાં અમે દાખલ થવા પામ્યા. પરમ ભાવથી પ્રભુના દર્શન
 કરી ભેટ ધરાવી સર્વ સ્નેહી સંબંધીઓને યાદ કર્યા. ચાર વર્ષના
 અંતરે બીજા વખત નારાયણે દર્શન દીધા તે માટે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક
 પ્રભુને પુનઃ પુનઃ દંડવત્ કરી ચરણારવિંદમાં સદાકાળ ચિત્ત સ્થિર
 રાખવા પ્રાર્થના કરી. પ્રભુના દર્શન અલૌકિક હતા. વચ્ચે શ્રી
 ખડીનારાયણ, ડાબી બાજુ નરનારાયણ દેવ, જમણી બાજુ
 લક્ષ્મીજી ગરુડજી અને કુબેરજી તથા નીચે નારદજી અને ઉદ્ધવજી
 હતા. સ્વરૂપ એવું દેહીધ્યમાન અને ભવ્ય છે કે નાસ્તિકના
 ચિત્તને પણ અલિપ્ત કરી આસ્તિક બનાવે.

દર્શન કરી મંદિરજીના નીકળતા મંદિરમાં હાસ્ય માસ પર્યંત
 ધીની અખંડ જ્યોતિષ બળે છે તેના દર્શન થયા શ્રી ખડીનાથ
 ત્રિપે એવા નિયમ છે કે વૈશાખથી આસો માસ સુધી ત્યાં ખરફ

પડતો નથી તેથી તે દરમ્યાન પૂજારી ત્યાં રહી વિધિસર પૂજા કરે છે પણ પછી કાર્તિક માસમાં ખરફ પડવા માંડે છે ત્યારે ત્યાં ઠોઠ મનુષ્ય રહી શકતું નથી, સૌ નીચે ઉતરી જાય છે. કહેવાય છે કે એ વખતે એટલે કાર્તિકથી ચૈત્રસુધી દેવતાઓ આવી પૂજન કરે છે. ભગવાનનું દેવતાઓ આવી પૂજન કરે છે એના પ્રમાણ તરીકે ત્યાં ઘીની અખંડ જ્યોતિ ખળતી હોય છે. નિજ મંદિરની ખજાર લક્ષ્મીજીનું મંદિર અને હનુમાનજી ગરડજી તથા ઘંટા-કર્ણની મૂર્તિઓ છે.

ઘંટાકર્ણ વિષે એવું કહેવાય છે કે તે વિષ્ણુ ભગવાનને દ્રોહી એક કૂર રાક્ષસ હતો. વિષ્ણુનું નામ કદી કાને ન સંભળાય તેટલા માટે તે પોતાના ખન્ને કાને ઘંટા ખાંધતો હતો. તેને એક વખત દેવર્ષિ નારદનો સમાગમ ગયો. નારદજીએ ભગવાનનું સર્વજ્ઞપણું સમજાવી ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો એટલે તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ ને જ્ઞાન ઉપજ્યું. સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તે રાક્ષસે પોતાના તમામ કૂર રાક્ષસી કર્મો ત્યજી શ્રી ખડ્ગનાથમાં દ્વારપાળ તરીકે ભગવાનની ચોક્કી કરતો થકો આરાધન કરવા રહ્યો છે.

શ્રી ખડ્ગનાથમાં અનહદ ઠંડી રહે છે, ત્રણ ત્રણ જનના ખનુસ ઓઢવા છતાં ઓછી જણાતી નથી. વારંવાર તીવ્ર હવા, ધુમસ અને વરસાદ પડવા માંડે છે. આસપાસના નારાયણ અને ગંધમાદન વગેરે પર્વતો ખરફથી છવાયેલા હતા ને તેમાંથી વહેતા ઝરણા એહદ ઠંડા હતા. સવારે સૂર્યોદય પહેલાં એ ઝરણાઓનું થળ થીજી જતું ને કાચના કટકા જેવો ખરફ ખંધાઈ જતો હતો. અલકનંદાપર પણ ખરફના થરો જામેલા હતા તેથી

તેનો સ્પર્શ કરવો એ વિંછીના ડાંખની વેદના ઉત્પન્ન કરવા ખરોખર હતું. પંડયાઓનો ત્રાસ થયો હતો તેમ દુકાનદારો પણ ત્રણ રૂપિયે શેર ઘી, સવા રૂપિયે શેર ખાંડ, નવ આને શેર ભાંટ, સવા રૂપિયે શેર પુરી, ખાર આને શેર દાળ વગેરે ચીજ વસ્તુ અતિશય મોંઘા વેચી યાત્રીઓને લૂંટતા હતા; એથી ઘણાખરા ગરીબ યાત્રીઓ સ્નાન દર્શન કરી તુરત પાછા ફરતા. ભાગ્યેજ કોઈ યાત્રી ખત્રીનાથમાં ત્રણ ચાર દિવસ રોકાતો. (શ્રી ખત્રીનાથના રસ્તાનું, સ્વયં ભગવાનનું તથા તેની આસપાસના સ્થળોનું વર્ણન અમે “ હિમાલયની યાત્રા ” એ નામના પુસ્તકમાં સવિસ્તર કરેલું છે, તેથી અત્રે સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે.) ખત્રીનાથમાં ધર્મશાળા તથા તાર ટપાલના સાધનો છે તેથી યાત્રીને મહાડ પર્વતની અગવડ જોવું આખું જણાય છે.

મહારાજ મૈસુર.

પૂર્વકાળમાં જોટલા શાની, સત્તાધારી, વિદ્વાન, શ્રીમત પુરુષો હતા તે સર્વ ધર્મોચરણ યથાવિધિ કરતા હતા. યુધિષ્ઠિર, અંબરીષ, પૃથુ, ભરત, શિખિ, રતિદેવ વગેરે રાજધિરાજ-ચક્રવર્તી રાજાઓ હતા તો પણ ધર્મ આચરવામાં હમેશા સાવધાન અને કિંકર સમાન રહેતા હતા. પરંતુ આજે એવો સમય આવ્યો છે કે એ કહેવાતા રાજા મહારાજ શાની વિદ્વાન શ્રીમાન પ્રાયઃ સર્વ નાસ્તિક પાખંડીજ નિવડવા માંડ્યા છે. ધર્મ એ કેમ બાલુ ઢોંગ હોય અને મનુષ્યને ડૂબાડનાર હોય ! તેમ સમજી તેનાથી દૂર દૂર ભાગતા ફરે છે. ગરીબ બિચારી મનુષ્ય

પરસેવાનેા પેસેા ઝાઠાવી તબિયત સુધારવાને ખહાને તેઓ વિલાયત પેરિસ સ્વીટઝરલેન્ડાદિ વિદેશમાં બટકી હબરો અને લાખો રૂપિયાનું પાણી ઠરી બદ દુરાચારી ખને છે. હિમાલય એક એવું શ્રેષ્ઠ અનુપમ સ્થળ છે કે જ્યાં ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રદ હવા પાણી દરથ અને ધર્મ સંઘળું એક સાથે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પણ ત્યાં જવાનું કે રહેવાનું ભાગ્યેજ કોઈ પસંદ કરે છે.

“ખડુ રત્ના વસુન્ધરા” એ ન્યાયે દેશ સાવ વાંઝીઆ નથી. ઉદેપુરના વૃદ્ધ મહારાજા જેમ સ્વમાની અને હિંદુ જાતિ તથા સનાતન ધર્મપ્રેમી છે તેમ કોઈ કોઈ હિંદુ રાજા મહારાજા વધતે ઝોછે અંશે હજુ પણ ધર્મભાવ ધરાવે છે. હિંદના આર મોટા રાજાઓમાં એક મહારાજા મૈસુર પણ ધર્મોત્તમા સંજ્ઞાન પુરૂષ છે. પચાસ વર્ષની વય અને અતુલ સમૃદ્ધિ છતાં પણ આર્જીને એ મહાનુભાવ મહારાજાએ શ્રી ખડીનારાયણના દર્શન કરી વિધિસર પૂજન અર્ચન દાન કર્યું. તેની આજ્ઞામાં અનેક નાના મોટા અધિકારીઓ, નોકરો તથા મજૂરો હતા તો પણ તેણે તેઓ પાસે પોતાના હાથમાંની છત્રી તથા લાકડી કોઈ સુદ્ધાં ન ઉપડાવતા પોતે જાતેજ ઉપાડી. જે દિવસે અમે ખડીનાથ પહોંચ્યા તેજ દિવસે ના. મૈસુર મહારાજા આગ્યા હતા ને જટલું અમે રોકાયા તેટલુંજ તેઓ રોકાયા હતા એટલે અમેને તેમનેા નમ્ર માયાળુ સ્વભાવ, સારો પોષાક, ધર્મપાલનમાં તત્પરતા વગેરે જોવાનેા પ્રસંગ મળ્યો. તીર્થના પંડયા સ્વાર્થ પ્રબળ રાખે છે પણ ધર્મ ઈર્મ કર્યું જાણતા નથી, કાવે તેવી અગડં ખગડં ક્રિયા કરાવે છે તેથી મહારાજા મૈસુરે પોતાના વિદ્વાન પંડિત શાસ્ત્રી પુરોહિતને પોતા સાથે આજ્ઞા હતા, જેઓ

સ્નાનથી લઇ આજ તપ્પણ દર્શન પૂજન વગેરે વેદાજ્ઞા પ્રમાણે મહારાજને પિતાંબરી વગેરે પવિત્ર રૈશમી વસ્ત્ર પરિધાન કરાવીને યથાવિધિ કરાવતા હતા. ના. મૈસુર મહારાજનું આવું ધાર્મિક વર્તન જોતા જોમ સહજ સ્ફુરી આવતું કે પ્રભુ આવી વૃતિવાળા સર્વે હિંદુ મહારાજોને ખનાવે અને તમામ રાજોના હૃદયમાં ધર્મ ઉપરાંત હિંદુ જાતિને રક્ષવાની ભાવના પ્રદીપ્ત કરે.

મેલસનો ઇતરો.

જગદીશ્વર શ્રી ખડીનારાયણના દર્શન પાંચ દિવસ સુધી ખુબ ધરાધને કર્યા બાદ પાછા ફરી ઠણું પ્રયાગ વગેરે થઇ મેલચૌરી આબ્યા અને મેલચૌરીથી ચોખટીઆ દોરાહટ થઈ આઠમે દિવસ આલમોરા પહોંચ્યા. રસ્તામાં પહાડોની ટોચે કે મધ્યમાં ક્યાંક ક્યાંક દશ દશ ઘરના ગામડા આવતા હતા. ગરીબ પહાડી લોક નાના નાના ખેતરો રાખી, નાનકડા બળદ-ખેલ થકી ખેડી નિર્વોહ ચલાવે છે. ઘણું જવ અડદ બટેટા મકાઈ વગેરે ખેતરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખેતરો સાવ નાનકડા છતાં સીધા નહિ પણ સીડી જેવા ચડતા ઉતરતા છે. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બન્ને કામ કરતા હોય છે. ખેતી કરતા નિર્વોહ થતો નથી તેથી તેઓ દુકાનદારી કે કુલી મજૂરી કરે છે. પહાડી લોક બસા ભોળા અબણુ મહેનતુ અને ડરપોક છે. ચોરી જુગાર કે બ્યભિચાર જેવા દોષોથી તેઓ મુક્ત છે. લાખ રૂપિયાની સીજ મૂકી ઠોંધ ચાલ્યું બાપ તોય તેઓ તેને સ્પર્શ કરશે નહિ.

આલમોરાના કુંદર આશૈય્ય પ્રદ હવાપાણીને લાભ લેવા

જમ શ્રીમંતો આવે છે તેમ મહત્તના ખાવું ને મસ્તીદે સુવું
 એવા સૂત્રવાળા બાવા સત્યદેવ પણ ખાસી મજનો ખંજલો શેઠી
 જનાળો ગાળે છે. રામકૃષ્ણ મઠના સાધુઓ પણ આવજા કર્યો
 કરે છે, પરંતુ ખ્રિસ્તી-પાઠરીઓનું થાણું તો કાયમી જણાયું.
 ખ્રિસ્તીઓ ફક્ત આલમોરામાં જ નહિ પણ હિમાલયના ઘણા-
 ખરા ભાગોમાં થાણા નાંખી હિંદની જમ દુબકાળ દવાખાના તથા
 નિશાળો ખોલી મદદને બહાને હિંદુઓને ખાઈબલને બોધ કરી
 બધું બનાવે છે-વટલાવે છે. આલમોરામાં તેઓનું દેવળ, કાંઈ-
 સ્કુલ વગેરે સંસ્થાઓ છે. નિત્ય સવાર સાંજ અમે આલમોરામાં
 જૂદે જૂદે રસ્તે ફરવા જતા હતા. એક દિવસ નૈનિતાલાના રસ્તે
 ગયા, રસ્તામાં પોતાના ખંજલાની ખાજુમાં મોટર માટે ઓરડો
 બનાવતા એક ગોરાને અમે જોયો. અમે માન્યું કે આ ઠોઠ
 ઓદિસર હશે તેટલામાં તેણે અમોને સલામ કરી વિનયથી પાસે
 બેસાડી ખબર અંતર પૂછવા માંડી. તેને બહો માયાળુ માણસ
 સમજી ઉત્તરમાં અમે કહ્યું કે મોક્ષ પ્રાપ્તિના હેતુથી અમે હિમા-
 લયના પ્રદેશમાં વિચરીએ છીએ. અમારો ઉત્તર અને મોક્ષ
 માટેની જાણાસા સાંભળી તે પરોપકારી ગોરો સાહેબ કહેવા
 લાગ્યો કે હું તમોને મોક્ષનો માર્ગ બતાવીશ. એક પાઠરી તરીકે
 માફ તેજ કામ છે ને તેટલા સાફ તો હું અહીં આવી રહ્યો છું.

પરમ પવિત્ર ઋષિ મુનિઓની ભૂમિમાં એક પાઠરી આવી
 તેનાજ સંતાનોને મોક્ષનો માર્ગ દાખવવાને નામે પતિત બના-
 વવાની ચેષ્ટા કરે ત્યારે કયા હિંદુનું હૃદય ન બેઢાય ? અર્થાત્
 અમે તેના શબ્દો સાંભળી પચથી તે માયા સુધી પ્રજ્વલિત થઈ
 જણાવ્યું કે સાહેબ, તમે હિંદુઓને મોક્ષ માર્ગ બતાવવા સાફ

વિલામત જેટલે દૂરથી આઘ્યા છા પણુ તમે પાતે તે બહીને તમારા હેશના લોકોને ખતાવી આઘ્યા છા કે? જો ન આઘ્યા હોવ તો પ્રથમ તેજાને મોક્ષે મોકલી પછી અમારી પાસે આવો. પાદરી સાહેબ બહુ હસમુખા હતા, તેણે કહ્યું કે તમે મેં. કરી આલમોરામાં રહો ત્યાં સુધી મારી પાસે કલાક જે કલાક કરવાને નિમિત્તે આવતા જાવ જેટલે તમને ખાઇબલ શિખવીશ. અમારી ઇચ્છા હતી કે મોક્ષના ઇજરાવાળા આ ભમિત પાદરીની સાથે જે ચાર દિવસ સમાગમમાં આવી, તેના ખાઇબલની નિર્મલ્યતા અને વેદ ઉપનિષદ પુરાણોની અસાધારણ મહત્તા વિષે વાદ કરી શુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવી. આવા હેતુથી અમે તેને પુનઃ મળવાની હા કહી હતી પણ માનસરોવર તરફ પ્રસ્થાન કરવાથી જઇ શકાયું નહિ.

સિમલા અને શ્રી ખદીનારાયણુ થઇને પાછા આલમોરા આવતા સવા માસ વીતી ગયો. તા. ૧ લી જુન સને ૧૯૨૫ ને સોમવાર કે જે દિવસે અમારે આલમોરાથી પ્રસ્થાન કરી માનસરોવર જવાનું હતું તે નિકટ આવી લાગ્યો. 'ઠેરી લોખુનુ' અથાણું, ખદામ, દ્રાક્ષ, ટોપર, સાકર, ગોળ અને ખાલ તથા પેંડા વગેરે મીઠાઇ જોઇતા ખરીદી લીધા, તેમ હોલજુટ, હાફપેંટ, મોજ વગેરે પણ લઇ લીધા. સુનરચારી સુધી જે કુલી કરાવી લેવા ઠાણિય કરી જેટલે જેને ખદલે ખાવીશ કુલી અમારા ઉતારા પર સરાઇમાં આવવા માંડયા. 'કોઇ સામટા આઠ આઠ રૂપિયા મજુરીના કહેતું તો 'કોઇ છ છ કહેતું', 'કોઇ રોજનો સવા સવા રૂપિયા કહેતું' તો 'કોઇ એક એક રૂપિયા ને ખાવાનું માંગતું'. ઉવટે જે કુલીઓ પાંચ પાંચ રૂપિયામાં આવવા કબુલ થયા

એટલે લાલા કુંદનલાલ શાહની દુકાને ખાણુ રામદાસજી પાસે તેઓને લઈ જઈ તેઓના નામ ઠામ નોંધાવી સુધી તરીકે ખન્નેની પછેડીઓ લીધી. કુલીઓ મજૂરી નક્કી કરી, સવારે વહેલા આવવાનું જણાવી ગયા છતાં એક કલાક પછી તેઓ પાછા આવી કહેલા લાગ્યા કે અમારા કપડા આપો ને અમારા નામ નોંધ્યા છે તે કાઢી નાખો. કારણ પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે પાંચ પાંચ રૂપિયા મજૂરી અમેને જોઈ પડે છે. છ સાત દિવસે અમે મુનશ્યારી પહોંચીએ તે દરમિયાનમાં તેટલું ખાઈ જઈએ માટે અમે આવવા માગતા નથી. બીજા અહેખા કુલીઓની ઉરકેરણીથી તેઓને આમ કરાવ વિરુદ્ધ બોલતા સાંભળીને અમને ખડું ક્રોધ થયો ને બે શબ્દ સારી પેઠે સંભળાવી પોલીસમાં સોંપવાની ધમકી આપી. કોઈ ઉપાયે છટકી કપડા પાછા નહિ મેળવી શકાય એમ જ્યારે કુલીઓને લાગ્યું ત્યારે તેઓએ એક એક રૂપિયા મજૂરી વધારી દેવા ઠહ્નું. રસ્તામાં જ્યાં રોકાઈએ અને રસોઈ કરીએ ત્યાં પાણી લાવી આપી રસોઈના વાસણ માંગવાનું કબજા કરાવી એક એક રૂપિયા વધારે આપવાનું કબજા કરી અમે કુલીઓના મનનું સમાધાન કરી બીજા દિવસે સવારે પ્રયાણ કર્યું. મહિ કુલીઓ પાસેથી અમે બહાનારપે પછેડીઓ લીધી ન હોત તો ધારેલે સમયે નીકળી ન શકત.

વાગેશ્વર.

ભગવાનનું સ્મરણ કરી જઈ સુદિ ૬ તા. ૧-૬-૨૫ ને સોમવારે પ્રાતઃકાલે પાંચ વાગે બે કુલીઓ પાસે સામાન ઉપડાવી

માનસરૌવર તરફ ચાલી નીકળ્યા. પ્રથમ ત્રણ માઇલની ચડાઇ ચડ્યા બાદ તેટલીજ ઉતરાઇ ઉતરવી પડી. રસ્તામાં દાડમ આંખળા અંડુ તથા જરદાલુના પૃથ્થ સર્વત્ર જોવામાં આવતા હતા પણ ફળ કાચા હતા. છ માઇલે દુકાન આવી ત્યાં દૂધ ચાર અને શેર મળવાથી તે અરમ કરાવી પી લીધું એટલે બાર માઇલ સુધી ચાલવામાં હરકત આવી નહિ. બપોરે બાર માઇલે દુકાન મળી, દુકાનથી થોડે છેટે નદી વહેતી હતી ને કુલીઓ અહીંથી એકાદ માઇલ પર આવેલા તેમના મકાને બબર આપી બેરાક માટે લોટ લઇ આવવા આહતા હતા તેથી અમે દુકાન પર રોકાઇ શેષ રના નથી પરવારી ગીતાણના એક અધ્યાયનો તથા શ્રી વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ કરી લીધો. દુકાનદાર માયાળુ હતો, તેણે પહાડીઓની દુહા સાંખંધમાં ઘણી વાતચિત કરી, અમે તેને ઘટતો દિલાસો આપી ઘૂમો. લોટ, ઘી, દાળ તથા વાસણો લઇ રસોઇ કરી. રસોઇ જમીને થોડો વખત આરામ લીધો એવામાં કુલીઓ પણ આવી પહોંચ્યા એટલે સામાન ઉપડાવી ચાલી નીકળ્યા હવે રસ્તો સાધારણ ચડાઇ ઉતરાઇવાળો હતો પણ આઠાશ ઘેરાયું ને વરસાદ ખુબ જોરથી પડવા માંડ્યો, એથી એક ભાંગેલા મકાનમાં થોડો વખત વિરામ લઇ સાંજે ૧૫ માઇલ પર તાકુલા પડાવે પહોંચી એક દુકાનદારની અવાવફ ખડખચડી મેડીપર રાત્રિ ગાળી. અહીંઆ ડાક ખંજલો છે પરંતુ તેમાં કોઇ જોરાનો ઉતારો હોવાથી અમે દુકાનદારને ત્યાંજ રોક્યા.

હિમાલયમાં મુખ્ય મુખ્ય રસ્તા પર કે જ્યાં જોરાઓનું આવાજમન અને સરકારી ઝાકિસો છે ત્યાં બાર બાર પંદર પંદર માઇલે પડાવ એટલે સુકામ છે. પડાવ પર માયઃ એક જે

દુકાન તથા ડાક ખંડો હોય છે તેથી પડાવપર રોકાવું જ ઠીક પડે છે. અહીં આ પણ દુકાનદાર બહુ બચ્ચો માણસ હતો, તેણે ધર્મ સંબંધમાં જ્ઞાસુ બુદ્ધિથી અમને ઠેકલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા ને (ખીચડી ખનાવી તેની સાથે) દહીંની જરૂર હતી તે પણ મેળવી આપ્યું. રાત્રે વાળું ઠર્યા બાદ બજન લલકાર્યો તે વખતે પણ તે ભાવિક દુકાનદાર પાસે બેસી શ્રવણ કરતો હતો.

ખીજ દિવસ સવારે તાકુલાથી આલી નીકળી ૧૧ માઇલે ખપેરે વાગેશ્વર પહોંચ્યા. આજ સામાન્ય રીતે આખો રસ્તો ચડાઈ વાળો હતો. વાગેશ્વરમાં આજ મોટો મેળો હતો તેથી સરયુ ગંગામાં સ્નાન કરવા અને પોતાની ચીજ વસ્તુ વેચી જોઈતી ચીજ વસ્તુ ખરીદવા જૂદે જૂદે રસ્તેથી પહાડી સ્ત્રી પુરૂષો આવતા હતા. લાલા કુંદનલાલ શાહના બલામણુ પત્ની અમને નિશાળના મકાનમાં ઉતારે મળ્યો. (જે મકાન તેમનું પોતાનું જ હતું પણ ભાડે આપ્યું હતું.) અયોધ્યા આગળ વહેતી સરયુ ગંગાને અને ગોમતીને સંગમ અહીં સંગમ થાય છે તથા વાગેશ્વર ભગવાનનું પુરાતન મંદિર પણ છે. સ્નાન દર્શનથી પરવારી ખજરમાંથી આટો દાળ થી દહીં ઢેળા ખરીદી રસોઇ કરી જમ્યા. આ ગામમાં કાપડ કરીઆણું તથા મીઠાઈની નાની મોટી પંદર વીસ દુકાનો છે. આસપાસના ગામડાઓની અહીં મોટી ખરીદી રહે છે. આખાના પુષ્કળ વૃક્ષો ઠેરીઓથી નમેલા સર્વત્ર દષ્ટિએ પડતા હતા. શિલા-જીત નામનો રસ જે તાકાત્ આપનારો ગણાય છે ને શહેરના શ્રીમંતો તથા સર્વ સાધારણ લોકો શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી હરિદ્રાર અને હિમાલયમાંના પીપલકોટી કુમારચટ્ટી વગેરે સ્થળેથી મંજાવી સેવે છે તેના મોટા વેપારી વાગેશ્વરમાં રહે છે.

શિલાજીત જે એક પથ્થરનો રસ છે તે તેઓ નેપાલથી ખડું રસ્તા બાવે જમ્યાખંધ મેળવે છે ને અહીં રૂપિયાના આર આર પાંચ પાંચ તોલા વેચે છે.

રામગંગાનો મળળ પ્રવાહ.

વાગેશ્વરથી જોઈ સુદિ ૧૧ ને બુધવારે પ્રાતઃકાલ છ વાગે સરયુ ગંગાના તટે આલતા આલતા ખપોરે કપકોટ ૧૪ માઈલ આલી પહોંચ્યા. આજે ચડાઈ ઉતરાઈ ન હતી, રસ્તો સીધો હતો, વરસાદને લઈ પહાડો ધસી પડવાથી ક્યાંક ક્યાંક તૂટેલો પણ હતો છતાં ખચ્ચરોનો આવરો બવરો ખુબ હોવાથી તે આલવા લાયક ખની ગયો હતો. પહાડી વેપારીઓ હલદ્રાનીથી સાકર તમાકુ ગોળ ચોખા ખરીદી ખચ્ચરોપર લાદી જેમ આલમોરા જઈ વેચે છે તેમ અહીં સુધી આવીને પણ વેચે છે. કપકોટમાં જે નણુ દુકાનો તથા ડાક ખંડેલો છે. એક દુકાનના ઉપલા ભાગમાં ઉતારો કરી રસોઈ ખનાવી જમ્યા ને થી સાંડે સસ્તું મળવાથી પકવાન ખનાવી ડખરામાં ભરી લીધા. ખીજે દિવસ સવારે વહેલા ઉઠી આલી નીકળ્યા. તડકો સખત હતો તેમ ચડાઈ પણ હતી તેથી વધારે વેગથી આલી શકાતું નહિ તોપણ ૧૦ માઈલ આલી ખપોરે ખાર વાગે સામાધુરા પહોંચ્યા. અહીં એક દુકાન છે. દુકાનદાર દુકાન સાથે પોસ્ટનું પણ કામ કરે છે, તે ખડું માયાળુ સજ્જન હતો, તેણે પોતાની દુકાન પાસેના છાપરામાં સારી જમ્યાએ ઉતારો આપી સરસ લોટ દાળ થી ગોળ કાઢી આપ્યા. હિમાલયના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં ક્યાંક ભાગ્યેજ દવાખાનું કે વૈષ ડોક્ટર જોવામાં આવે છે. સરકારે અહીં એક વૈષને ૨૫ રૂપિયાના

પગારથી શૈઠ્યા હતા તેથી આસપાસના ઘણા ગામડાઓમાંથી લોકો દવા લેવા આવતા હતા. વૈષરાજ ૨૪-૨૫ વર્ષના મુવક હતા. જ્ઞાતિએ ધ્રાણ્ય હતા. તેમની જન્મભૂમિ હિમાલય છે પણ તેના પૂર્વજ મૂળ દક્ષિણ પ્રાંતના વતની હતા અને તેમણે જણાવ્યું. પોતે કાશીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી વૈદકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તેમના પિતા માનસરોવર ગયા હતા તેથી તેણે માનસરોવર સંબંધી પણ ઠેટલીક હકીકત વર્ણવી. વૈષ સદાચારી ધર્મજ્ઞ અને આગળ વધવાના અભિલાષી હતા તેથી તે સંબંધે વાતચિત ચલાવી અમારી મદદ ઇચ્છી. અમે તેમના ઉત્સાહ તથા ધર્મભાવ માટે અભિનંદન આપી હિમાલયમાં સ્થળે સ્થળે સેંકડો પ્રકારની ઉપયોગી વનસ્પતિઓ છે તે શોધવા-અણુવાનું કહી તેમાંથી લાભ ઉઠાવવા ભલામણ કરી તેમના માટે ખનતું કરવા કહ્યું.

સામાધુરા સ્થળ જ્યાંપર છે તેથી ત્યાંનું જળ ઠંડુ હતું તેમ રાત્રે ઠંડીનેા પણ સારો અનુભવ થયો. ખીજે દિવસ સવારે વહેલા ચાલી નીકળ્યા, જે માઈલની આકરી ચડાઈ ગહન વનમાં થઇને ચડવી પડી. ગમ રાત્રે વૈષરાજ પાસેથી અમે સાંભળ્યું હતું કે સામાધુરાના ગીચ જંગલમાં સિંહ જેવા વિકાળ પ્રાણી રહે છે. જમ ખત્રીનાથને રસ્તે મેલચૌરી નજીક અત્યંત ભયંકર જંગલ આવે છે ને તેમાં સિંહ હોવાનું ત્યાં વસ્તા લોકો જણાવે છે તેમ અહીંના વનમાં હોવાનું પણ સાંભળ્યું પરંતુ પ્રભુ કૃપાથી અમને એ વન કેસરીના દર્શન કોઈ સ્થળે થયા નહિ. સામાધુરાની ચડાઈ ચડ્યા પછી અતિ વિકટ જે માઈલની ઉતરાઈ ઉતરવી પડી. પ્રથમ રસ્તો સીધો થોડી ઉતરાઈવાળો હતો પણ પહાડ ધસી પડવાથી રસ્તો ટૂટતા હવે નવે રસ્તે એકદમ નીચે પડવા જેવી ઉતરાઈ ઉતરવી પડે છે. ઉતરાઈ ઉતરો રામજંગા નામની વેગવતી નદીના તટે આગ્યા.

રામજંગાને કાંઠે આમતેમ ફરી જોયું તો ક્યાંય પૂલ દેખાયો નહિ. (પાછળથી પૂછતા જણાયું કે પૂલ જ્યાં થવાથી થોડા દિવસ પહેલા તૂટી ગયેલ હતો.) પૂલ જયારે ન જણાયો ત્યારે અમારા બે કુલીઓમાંથી એકે લાકડી હાથમાં પકડી નદી પાર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. કુલી કે જેનું નામ મોનસીંગ હતું તે નદીમાં દશેક વાર ચાલ્યો એટલે સખત તણાવથી તથા ખરફ જેવા શીતળ જળથી ભયભીત થઇ પાછો ફર્યો. ચાર વર્ષ પૂર્વે અંગ્રેજી જમનોગ્રીના રસ્તે કંઈ નદી નાળા તરતા અમે મહા મુશીબતે મૃત્યુના ઝડપામાંથી ઉતર્યા હતા તેથી તે કડવા અનુભવને યાદ કરી આ વખતે અહીં અમે સાહસ કર્યું નહિ, છતાં નદી પાર કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. આ કાંઠે બેઠે કોઈ આશ્રય કે દલાળ મળી શકે એમ નહોતું. રામજંગા નદી પાર કરવા માટે તેને પ્રયત્ન પ્રવાહ બે તણ કે વધારે ફાંટામાં વહેંચાયેલો તથા ચરણ જેવા સાદા કિનારે કિનારે ઘણું ધૂમ્પા પણ બધેય એક સરખો વેગવાળો પ્રવાહ જણાયો. કિનારે કિનારે ફરતા પણ અગને પારાવાર કષ્ટ પડ્યું, કારણ કે રસ્તો કે કેડીના અભાવે પહાડ કે મોટા મોટા પથ્થરોપર ચાલીને અમારે જવું પડ્યું હતું.

રસ્તો સ્પષ્ટ ન દેખાતા અમને એવો સંશય પણ થયો કે કદાચ સાહસ કરી સામે પાર જઈએ અને ત્યાં રસ્તો ન હોય તો પછી પાછા ફરી અહીં આવવું જીવ લેણું થઈ પડશે તેથી કુલીઓ સાથે અમે કોઈ માણસની પ્રતિજ્ઞા કરતા રામજંગાને કાંઠે બેઠા મનુષ્યને ખરેખર પ્રમુખર શ્રદ્ધા નથી નહિતર તે અતિ દલાળુ છે. પોતાના ભક્તની તે અવશ્ય બીડ ભાંગે છે. ચદિ મનુષ્ય ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા રાખે તો તત્કાળ તેને અકલિત સહાય આવી મળે છે. અમારા ચિત્ત કે સંકલ્પમાં નહિ એવી સહાય

અમે પાંચ મિનિટ બેઠા નાંદ ત્યાં જગદીશ્વરે મોકલી દીધી. એક પહાડી ક્ષત્રિય સામેથી આવતો દષ્ટિએ પડ્યો, તેને બેઠા અપાર આનંદ થયો. મોટેથી બૂમો પાડી તેને નિકટ બોલાવ્યો. તે કિનારાપર સામે આવી ઉભો એટલે પ્રથમ તેને રસ્તા વિશે પૂછી ખાત્રી કરી લીધી ત્યાર બાદ અમને ચાચેયને સામે પાર પહોંચાડવા તેને વિનવ્યો ને પૈસાની લાલચ આપી. તે બંને પહાડી તુરતજ નદીમાં ઝંપલાવી અમારી પાસે આવી પ્રથમ અમારો સામાન પોતાના ખભાપર ઉંચકી એક કુલીનો હાથ પકડી પોતા સાથે નદી પાર કરી ગયો અને પછી બીજા વારે અમારા હાથ પકડી અમને નદી તારાવી દીધા. નદી તરતા પહેલા અમે લંગોટી જેવા કાપડો વાળી કાટ તથા બેડા કાઢી નાંખ્યા હતા. એક હાથે એક એકને મળખૂતાઇથી પકડી બીજા હાથે લાકડી ટેકાવા ચાલતા હતા તો પણ અત્યંત બળવાન પ્રવાહને લઇ પગ લથડી પડતા હતા. નદીની ઉંડાઇ તો માત્ર ઠેડ સુધી હતી, પણ અતિ તાણુને લીધે ગબડી પડ્યા કે પડશું એવો ભય લાગતો હતો. પાણી ખરક જેવું ઠંડું હતું તેથી તે પગને ખોટા ચેતનહીન કરી મૂકતું હતું. ઇશ્વર કૃપાથી કોઇનો પગ ન લથડ્યો ને અમે ચાચેય જણ સામાન સાથે સડી સલામત નદી પાર કરી ગયા તેથી નવો અવતાર માન્યો. કમ્બાગ્યે જો કોઇનો પગ લથડ્યો હોત તો તે બચવો ખિલકુલ અસંભવીત હતો. પહાડીને ચાર આના બક્ષીસ આપી એટલે તે ખુશી થઇ રામરામ કરીને ચાલી નીકળ્યો. અમે થોડો વખત રોકાયા ને રોકાઇને તેજ ગંગા (હિમાલયમાં હજારો નદીઓ વહે છે, પ્રત્યેકના નામ જૂદા જૂદા છે પણ પહાડી લોક તમામ નદીને ગંગા કહી ઓળખાવે છે) માં સ્નાન કરી, ગીતા વાંચી, કારડ કરી જળપાન કર્યું.

મુનશ્યારી.

શમગંજાથી આગળ ચાલતા બે માઇલે રસ્તાની એક ખાણુ તેજમ ગામ દેખાયું. ટિગેટ સાથે વેપાર કરીને ભોટીઆ લોક મિલમ આવે છે ને મિલમમાં ખરફ પડવા માંડે છે ત્યારે મુનશ્યારી આવી રહે છે ને મુનશ્યારીમાં ખરફ પડવો શરૂ થાય છે ત્યારે તેજમ અને તેની આસપાસના ગામડાઓમાં પોતાના ખાળખચ્યા સાથે શીત ઋતુ વીતતા સુધી રહે છે. તેજમથી આગળ ચાલતા બપોરે કવેટી પડાવે પહોંચ્યા પછી ત્યાં ડાક બંગલો કે દુકાનનું સાધન નહોતું, માત્ર ચાર પાંચ મકાનો હતા તેથી આગળ ૫ માઇલ ચાલો સંજે ગીરગામ પહોંચ્યા. કવેટીથી ગીરગામ સુધીનો રસ્તો ખડુ ખરાબ હતો, કાંકરા અને પથ્થરો વાળો તેમ ત્રણ માઇલની આકરી ચડાધવાળો હતો તેથી બૂખ્યા તરસ્યા થાકીને લોથ થઇ ગયા. ઓછામાં પૂરે વરસાદ પછી વરસવા લાગ્યો હતો ને ગીરગામમાં ઘણા ફાંફાં મારવા છતાં કયાંય ઉતારો પછી મળ્યો નહિ. અહીં દુકાન કે ડાક બંગલો નથી, માત્ર દશબાર પહાડીઓના ભાંગ્યા તૂટ્યા ઘરો છે. એક પહાડીને ખડુ સમજાવ્યો ત્યારે તેણે તેના તૂટેલા છાપરામાં જ્યાં ખડ વનસ્પતિ ઉભી હતી અને જીવ જનવરનો ભય હતો ત્યાં રાત્રે ઉતારો આપ્યો. “ન મામા કરતા કહેવાનો મામો શું ખોટો?” એ ન્યાયે અમે તેને વધાવી તેમાં રાત્રિ ગાળી. ગીરગામમાં ભોટ દાળ ધી વગેરે રસોઇનો સામાન ન મળ્યો તેથી અમે રસોઇ ન કરતા પકવાન તથા કાચી કેરીનું ‘અથાણું’ (કાચી કેરી વાગેશ્વરથી ખુબ સાથે લઇ રાખી હતી) ખાઇ સૂઇ રહ્યા.

ગીરગામથી બીજા દિવસ એટલે જઠ સુદિ ૧૪ ને શનિવારે સવારે વહેલા ઉઠી આલી નીકળ્યા ત્રણ માઈલની અત્યંત ઠકિન ચડાઈ ચડવાની હતી, વઢસાદ વરસતો હતો, વરસાદથી ઉત્પન્ન થનારા ઝોંક નામના કીડા રસ્તામાં ખુબ જોવામાં આવતા હતા, થઈ લક્ષ ન રહે ને તે પગે ચોંટી જઈ ડાંખ મારે તો લોહીની ધારા ચાલે છે, છતાં તેની ખુબી એ છે કે તે જંતુ પગપર ચડવાની તથા ડાંખ માર્યાની માણસને ખિલકુલ ખખર પડતી નથી. ઝોંક ઉપરાંત વિંધુ નામની વનસ્પતિ પણ સર્વત્ર આડે ધડ ફાલેલી ટુલેલી હાલતમાં ઉભી હતી. ગુવારના પાંદડા જેવા તેના પત્તા હતા. બૂલે ચૂકે જો તેના પત્તાનો હાથ પગ કે શરી-

ના કોઈ ભાગને સ્પર્શ થઈ જાય તો વિંછીના ડાંખ કરતા પણ વેશેષ વેદના થતી હતી ને તે ચોવીશ કલાક સુધી રહેતી હતી. દિના જીવોપર પરમેશ્વરની અપાર કૃષ્ણા છે કે તેણે દ્વંદ્વ અર્થાત્ જ્યાં સુખ હોય ત્યાં દુઃખ અને દુઃખ હોય ત્યાં સુખ, ચિંતા હોય ત્યાં આશા અને આશા હોય ત્યાં ચિંતા ઇત્યાદિ રાખેલા છે તેમ અહીં હિમાલયમાં વિંધુ વનસ્પતિની બળતરા શાંત કરવા માટે તેનીજ ખાજીમાં ભાંગના છોડ તેટલાજ જંચા અને હરીઆળા રાખેલા છે. ભાંગના પાન ચોળી તેનો રસ વિંધુના ડાંખપર ચોળવામાં આવે એટલે તુરત બળતરા મટી જાય છે.

મુનશ્યારી નજીક ધુરા-પહાડની ચડાઈ ચડવા લાગ્યા. ઠંઠણ થઈને થાક ખાધા વિના ચડવું આણુ રાખ્યું. હવે ચડાઈ પૂરી થઈ છે ને ટોચે પહોંચ્યા છીએ એમ ધારી ટોચે-શિખરે જઈએ ત્યાં તો સામે બીજું શિખર તેટલુંજ ઊંચુ ઉંચું હોય છે. વૃક્ષોની અસાધારણ ગીચતા છે. કાચા પોચા મનના માણસ

તો શૂનશાન્ય આવું ઘાટું ભયંકર જંગલ બોધનેજ ગભરાઇ જાય એમ છે. બહુ પરિશ્રમના અંતે ત્રણ માઇલની ચડાઈ ચડયા પછી થોડા સીધા રસ્તાપર આવ્યા. એ રસ્તેથી નીચે નજર કરતા એક માઇલ જેટલી ભયંકર હડી ખીણ જોવામાં આવે છે, જે જોતાં માણસને મૂછાં આવી ગળડી પડવા સંભવ રહે છે. આવી ભયંકર ખીણવાળા રસ્તે અહીં તહીં દષ્ટિ ન કરતા નીચે અને સામે બોધનેજ ચાલવું પડે છે. જે હયાન આપી રસ્તાપર ન ચલાય ને પગ આડો અવળો પડી જાય, કોઇ સામેથી આવતું ભટકાય અથવા રસ્તે તૂટી પડેલા આવે તો તેને નીચેની ભયંકર ખીણમાં ગળડી પડતા ક્ષણનો વિલંબ લાગે એમ નથી, અને કમ્પ્લેક્ષ જે કોઇ ખીણમાં પડી ગયું તો તેને કાઢવા તો શું પણ તે પડ્યો તેનાપર નજર સુઝાં નાંખવાની કોઇ હિંમત ધરી રાહ તેમ નથી. આસપાસના પર્વતો તરફ દષ્ટિ કરતા તે પણ : તો જાણ્ય અને વનઃશ્રીથી આવૃત્ત હોઈ નયનોને આનંદ આપતા હતા. જ્યાં દષ્ટિ કરીએ ત્યાં પર્વતમયજ જગત ભાસતું હતું.

અમારા નિયમ પ્રમાણે “શ્રીમન્ નારાયણ, નારાયણ, નારાયણ,” અને “હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે, હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે” એ પ્રભુ નામની ધુન મચાવતા મચાવતા વિકટ ચડાઈ તથા ઉતરાઈ ચડી ઉતરી ૧૦ માઇલ ચાલી ખપોરના સુન્દર્યારી આવી પહોંચ્યા. પાણીના ઝરણા, નાનકડી ધર્મશાળાની નાની નાની ગલીય કોટડીઓ તથા ભોટી-આઓના આઠ આઠ દશ દશ ઘરના જુથ દષ્ટિએ પડવા લાગ્યા એટલે અમે જેનાપર બલામણુ પત્રો લાગ્યા હતા તે ગૃહસ્થોના નામ ઠામ પૂછી પ્રથમ ખાણુ વિજયસિંહ પાંતેને ઘેર ગયા. તે

પોતે ઘેર હાજર નહોતા પણ તેના ભાઈ જીવારસિંહ હતા તેને ઠલકતાને પત્ર આપ્યો. તે વાંચી તેણે ઠણું કે રાત્રીમાં દુકાન ધર્મશાળા ડાકખાનું અને ડાક ખંડો વગેરે છે તથા જે યાત્રી આવે છે તે ત્યાંજ ઉતરે છે માટે તમે ત્યાં જવ, વિજયસિંહજી આવશે એટલે તેમને તમારી પાસે મળવા મોકલાવીશ. આ સદ્ગુહસ્થના આવા સત્કારથી સંતોષ પામી, વરસાદ ખુબ વરસતો હતો, અમે તથા અમારા કુલીઓ થાકી ગયા હતા છતાં નાઇલાજ અમારે જે માઇલ ચાલી રાત્રી જવું પડ્યું.

રાત્રીમાં ધર્મશાળાની ઠાટડીઓ તદ્દન નાની અને ગલીચ નામ તેમાં સાધુ યાત્રીઓ ઉતરેલા હતા તેથી અમે ડાકની ઓશરીમાં ઉતર્યા. વરસાદ ધોધમાર પડતો હોવાથી ઠંડી પડી હતી, ઠંડીને લઇ ઓશરીના પથ્થર ઠરેલા અને વાળાં આપટાથી ભીંજાયેલા હતા તે પછુ તે સઘળું સહીને ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. કુલીઓ થાકેલા હતા તેમ વરસાદ વરસતો હતો છતાં તેઓ પોતાને ઘેર જવા તૈયાર થયા. ઠરાવ પ્રમાણે પહોંચાડયા તેથી તેઓને મજૂરી ચૂકવી ઉપર એક એક આને ખસીસ પણ આપી એટલે તેઓ ખુબ ખુશ થઈ રામ રામ કરી ચાલી નીકળ્યા.

જેવી રીતે વિજયસિંહજીને પત્ર પહોંચાડયો તેવી રીતે સોળનસિંહ જમાદારને પણ પહોંચાડયો, પરંતુ તે મિલમ જવા માટે નીકળી ચૂક્યા હતા. જમાદારના પુત્ર લક્ષ્મણસિંહ પ્રયાગમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા તે તથા તેમના ભાઈ જે પટવારી (તળાટી) તરીકે કામ કરતા હતા તેઓ ગરબા મારી આનંદ લેવા અમારી પાસે બેસતા હતા. બીજા ભોટીઓ પણ હરતા

ફરતા ઠાળ નિર્ગમન કરવા સાર ખેસવા આવતા હતા, તેઓ સાથે વાતચિત કરી અમે તેઓની જાણવા જેવી હકીકત જાણી લેતા હતા અને હિંદુસ્થાનની, સ્વરાજ્યની તથા સ્વધર્મની જણાવવા જેવી ખાખત જણાવતા હતા. તે સંજ્ઞાઓમાંથી કોઈએ અમને રસોઈ માટે લાકડા કે મિલમ જવા માટે કુલી વગેરેના પ્રબંધ ન કરી દીધો પણ ખાખુ વિજયસિંહ પાંચતેએ રસોઈ માટે લાકડા મોકલાવી કુલીની ગોઠવણ કરી આપી. હવે મિલમ જવાનો સમય ભરાઈ ગયો હતો. ઘણાખરા ભોટીઆ વેપારીઓ પોતાના ખાળખચા ભેડ ખરો ખચ્ચર અપુ વગેરે માલ સાથે લઈ રવાના થઈ ચૂક્યા હતા. થોડાક ખાકી રહ્યા હતા તેઓ જવા તૈયાર હતા પરંતુ વર વરસતો હતો, વરસાદને લીધે પહાડો ધસી પડતા હતા તો તૂટી ધોવાઈ ગયો હતો. તૂટેલા રસ્તાપર વરસાદમાં નાર માણસો તથા ખરો ખચ્ચરોને ઇજા થવા પૂરતો ભ. હ. છે, કેટલાકને નુકશાન થયું છે અને તેથી તેઓ રસ્તામાંજ અટકી ગયેલા છે. એક સાથે પુષ્કળ ભોટીઆ જતાં હોવાથી રસ્તામાં કયાંય ચાલવાની જગ્યા મળતી નથી એવી ભારે બીડ થયેલી છે ને અતિ મોટી બીડના કારણે એક બીજા ખચ્ચર કે ખરો એક બીજાને અથડાઈ નીચે વહેતી પ્રચંડ વેગવતી ગૌરીગંગામાં પડી પ્રાણ વિસર્જન કરે છે વગેરે માઠા સમાચાર સાંભળવાથી અટકી ગયા હતા.

મુનશ્યારી છૂટું છવાયું દશ દશ પંદર પંદર ઘરના જગ્યામાં વસેલું છે. અહીં આશરે ૩૦૦ ભોટીઆ વેપારીઓના મકાન છે ને તેઓ ટિપેટ જતા અને વળતા પણ અહીં એક એક ખાખે માસ રહે છે. અહીંઆ ડાક ખંગલો ધર્મશાળા, ખે દુકાનો, પોસ્ટ ઓફિસ અને નિશાળ છે. હવાપાણી સમસ્યાતોજી છે ને એતી તથા

જૂલ વનસ્પતિ ખુબ થાય છે. શિયાળામાં ખરફ પડતા વેપારી ભોટીઆઓ નાંચે તેજમ ચાલ્યા બચ છે પરંતુ કેટલાક ખેતીનેા ધંધેા કરનારાઓ કાયમ પણ રહે છે. ગૌરી ગંગા નામની મોટી નદી જે માધલ જેટલે દૂર વહે છે જે મિલમ જતા ઠેક સુધી રસ્તામાં આવે છે.

વરસાદ ખંધ થઇ ગયો. ખાકી રહેલા ભોટીઆઓ જવા લાગ્યા. ખાણુ વિજયસિંહજીએ પણ જવાની તૈયારી કરીને તેના બત્રીબ મંગળસિંહ સાથે અમોને કહેવરાવી દાંધુ કે તમારે માટે કુલીનો ખંદોબસ્ત થઇ જશે, આવતી કાલે જવાનું બનશે તમે તૈયાર રહેશો. ત્રણ પહાડી અને જે સાધુ બત્રીઓ કે માસથી મિલમ જવાની રાહ બેઇ બેઠા હતા છતાં તેઓ યા નહોતા અને અમારે એકદમ હપડાવાની તૈયારી થઇ તેથી બહુ હર્ષ થયો. તુરતજ કપડા સાબુથી ધોઈ સુકવી નાંખ્યા અને પાંચ છ દિવસ ચાલે તેટલો પકવાન કરી ટિકીન બોક્સમાં ભરી દીધો, કારણ કે અહીંથી મિલમ સુધી રસ્તામાં દુકાન કે મકાન કશું મળવાનું નથી એમ અમે સાંભળ્યું હતું. જેઠ વદિ ૨ ને મંગળવારે ખાણુ વિજયસિંહજી જાતે મળ્યા ને કહ્યું કે વરસાદ તથા કામકાજને લઈ તમોને મળવા આવી શક્યો નહિ માટે માફ કરશો. આજે હું જઈ છું ને ત્રણ ચાર માધલપર પડાવ નાંખી રહીશ. તમારા માટે કુલીની ગોઠવણ કરી છે તે આવતી કાલે સવારે તમારી પાસે આવશે એટલે રવાના થજો. હું તમને સાંજે મળી જઈશ. તેમના કહેવા પ્રમાણે બીજે દિવસ કુલી આવ્યો ને અમે સામાન હપડાવી રવાના થયા.

મૃત્યુનો માર્ગ.

જેઠ વદિ ૩ ને બુધવાર પ્રાતઃકાલે આઠ વાગે મુનશયારી છોડી મિલમને રસ્તે પડયા. કંઈ ભોટીઆ વેપારી પોતાના બાળ બચ્ચા સાથે ખચ્ચર ઝપુ ઘેટા બકરાપર માલ ભરી આગળ પાછળ ચાલતા હતા. આલમોરા જીલ્લા ડેપ્યુટી કમીશનર તેની મેમ, કરનલ, જનરલ તથા ચાલીશ કુલીઓ સાથે મિલમ જતા હતા. યુરોપીઅનો કુદરતી સ્થળો જોવાના બહુ શોખીન હોય છે. નૈસર્ગિક સ્થળો જોવામાં અતિ ભારે કષ્ટ વેઠવું પડે તો પણ તેઓ સ્વીકારી લે છે. ડેપ્યુટી સાહેબ પીંડરી ગ્લેશયર (પીંડર મૂળ-ઉદ્ગમસ્થાન) જોવા ગયા હતા, પણ ત્યાંનો રસ્તો કંઈ આચ્છાદિત હતો. ડેપ્યુટીએ ખરફ તોડવાના તમ્બારો સાથે રાખેલા હતા પરંતુ ખરફ અસાધારણ પડ્યો તેને તોડી માર્ગ કાઢવો અશક્ય જણાયાથી તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરી હવે મિલમ ગૌરીગંગાનું ગ્લેશીઅર-ઉદ્ગમ સ્થાન જોવા જતા હતા.

રસ્તો ખડખડો પથ્થર કાંકરા ને ખાડા ટેકરાવાળો બીનો હતો તેને બકરા ઘેટા ખચ્ચર મુતરીને તથા પાણીવાળા પગ (ઝરણામાં ચાલવાથી થતાં) વારંવાર મૂકીને વધારે કાઢવ કીચડવાળો ને ચીકણો કરી મૂકતા હતા, તેથી માણસ જો હાથ આપી તેનાપર ન ચાલે તો તત્કાળ ગળડી પડે. અત્યંત સાવચેતી રાખવા છતાંય ચીકણી માટીપરથી પગ લપસી પડતા હતા, માત્ર લાકડીનો ટેકો શરીર બચાવી લેતો હતો. શરૂઆતમાં ત્રણેક માઈલ તો અમારો કુલી અમારી સાથે સાથે ચાલ્યો પણ પછી

ફૂકવા માંડ્યો. તેનાપરના બોજમાંથી તેણે વધારે પડતો સામાન
 તો અમોને આપી દીધો હતો ને તે અમે પોટકા બાંધી ખભે
 ઉપાડી ચાલતા હતા છતાં તે થાક્યો. અમારો કુલી કુલીનું કામ
 કરનાર મજૂર ન હતો પણ જમીનદાર બેડુત હતો. તેણે ઠઠી તેટલો
 બોજ ઉપાડ્યો નહોતો. વળી તેની ઉમ્મર પણ વીશેઠ વર્ષની
 અંદર હતી, તે માત્ર વિજયસિંહજીના સંબંધને લઇ આવ્યો હતો
 તેથી થોડું ચાલી બેસવા માંડ્યો. જમ નેપાલ અને ખમ્તીનાથ
 તરફના કુલી અતિ ખમતીધર હોય છે ને તેઓ ખંજાલી મણુથી
 દોઢ મણુ સામાન હસતા હસતા ઉપાડી વીશ વીશ માઇલ નિત્ય
 ચાલે છે તેમ આ તરફના કુલીઓથી ખની શકતું નથી, કારણ
 કે હવે પછીનો રસ્તો ખરફવાળા પ્રદેશમાં હોઇ ચાલનારને શ્વાસ
 પ્રશ્વાસની ક્રિયા અત્યંત વેગથી ચાલે છે ત્યારે માત્ર પોતાનું
 શરીર ઉપાડી ચાલવું પણ અશક્ય બને છે તો પછી બોજ
 ઉપાડીને કેમ ચલાય? પરંતુ લાચાર કે પેટનો ખાડો પૂરવા
 માટે મનુષ્યને ગમે તે ભોગે નાપસંદ કાર્ય પણ કરવું પડે
 છે. અમારા કુલીને પાંચ પાંચ મિનિટે તમાકુ પીવાની પણ
 અતિ ખરાબ ટેવ હતી, તે તમાકુના શોખીને પોતા સાથે હોઠો
 રાખ્યો હતો, જે કોઇ ભોટીઓ મળે તેની સાથે બેસી તે હોઠો
 ગડગડાવતો હતો તેથી પણ તેને ચાલવામાં વિલંબ થતો હતો.

ચારેક માઇલ ચાલ્યા પછી ડેપુટી સાહેબનો ભેટો થયો.
 કોઇ ગોરાને નિબ્રયોજન ન બોલાવવાનો અમારો નિયમ હોવાથી
 અમે ગુડ મોર્નીંગ કે ઇવર્નીંગ વગેરે શિબ્દો આર ન કર્યો પણ તેણે
 ગુડ મોર્નીંગ કહી ખખર અંતર પૂછ્યા એટલે વાતચિત કરવી પડી.
 તે સાહેબ અત્યંત માયાળુ સ્વભાવના હોઇ પોતાનું આ તરફ

આવવાનું પ્રયોજન કહી પછી અમેને પૂછ્યું. અમે માન સરૌવરની યાત્રાનો તથા કુદરતી સ્થળો જોવાનો સંકલ્પ જણાવી ઇંગ્લેન્ડ વગેરે યુરોપના દેશો પણ જોયેલા હોવાનું જણાવ્યું ત્યારે તે બહુ ખુશી થયા ને બે કલાક સુધી ખુબ મીઠાશથી જૂદા જૂદા વિષય પર વાત ચલાવી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે પોતાના તંબુમાં ઉતરવાની ગોઠવણ કરવાનું પણ કહ્યું. તેમની બલ્લભનસાઈ માટે અમે ઉપકાર માની એક સુગ્ર અધિકારી તરીકે મિલ્લમને આ જીવલેણ રસ્તો સુધારવાની તેને આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરી.

ડેપ્યુટી સાહેબ સાથે વાતચિત કરતા અમે ઘણે દૂર નીકળી ગયા. નજર કરતા કુલી પાછળ ન હેખાયો એટલે સાહેબની સાથે ગુડ ડે કરી કુલીની રાહ જોતા બેઠા. કલાક એક બેઠા ત્યારે જાણ સાહેબ પધાર્યા ને કહેવા લાગ્યા કે મારે અહીં રોટી ખનાવવી છે. ખપેર વીતી ગયા હતા, વરસાદ વરસવાની તૈયારી હતી. જો તે રસોઈ કરે તો સાંજે રારગડી સ્થળે વિજયસિંહજીને મળી શકાય નહિ તેથી તેને ખુબ સમજાવી પાક ખાવા આપી અમે પણ જમી લીધું. જમીને ચાલી નીકળ્યા, પણ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. રસ્તાપર મુનશયારીથી જતા અને મિલ્લમથી આવતા બંધરા બેડ ખચચરોની બીડ બહુ હતી. રસ્તો અત્યંત ચીકણો, લપસણો બન્યો હતો ને તે ગૌરીગંગાના કિનારે કિનારે જતો હતો. જરાક પગ લપસે કે લથડે તો તત્કાળ ગૌરીગંગામાં પ્રાણુ વિસર્જન થાય તેવું હતું. ગૌરીગંગામાં જળનો પ્રચંડ પ્રવાહ વહેતો હતો. તે ઉંચેથી વહન કરતી હોઈ તેમાં મોટા મોટા પથ્થરો ઉછળતા હતા. તેનું સ્વરૂપ-વેગ એટલો પ્રબળ હતો કે તે સામે દષ્ટિ કરનારનું કે તેના અવાજને કાને સંભળ

નારનું હૃદય કંપી ઉઠતું હતું. ખુબ સાવધપણે પગ મૂકી અમે ધીમે ધીમે ચાલતા હતા તો પણ અમારો કુલી અટકી પડ્યો. કાંઈ પણ આધાર વિના ખુલ્લા સ્થળમાં રસ્તાપર રાત રહેવાથી ત્રણેયની ખુરી દશા થશે માટે ગમે તે પ્રકારે કઠણ થઈને ચાલ, તું મરીશ તોય તારે ત્રણ માઇલ ચાલી રારગડી વિજયસિંહજી પાસે પહોંચાડયા વિના અને અમારે પહોંચ્યા વિના છૂટકો નથી વગેરે આકરા શબ્દ કહી ચલાવ્યો ને મહામુશીબતે સાંજ ૮ માઇલે રારગડી સ્થળે વિજયસિંહજી પાસે પહોંચી ગયા.

● રારગડી સ્થળ ગૌરીગંગાના કાંઠે વેકરો-મેદાન છે તે કહે-
વાય છે. અહીં થોડે થોડે અંતરે લોટીઆઓએ પોતાના તંબુ નાખેલા હતા. ડેખ્યુટી કમીશનરે પણ તેમના તંબુઓ અહીં નાખેલા હતા. વિજયસિંહજીએ અમને જોયા એટલે આદરથી તંબુમાં લઇ જઈ આસનપર બેસાડયા ને ખજર અંતર પૂછયા. તેણે તેના માણસો પાસે જંગલમાંથી લાકડી-ખજતણ મંગાવ્યું ને ખજતું કર્યું. તેમના ઘરની સ્ત્રીઓએ રસોઈ તૈયાર કરી એટલે તેઓ જમ્યા. અમે પણ અમારી સાથે પકવાન આણ્યો હતો તે જમી ગૌરીગંગામાંથી લોટો ભરી પાણી પીધું પરંતુ જળ એટલું શીતળ હતું કે હાથ ધોતા આંગળાઓમાં ખજતરા થતી ને પીતાં દાંત કળીને તૂટી પડતા. રાત્રે ખુબ ઠંડી પડી, પણ લાકડા- નો તાપ પથારીની ખાજુમાં ખજતો હોવાથી થોડો ખચાવ થઇ શક્યો હતો.

બીજે દિવસ સવારે આઠ વાગે વિજયસિંહજીના ખચરો ચરીને જંગલમાંથી આવ્યા એટલે તેના પર સામાન લાદી ચાલી નીકળ્યા. અમારો કુલી વિજયસિંહજીને માણસ હતો, તેની

આગળ તેને ગડખડ કરવાની હિંમત નહોતી તેથી અમે હવે નિશ્ચિંત થયા. આજનો રસ્તો ગઈ કાલથી પણ ખરાબ હતો. રસ્તો ચડાઈવાળો ચીકણો ને લપસણો હોવા ઉપરાંત તૂટેલો હતો. ઉપરના પહાડ પરથી પણ પથ્થરો પડવાની ખીંક ઘણી લાગતી હતી. એક એકના અથડાવાથી એક ઝપુએલ (ખજદ) રસ્તાપરથી નીચે ગખડી લોહીલોહાણુ થઈ મરણુ તોલ દશામાં પડ્યો હતો. રસ્તામાં કયાંય દુકાન મકાન કે ઘર ન હતું. ઠંડી હવાના સુસવાટા છાતીમાં સોંસરવા નીકળતા હતા. થોડું ચાલતા શ્વાસ પ્રશ્વાસ થતો ને થાક ખાવા બેસી જવું પડતું, આમ છતાં ભોટી આંખોની જીંજો તથા નાના નાના છોકરા છોકરીઓ હસતા ફૂંદતા ચાલ્યા જતા હતા. જે આ સ્થળે આપણા ગુજરાત કાઠિયાવાડના જી ખાળકો હોય તો તેઓ બેહોંશ થઈ જઈ એક ડગલું પણ આગળ ન મૂકી શકે. ત્રણ માઇલ ચાલ્યા પછી (પહાડ ધસી પડ્યાથી) રસ્તો થોડાકમાં તૂટેલો આવ્યો પણ ત્યાં પા માઇલને બદલે એક ભયંકર ઉંચો બે માઇલનો પહાડ ચડવો પડ્યો. તેની ઠેડી-પગદંડી-રસ્તો એ રસ્તો નહોતો પણ મૃત્યુનો માર્ગ હતો. ખભે ભાર ઉપાડી તે રસ્તો સહીસન્નામત પાર કરવામાં અમે પ્રભુની કૃપાથી નવો અવતાર મળ્યાનું માનીએ છીએ. આજે પાંચ માઇલે ખગડીઆર સ્થળે મુકામ કરવાનો ઠરાવ હોવાથી અમે ત્યાં ખપોરે પહોંચી વિજયસિંહજીના ભત્રીજાની સલાહ પ્રમાણે શિલા (જે અહીં ગુફા કહેવાય છે તેની) નીચે રોકાયા.

શિલા—ગુફા રસ્તાની એક તરફ ઉંચાઈએ હતી. તે ચાર પાંચ માણસનો સમાવેશ થઈ શકે એટલી મોટી હતી પરંતુ તેની

અંદરની જમીન ઉંચી ખાડા ટેકરા વાળી હતી. અમારા કુલીએ વનસ્પતિના પત્તા તોડીને પાથર્યાં એટલે અમે તેના પર સામાન મૂકાવી શેત્રુંજી પાથરી બેઠા. વરસાદ વરસ્યા કરતો હતો તેથી ઠંડી ખુબ પડી પણ ખાલુ વિજયસિંહજીએ લાકડા મોકલ્યા તેને સળગાવી ધુની રાખતા ઠંડીથી ઘણો ખચાવ થયો.

અમારા આખ્યા પછી થોડીવારે વિજયસિંહજી તેના કુર્કુળના માણસો તથા ખરચરો સહિત આવી પહોંચ્યા ને મેદાનમાં તંબુ ઠોકાવી ઉતારો કર્યો. અમે પાક ખાધને ચલાવતા હતા પણ બોટીઆ લોકો તો ત્રણ વખત આ પી બે વખત ગરમ રસોઇ જમતા હતા. ખગડીઆરમાં રાત્રિ ગાળી ખીજ દિવસ સવારે આઠ વાગે ઠોકરી પીને ચાલી નીકળ્યા.

ખગડીઆર સુધી વૃક્ષ વનસ્પતિ આખ્યા કર્યો પણ ત્યાર પછી ખરફ આચ્છાદિત પર્વતો તથા ભૂમિને લઈ ઝાડ જંગલ દષ્ટિએ પડ્યા નહિ. અસાધારણ ખરફને લીધે વૃક્ષ વનસ્પતિ જગી શકતા નથી. ગૌરીગંગા આજે બે વખત લાકડાના કાચા બેખમી પૂલ પર ચાલી ઝોળંગવી પડી ને ત્રણ વખત અડધો અડધો માઇલ ખરફ પર ચાલવું પડ્યું. મોજ તથા બેડા પહેર્યા હતા તોપણ ખરફને લઈ પગ હાથ ઠોંગરાઈ જતા હતા. જમ કેટલીક જગ્યાએ અંગાળ પર ખરફના થર જમેલા હતા તેમ ખીણો અને પર્વતો પર પણ થરના થર જમેલા હતા. ગંગાળ ખરફના થરો નીચે માર્ગ કરી વહેતા હતા. સૂર્ય તપતા ખરફ ઝોગળતો જતો હતો. ક્યાંક ક્યાંક ખરફના ઢગોમાં મોટી મોટી ફાટ તડો પડેલી હતી તે પરથી પસાર થતાં સાવચેતી રાખવા છતાં સરી પડવાનો પૂરતો ભય રહેતો હતો. ખરફ સહજ રીતે લીસો તો હોય છે,

જે સંભાળપૂર્વક તેનાપર ન ચલાય તેા માણસ તુરત લપસી પડે છે. આજે ફક્ત ત્રણ માઇલ ચાલી ઉંચાઈપર નાનકડા મેદાનમાં તંબુ નંખાવી રાત રહ્યા. વરસાદ પવન તથા ઠંડો સખત હતા તેથી તંબુ ખહાર નીકળવાનું જરાય મન થયું નહોતું.

ખાત્રુ વિજયસિંહજી એક ઠરેલ બુદ્ધિના વિચારવંત સુખી સાધન સંપન્ન વૃદ્ધ ભોટીઆ વેપારી છે. તેઓ પોતાની ગંભીર અનુભવી બુદ્ધિને ઉપયોગ તેના જ્ઞાત ભાઈ ભોટીઆઓને નિબંધપાતપણે સલાહ આપીને કરતા રહે છે, એટલુંજ નહિ જોરીગંગાપરના પૂલો તથા રસ્તાના સુધારની પણ તે સજ્જન ખાસ ઠાળજી રાખીને ગોઠવણ કરે છે એથી એમના મુકામે અનેક ભોટીઆ વેપારી બેઠા હોય છે. આજે આઠ દશ ભોટીઆ વેપારી વચ્ચે વિજયસિંહજી બેઠા હતા. તેની સામેના આસન ઉપર અમે બન્ને પણ બેઠા હતા. ધર્મ, સ્વરાજ્ય તથા અસહકાર વિષે વાત છંછેડી વિજયસિંહજીએ તેનું પરિણામ પૂછ્યું. અમે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવી, સ્વરાજ્ય તથા અસહકારની જીજ્ઞવણ શરૂઆત જણાવી, પણ તે પાછળથી ગાંધીજીને હાથે કેવી દેશના વિનાશમાં પર્યાવસાન પામી વગેરે સઘળું યથાસ્થિત સમજાવતા સર્વના મનનું સમાધાન થયું.

જોક વહિ ૬ ને શનિવારે પ્રાતઃકાલ આઠ વાગે શોચ ક્રિયાથી પરવારી ઠેકી પી લીધી. અહીંથી મિલમ માત્ર ખાર માઇલ છે ને રસ્તો પણ ઠીક છે એમ સાંભળવાથી આજને આજ અમે મિલમ પહોંચવાનો સંકલ્પ કર્યો. વિજયસિંહજી તેના કુટુંબ તથા માલ ગુજારી સાથે છે માટે ધીમે ધીમે ચાલી બે ત્રણ દિવસ વિલંબે મિલમ પહોંચશે, તેની સાથે

આલવાથી જાતે હેરાન થઇ તેમને પણ અડચણમાં મૂકવા એ હિચિત ન લાગ્યું. વિજયસિંહજીને ઈચ્છા જણાવી રજા લીધી ને મિલમમાં હિતરવા માટે બલામણુ પત્ર લખાવી આલી નીકળ્યા. આજે આઠાશ ખુલ્લું હતું. સૂર્યોદય થતા તડકે પછુ ઠીક તપ્પે હતો તેમ ગઇ કાલના કરતા રસ્તો સારો હતો તેથી અપાટાળ'ધ આલવા લાગ્યા. છ માઇલે રોકાઇ ઝરણામાં સ્નાન કરી થોડા બદામ દ્રાક્ષ પાક ખાઈ થોડા ખીસામાં નાંખી લીધા. ઝરણાનું જળ ખરફ જેનું શીતળ હતું પણ તડકાને લઇ સ્નાન થઇ શક્યું. હવે રસ્તામાં કે રસ્તાની બાજુપર ગામડા દેખાવા લાગ્યા. ત્રણ માઇલનો ખરાબ રસ્તો પસાર કર્યા પછી પ્રથમ પાંચ છ ઘરનું રીલકોટ ગામ આવ્યું ખાદ મરતોલી અને ટોલા દેખાયા. મરતોલીથી બે માઇલ આગળ આલતા ખુડકુ ગામ દેખાયું. ખુડકુ નજીકનો ગંગા પરનો જીર્ણ પૂલ વટાવી ત્રણ માઇલની સાધારણ ચડાઇ ચડી બીજીલી ગામ નજીક આવ્યા, ને બીજીલીથી બે માઇલે ખપોરના ત્રણ વાગે મિલમ પહોંચી ગયા.

મિલમ.

મિલમ પહોંચી બાજુ દોલતસિંહ માધાસિંહની પૂછપરછ કરી તેમને મળી વિજયસિંહજીનો પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચી દોલતસિંહ અને માધાસિંહ બન્ને લાઇએએ પોતાના એકાંત મકાનમાં હિતારો આપ્યો. પોતે જાતે મકાન સાફ કરી રસોઇનો સામાન વાસણ તથા લોટ દાળ વી લાકડા પાણી વગેરે ત્રેમપૂર્વક હાજર કરી લીધા; એટલુંજ નહિ પણ પાથરવા બિછાવવાનું પણ આણી આપી અતિ ભાવથી સતકાર કર્યો.

ભોટીઆ લોકોનું નિવાસ કરવાનું મિલ્કત જે જુવાર પણ કહેવાય છે તે છેલ્લું ગામ છે. અહીં આશરે ૩૦૦ ભોટીઆ વેપારી રહે છે. ટિપ્પેટ વેપારાર્થે જતાં તેઓ પોતાના ખાળ ખરબા મિલ્કતમાં રાખી જાય છે. નવેખરથી જીન સુધી અહીં ખરફ પડે છે, માત્ર ચાર માસ કવચિત્ પડે છે. આઠ માસ દરમ્યાન કોઈ ત્યાં રહી શકતું નથી, સૌ કોઈ નીચે જતરી જાય છે. ચાર માસ દરમ્યાન ખરફ ઓછો પડે છે તો પણ વરસાદ અને ધુમસ તો મોટે ભાગે હમેશા રહે છે. અહીં વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસે છે, ધોધમાર કદી વરસતો નથી. વરસાદમાં પણ ભોટીઆ સ્ત્રી પુરુષો હરતા ફરતા ને કામ કરતા હોય છે. વરસાદમાં તેઓ છત્રી ઓઢતા નથી પણ જીનના કપડા પહેરી, ચદર ઓઢીને કે ચામડાનો કોટ પહેરીને વરસાદ ઠંડીથી રક્ષણ મેળવે છે. મિલ્કતના હવા પાણી અત્યંત ઠંડા છે. ગામની બે ખાજી બે મોટી વેગવતી નદીઓ અને અનેક ઝરણા વહે છે, તેનું જળ એટલું તો ઠંડું છે કે તેમાં હાથ નાંખતા અગ્નિના દાહ જેવી બળતરા થાય છે. નદીઓનો પ્રવાહ અતિ ઉચ્ચ રીતે વહે છે ને તેમાં પથ્થર તથા ખરફના ચોસલા જીછળે છે.

મિલ્કત પહાડની નીચે સપાટ મેદાનમાં વસેલું છે, તેની ફરતા મોટા મોટા ખરફ આચ્છાદિત પર્વતો છે. અહીં વૃક્ષ વનસ્પતિનું નામ નથી પણ વડના પાંદડા જેવડા એક જાતના ઘાસના પાંદડા વાળું ઘાસ તથા બોરડીના ઝુંડના ઝુંડ સર્વત્ર જોવા હોય છે. ઘાસના પત્તા કોઈ કામમાં વપરાતા નથી, ખઠરા ઘેટા ગાય કે ખચ્ચર પણ તે ખાતા નથી પરંતુ બોરડીના ઝાડ બળતણ તરીકે વપરાય છે. મિલ્કતમાં ભોટીઆ લોકો રહે છે ત્યાં સુત્રી

ઐટલે ચાર માસ પર્યંત સ્કુલ તથા પોસ્ટ ઓફિસ રહે છે. પોસ્ટ ઓફિસની તો ગઈ સાલથીજ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ગામમાં બધાંજે માળના મકાન છે ને પ્રત્યેક મકાનની લગભગ વાડો છે જેમાં આલુ-ખટોટા, જવ તથા ઓગલ (કેરાળી દાણા) થાય છે. ગામમાં કોઈ સીધા રસ્તા નથી પણ આડી અવળી કંડીઓ છે. કંડીઓમાં અને ગામના પાદરમાં મળ મૂત્ર વિદ્યા ચામડા હાડકા પડેલા હોય છે તેથી ચાલનારને સહજ રીતે ત્રાસ છૂટે છે. મિલમની નિકટ ફરતી ખેતીની જમીન છે, જેમાં ભોટીઆ ભોઠો ઓગલ જવ ખટોટા વાવે છે. મિલમથી ચાર માઈલ-પર ગૌરીગંગાનું મૂળ-ગ્લેશીઅર છે ને તેની પાસે શાંડિય કુંડ છે. ઉત્તર પર્વતોની નીચેના ખરફના ઢગમાંથી નીકળતી ગંગાનું મુખ તથા તળાવ જેવડા વિશાળ કુંડના નિર્મળ જળની અલૌકિક શોભા નિહાળવા જેવી છે. કુંડ જવાનો માર્ગ વિકટ છે, માર્ગમાં ઠંધક પહાડ ધસી પડેલા છે ને અનેક મોટા મોટા ઝરણા પાર કરી જવું પડે છે. જન્માષ્ટમીના દિવસે ભોટીઆ ભોઠ શાંડિય કુંડ સ્નાન કરવા જાય છે. શાંડિય કુંડની સામેના પહાડપર સૂર્યકુંડ છે પણ ત્યાં જવું તો અતિ જોખમી હોવાથી ભાગ્યેજ કોઈ જાય છે. મિલમના હવા પાણી બહુ ઉત્તમ ગણાય છે. કુદરતના શોખીન એવા કોઈ કોઈ અંગ્રેજ અહીં ખરફવાળા પહાડો તથા ગૌરીગંગાનું ઉદ્દગમસ્થાન-મૂળ જેને તે ભોઠો ગ્લેશીઅર કહે છે તે જોવા આવે છે. મિલમ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧૦૦૦ ફુટ ઉંચુ ગણાય છે ને ખડીનારાયણની ખરાબર હરોળમાં તદ્દન નજીક હોવાનું કહેવાય છે. અહીં લાંગેલી તૂટેલી નાની નાની ઓરડી-ઓવાળી ત્રણેક ધર્મશાળા છે પણ કોઈ દુકાન નથી, છતાં ભોટીઆ ભોઠોને ત્યાંથી ભોટ દાળ ઘી ગોળ ખટોટા નિમક સપુ

વગેરે ખોરાકની ચીજો વેચાતી મળી રહે છે, માત્ર રૂપ હારી મળી શકતા નથી. અહીં લોકો મકાનના ખુલ્લા ખારી ખારણા મૂકી સુધ રહે છે છતાં ક્યાંય કદાપિ ચોરી થતી નથી તેમ કોડી કે માખીનો ઉપદ્રવ પણ બિલકુલ નથી.

ભોટીઆ લોક.

જે લોક દિવ્ય સ્થળે પહોંચાડવામાં પરમ સહાયક છે, જોની સહાયતા વિના સાધન સંપન્ન પુરુષથી પણ મિલમથી આગળ ડગલું મૂકી શકાતું નથી તે ભોટીઆ લોકનો અત્રે પરિચય કરાવવો પરમાવશ્યક છે. ભોટીઆ લોક ક્ષત્રિય જાતિના હિંદુ છે. તેઓની સંખ્યા કુલ મળી ૨૦૦૦ થરની છે. હિમાલયમાં ખડીનાથ પાસેનામના ગ્રામમાં, ગરબ્યાંગમાં, ધર્મીમાં અને મિલમમાં તેઓનો વસવાટ છે ને ખચ્ચર, ઝપુ (ખજદ) ઘેટા અને ખકરાદિ સ્થિતિ અનુસાર વધતા ઓછા રાખી તેનાપર પોતાનો માલ હિંદુસ્થાનમાંથી કાપડ કરીઆણું હોઝાયરી લાદે છે અને ટિબેટ લઇ જઇ વેચે છે અને ખદલામાં ટિબેટમાંથી જીન ખરીદી હિંદમાં વેચે છે. તેઓ કહે છે કે અમે મૂળ રજપૂતાના પ્રાંતના વતની હતા. અમારું કુળ સિસોદીઆ રજપૂતાનું છે. પાંચસો વર્ષ પહેલા અમારા મૂળ પુરુષ અહીં આવેલા ને તેમણે આ પ્રદેશમાં લગ્ન સંખ્યા ખાંધી કાયમી વસવાટ કર્યો. આ પ્રદેશ અને અહીંનો વેપાર અમને અનહદ દુઃખદાયક લાગે છે પણ અમારા ઘરખાર વ્યવહાર વતન ભાષા વગેરે અહીંને લગતું હોવાથી હવે તે છોડી બીજા જગું પરવડે એમ નથી. ભોટ સાથે વેપાર

કરતા હોવાથી તેઓ ભોટીઆ કહેવાય છે તેમ જીવારમાં રહેતા હોવાથી જીવારી તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ભોટીઆ લોક સ્વભાવે ભોળા બધા મહેનતુ ઉદાર અને સાહસિક છે. તેઓ સ્કુલમાં હિંદી ભાષા બોલે છે ને પત્રવ્યવહારમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ પરસ્પરમાં તથા ઘેરે ખાળખર્યા સાથેની વાતચિતમાં તેઓ પહાડી ભાષામાંજ વ્યવહાર કરે છે. તેઓ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન વગેરે ક્રિયા કરાવે છે ને પુનર્લગ્નને ધિક્કારે છે એટલે કે વિધવા વિવાહ કરતા નથી તેમ કન્યા વિક્રય કે વૃદ્ધ લગ્ન પણ કરતા નથી. ગાય બ્રાહ્મણનો હૃદયથી સત્કાર કરી ખનતી સેવા કરે છે. ઠંડા પ્રદેશમાં રહેવાથી અને ધર્મનું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત થવાથી સત્તુ ભાત દાળ શાક રોટલી સાથે માંસ મધ પણ ખાય છે, ને સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો તમાકુ ખુબ પીએ છે. પહેરવેશ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો ઉભયનો મર્યાદીત તથા મજબૂત છે. ઠંડીને લઈ તેઓ જીનના કપડા ખનાવી પહેરે છે. કાંઈ ભોટીઓ નવરો ખેસતો નથી, કાંઈકને કાંઈક ઉષ્મ કરતો જ હોય છે. પુરૂષો નવરા હોય ત્યારે ખેતી કરે છે અથવા જીન લઈ હાથમાં ચકરડી વડે ફેરવી-વળ દઈ કાંતે છે અથવા ખકરાપર જવ મીકું લાદવાની જીનની કોથળીઓ શીવતા હોય છે ને સ્ત્રીઓ ઘરમાં રસોઈ વગેરેનું કામકાજ કર્યા પછી તદ્દન સાદી અને સરળ શાળ ઉપર જીનના કપડા વણે છે, ખેતરમાં કામ કરે છે અથવા જંગલમાં લાકડા લેવા જાય છે. ભોટીઆ સ્ત્રીઓ જી જીનના સુંદર કપડા શાળપર વણી પોતાને ઘેર તૈયાર કરે છે તેજ શીવડાવી પુરૂષો પહેરે છે. પુરૂષો ચીરણી, ચેરણ, ખદન, અંગરથુ ને હાફકોટ પહેરી ચિરપર સાફે ખાંધે છે અથવા

ટાપી ઘાલે છે, ને સ્ત્રીઓ ચણીઓ, તેનાપર પછેડી જેવું ખભામાં ભેરવેલું ઉનનું વસ્ત્ર, ખંડી અને માથે કુચલી ઝોટે છે. સ્ત્રીઓ બહી મહેનતુ અને અત્યંત મર્યાદશીલ સ્વભાવની છે. સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યના ચિન્હ તરીકે નાકમાં મોટી નથ પહેરે છે ને કપાળમાં કંકુની સીધી બાંડી લીટી-તિલક કરે છે. ઘણાખરા ભોટીઆઓ ટિબેટીઓના સાથેના સંસર્ગથી આચારહીન થઈ ગયા છે તોપણ શિરપર ચોટલી રાખે છે, ખાખરી તો ક્યાંય કોઠના શિરપર જોવામાં આવતીજ નથી. ભોટીઆઓ દિવસમાં બપોર અને સાંજ એમ બે વખત જમે છે પણ દૂધ સાકર વિનાનો મીઠામાં ઉઠાળેલો આ ત્રણ વખત પીએ છે. તેઓ ઠંડા પ્રદેશમાં જન્મેલા તથા ઉછરેલા હોવાથી ગરમી સહન કરી શકતા નથી. તેઓ કે તેઓની સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ ગરમ જગ્યામાં રહે છે તો ખિમાર પડી જાય છે. હિંદુસ્થાનમાં માલ ખરીદવા માટે તેઓ આવે છે તે પણ શિયાળામાંજ આવે છે, કદાપિ ઉનાળામાં આવતા નથી. તેઓના શરીરનો વાન સફેદ છે પણ ખરફવાળા પ્રદેશમાં રાત દિવસ રહેવાથી તેઓની શરીરપરની ચામડી ખળી જાય છે અર્થાત્ કાળી પડી જાય છે. તેઓના ચહેરા ચપટા ને બહુધા ટિબેટીઓના મળતા છે.

સમયનો સદુપયોગ.

જ્યારે અમે મિલમ આગ્યા ત્યારે ભોટીઆઓએ અમને જણાવેલું હતું કે તમારે અહીં પંદર દિવસ રહેવું પડશે. અહીંના ઠંડા હવા પાણી તેટલો સમય દરમિયાન સેવશો તો ઠેલાસ

માનસરૌવરના હવા પાણી તમારાથી સહજ ખરદાસ થઈ શકશે. પખવાડિયા દરમ્યાન ઉંટાધુરાનો રસ્તો જે ખરદથી આવૃત છે તે ચાલવા જેવો થઈ જશે. ટિબેટ સરકારનો દૂત તે વિષે ખબર લઈ આવશે ને અહીંના પ્રધાન સાથે ઠેલકરાર-લખાણ કરી પરવાનગી આપશે પછી અમે ટિબેટ તરફ રવાના થઈશું ત્યારે તમે નીકળી શકશો. જે ત્રણ દિવસ તો આરામ લઈ આસપાસના સ્થળોનું અમે નિરીક્ષણ કર્યું પણ પછી સમય નકામો જવા દેવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ. મુખ્યમાં અગત્યના વિષયપર ત્રણ ચાર પુસ્તક લખવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી ને તે એકાંત વિના ખરાખર લખી શકાય એમ નહોતું તેથી સમયની અનુકૂળતા માટે લખવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું. મિલમમાં એકાંત તથા અનુકૂળતા મળવાથી પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રથમ “હિંદુ કર્તવ્ય” નામક પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું ને તે અઠવાડિયામાં પૂરું કર્યું એટલે બીજું “મનુષ્ય ધર્મ” નામનું પુસ્તક લખવા માંડ્યું ને તે પણ આઠ દિવસે સમાપ્ત કર્યું. બેરથી નીકળતી વખતે કાગળ ખડીઓ કલમ શાહી વગેરે લખાણના સાધનો અમે સાથે લીધા હતા પણ પછી બીજા નિરૂપયોગી સુતરાઈ કપડાદિ સામાન ઠેરા કાગળો સાથે આલમોરામાં લાલા કુંદનલાલને ત્યાં એવું સમજીને રાખી દીધા કે હવે લખવાનો અવકાશ મળી શકવાનો નથી. જે પુસ્તક લખવા જેટલા કાગળો મુશીબતે મેળવ્યા પણ ત્યારબાદ મોટે માગ્યા પૈસા ખચવા છતાં મળ્યા નહિ એટલે “તત્વામૃત લાગર જે” વિચારી રાખ્યો હતો તે લખી શકાયો નહિ.

પ્રાતઃકાલે નિત્ય વહેલા ઉઠી પુસ્તક લખવાનું કાર્ય થતું હતું. દશ વાગે ને કંઈક સૂર્ય તપે (સૂર્યોદય ન થાય અને

વરસાદ વરસતો હોય તોપણ) ત્યારે અડધે માઈલ અંશાજી તટે
 અથવા એક માઈલ દૂર ઝરણાપર શૌચ સ્નાન કરવા જતા હતા.
 જો તડકો હોય તો સૌથી સ્નાન કરતા નહિતર અઘ્યંજ સ્નાન,
 દુવાલ બીજીને શરીર લૂછી કપડાં ધોઈ નાંખતા હતા. સાબુ સાથે
 હતો તે વપરાઈ ગયો હતો, બીજો મળતો નહોતો તેથી સાબુ વિના
 ખેરણ ધોતીયું પાણીમાં બોળી જરા સખસખાવી નીચાવતા તોપણ
 પાણી એટલું અસહ્ય ઠંડું હતું કે એક ધોતીયું ધોતા ત્રણ વખત
 હાથ ઠોરા કરી તેની વિંછીના ડાબા જોવી વેદના નિવારવા માટે
 ખરેખર ઘસવા પડતા હતા. સ્નાનથી પરવાર્યા બાદ ગીતાજીના એક
 અઘ્યાયનો તથા વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ કરી રસોઈના કામમાં
 લાગી જતા. હમેસા ખનતા સુધી એક વખત રસોઈ કરતા ને
 રાત્રે પાઠ કે સત્તુ વગેરેની કોરડ કરી ચલાવતા. રસોઈનો ક્રમ
 એવો રાખ્યો હતો કે એક દિવસ રોટલી ને શાક, બીજો દિવસ
 ફક્ત બીયડી ને ત્રીજો દિવસ દાળ ભાત એમ અનુક્રમે રાંધી
 જમતા. મિલમમાં બળતણના લાકડા કે જે લકડી નામથી જાળખાય
 છે તે મેળવવાની બહુ મુશ્કેલી પડે છે. મુશિખતે મેળવ્યા પછી
 ત્રણ લાકડાં લીલા હોવાના કારણે બળતા નથી ને ધુંમાડો કરી
 ચૂકી ગુંજળાવે છે. અતિશય ટાંઢને લઈ આ તરફ મકાનો ગુફા
 જેવા બનાવવાની પ્રથા છે, મુખ્ય દ્વાર સિવાય બીજા બાજેજ
 બારી બારણા હોય છે તેથી ધુંમાડો થઈ બહાર નીકળી શકતો
 નથી. ઠેઠલીકવાર તો ત્રણ ત્રણ કલાક તપ તપતા છતાં રસોઈ-
 દાળ ભાત તૈયાર થતા નહિ. લીલા લાકડા તથા ખરફ જેવા ઠંડા
 પાણીને લીધે ત્રણ દાળ થડે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. એક બારી
 નાથમાં અને બીજું મિલમમાં રસોઈ માટે અમારે પારાવર અમ

વડ સહેલી પડી. ભોજન કાર્યથી નિવૃત્ત થયા બાંદ થોડો વખત વામકુક્ષી કરી પુસ્તક લખાતું ને પાંચ વાગવાનો સમય થતો એટલે ગંગા તટે અથવા ખીજે રસ્તે ફરવા જતા. એકાદ માઇલ આદ્યા પછી સુંદર દૃશ્યવાળા શાંત એકાંત સ્થળે અડધા કલાક કે કલાક બેસતા ને પ્રભુ સ્મરણ, પંચદેવ સ્તોત્ર તથા પદ કીર્તન ગાતા. સાત બજવાને સમયે પાછા ફરી ભોટીઆઓ સાથે કચેરીમાં (તેઓ સૌ વખત પસાર કરવા માટે ધર્મશાળા કે જે કચેરી નામથી ઓળખાય છે ત્યાં બેઠાં હોવાનું ઠાકડું કે થેલી શીવવાનું કપડું લઈ દિવસના ઘણાખરો સમય બેસે છે ત્યાં) રોકાઈ નવીન ખખર અંતર પૂછી પ્રસંગને અનુસરતી વાતો કરી ઉતારે આવતા ને હાથ પગ ઘોઈ પાક કે સત્તુ વગેરેનો નાસ્તો કર્યા બાદ પ્રભુ સ્મરણ કરી સુઈ જતા અથવા મીઠાખતીના પ્રકાશમાં લખવા બેસતા.

રાત્રે ઠયાંય કદાચિત્ત અંધારાના જવું આવવું કે રસ્તે આલવું પડે તો અડચણ ન આવે માટે અમે વિજળીની બેટરી સાથે રાખી હતી પરંતુ એક વર્ષ પહેલાં હોઠસો રૂપિયા ખર્ચો ખાસ માનસરોવરના દબોના ફોટા લેવા સારૂ ઠેડોકનો ઠેમરા ખરીદી ઘરમાં રાખ્યો હતો તે આવડતના અભાવે સાથે ન લીધો તેથી હમંશાં સંતાપ થયા કરતો હતો કે જે તે સાથે લીધો હોત તો નૈનિતાલ આલમોરા સિમલા ખત્રીનાથ અને મિલમાદિ નૈસર્ગિક રમણીય સ્થળોના અવશ્યમેવ ફોટા બેસત ને વતનમાં સ્નેહી મિત્રોને બતાવી પુસ્તકમાં પણ મૂકી શકત.



મિલ્લમમાં જનહિતકારી પ્રવૃત્તિ.

સાંજે થોડો સમય ભોટીઆઓ સાથે ખેસતા ને વાતચિત કરતા. વાતચિતના પ્રસંગમાં ઠેટલાકને અમે નાસ્તિકની માફક કુતર્ક કરતા બેસ્યા. વર્ણાશ્રમ શા માટે ? મૂર્તિપૂજા શ્રાદ્ધાદિમાં શું દેવતા છે ? ગંગા યમુના પણ નદીઓ છે છતાં ભોટો શા માટે અંધશ્રદ્ધાથી તીર્થોમાં ભટકતા હશે ? હિંદુ ધર્મના રીતરિવાજ કોઈ કોઈ ખરાબ છે ને યુરોપીઅનોના ઠેટલાક સારા છે તો શા માટે તે ન સ્વીકારવા ? શ્રીકૃષ્ણ અને ક્રાઇસ્ટ ખન્નેને એક કેમ ન ગણવા ? વગેરે વિચિત્ર તર્કોનું ઉત્તર અમે દાખલા દલીલો પ્રમાણે આપીને આપતા પરંતુ હિમાલય જેવા પરમ પવિત્ર અને એકાંત પ્રદેશના વતની હિંદુઓના મુખથી આવા કુતર્ક સાંભળી અમને અતિ ખેદ થયો. ઋષિ મુનિ સેવિત આ દેવતાઈ ભૂમિના સંતાનોના હૃદયમાં આવા દુષ્ટ વિચાર ઉત્પન્ન થવાનું અવશ્ય કંઈક કારણ હોવું જોઈએ એમ અમને લાગ્યું ને તે વિષે તપાસ કરતાં પત્તો મળ્યો કે પેલા પરોપકારના પુતળા ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને ખાવા સત્યદેવના મિથ્યા ઉપદેશનીજ આ માઠી અસર છે. ખ્રિસ્તીઓએ પોતાની પાખંડ બળ ખિલાવી તેમાં ઉત્તમ-સિંહ નામના એક ભોટીઆને સપડાવી, ખ્રિસ્તી બનાવી આ તરફ અનેક વખત ઉપદેશ આપવા મોકલેલ ને તેણે ભોટી-આઓને હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ સમજાવી સ્કુલમાં ભણતા બાળક વિદ્યાર્થીઓને ખાઈખલ શિખવવાનું પણ કરાવેલ છે. સ્વરાજ્યને નામે અગડ' ખગડ' ખોલી કટોકટીના સમયે અદૃશ્ય થઈ જનાર હંગધડા વિનાનો પેલો જડો ખાલો સત્યદેવ જે પોતાને સ્વામી

સત્યદેવના નામથી ઝાળખાવે છે ને બોદ્ધ મતનો ઠઠેવરાવે છે તે ટિબેટ જતાં અહીં થોડા દિવસ રોકાયેલ તેણે પણ હિંદુ ધર્મની નિંદા કરી પાખંડવાદ ઉપદેશ્યો હતો.

ખત્રીનાથથી પાછા ફરી અમે આલમોરા અઠવાડિયું રોકાયા તે દરમ્યાન હંમેશાં સવારે અને સાંજે ફરવા જતા હતા. એક દિવસ વાગેશ્વરને રસ્તે જતાં એક પહાડીએ કહ્યું કે સ્વામી સત્યદેવ અહીં છે ને આ મકાનમાં રહે છે. એ વિચિત્ર મૂર્તિનો અમને લાંડનમાં, ડહેરાડુનમાં, મુબમમાં તથા બેલગામ કેઝિસ પ્રસંગે જતાં પુના સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મમાં એમ અનેક વખત સારી પેઠે પરિચય થયેલો હોવાથી હવે ઠાકર વાગતા તેના વિચાર ઠાક રીતે સુધર્યા કે નહિ, તેમ તે આ સ્થળે બેસી શું કરે છે? એ જાણવાની ઇચ્છાથી તેના મકાનમાં અમે દાખલ થયા. અમે તેની પાસે જઈ બેઠા ત્યારે તે મહાપુરુષ અગત્યના કામમાં રોકાયેલા હતા. પોતાને આંખે ખરાખર સૂઝતું નથી કે પછી હાથે લખતાં આવડતું નથી એમ તેમ હોય પરંતુ તેણે એક છાકરાને પગારદાર રાખી “હિંદુ સંગઠન” પર પુસ્તક લખાવવા માંડ્યું હતું. કૈલાસ માનસરોવરને લગતી જરાતરા વાતચિત કરી અમે તેને પૂછ્યું કે સ્વરાજ્ય તથા હિંદુ પ્રજાના રક્ષણ માટે હવે તમારા શા વિચાર છે? સત્યદેવે ઉત્તર આપ્યો કે હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં સુધી હિંદુઓની નાતો-જાતો છે, હિંદુઓ ધર્મને નામે વહેમને માને છે અને સ્પર્શસ્પર્શ, ખાન-પાન તથા શેટી-મેટી વ્યવહારને વળગી રહ્યા છે ત્યાં સુધી તેઓની જીનનિતિ કદાપિ થઈ શકવાની નથી. પ્રથમ તો જાતિ વર્ણ ખાનપાનના બેદ નીકળી બધુંય એક થવું જોઈએ. હિંદુઓની

આવી મૂખતા માટે મને હિંદુસ્થાનમાં જન્મવા ખદલ શરમ આવે છે વગેરે. તે પાપાત્માએ હિંદુઓની તથા સનાતન ધર્મની આ પ્રકારે નિંદા કરી એટલે અમને અત્યંત ક્રોધ વ્યાખ્યો. અમે તેને કહ્યું કે તમે હિંદુઓની જાતિ અને વર્ણો તોડી સનાતન ધર્મનો નાશ ઇચ્છો છો. તે કદાપિ ખનનાર નથી. હિંદુઓની જાતિઓએ તથા સનાતન ધર્મ તો હિંદુઓને હજારો સંકટોમાંથી બચાવી અઘાપિ પર્યંત જીવાડ્યા છે. તમારા જેવા હજારો પાપાંડી નાસ્તિકો મઠ મથા પણ તેઓ પોતેજ જીવડી ગયા કિંતુ હિંદુ ધર્મનો વાળ વાંકો કરી શક્યા નથી. જો તમે આ દેશમાં જન્મ્યા તેથી શરમાવો ને યુરોપ માટે અભિમાન લ્યો છો તો શા માટે યુરોપ જઈ રહેતા નથી? વગેરે સંભળાવી ચાલી નીકળ્યા. કહેવાનું તાત્પર્ય કે જીવંત બદ્ધ વિચારના બાવા સત્યદેવે મિલમના ભોટીઆઓને ઉપદેશ કર્યો તેથીજ તેઓના ચિત્ત ચલિત થયેલા છે માટે યોગ્ય અવસર સમજી તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ એમ મનમાં લાગી આવ્યું.

બાળુ વિજયસિંહજીને બાવણુ અમુક દિવસે ગળવા વિષે કડી લામમ ભોટીઆઓને એકત્ર કરવા કહ્યું. તે સજ્જનને અશાડ સુદિ ૬ ને શનિવારે કચેરીમાં સભા બોલાવી એટલે અમે પ્રથમ “મનુષ્ય ધર્મ” ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરી ભોટીઆઓ બહુ પ્રસન્ન થયા ને જેઓ કામકાજને લઈ સભામાં આવી શક્યા નહોતા તેઓને પથારીપ થયો. ભોટીઆઓની વતી સ્ક્રુજ તથા પોસ્ટના માસ્તર જીવમસિંહજી કે જે ઘણા લાચક વિદ્વાન્ સંજ્ઞાન છે પણ પાપાંડીઓના ઉપદેશ તથા સંસર્ગથી જેનું ચિત્ત બરા ડગમગેલું છે તેમણે અમારો ઉપકાર માની ખીખ ખેંચણુ વ્યાખ્યાનો આપવાની માગણી કરી. તેઓનો ભાવ સ્વીકારી અમે

ખીનું વ્યાખ્યાન અશાડ વદિ ૭ ને સવિવારે “અર પુરુષાર્થ અને
 લાક્ષિ” એ વિષય ઉપર ખાત્રુ વિજયસિંહજીના પ્રમુખપદે
 આપ્યું. પહેલાના ભાષણ કરતા આની વિશેષ અસર થઈ, તેણ
 ચાર જણાઓએ દાર નહિ પીવાની પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી. અહીંની
 સ્કુલના સહાયક માસ્તર તરીકે કામ કરનાર પંડિત દેવીદણ્ડ
 જે પોતે બ્રાહ્મણ જાતિના હોઈ સનાતન ધર્મપ્રેમી ઉત્સાહી
 પુરુષ છે તેમણે ઉપકાર માનતા જ્યાં સુધી અમારે મિલનમાં
 રહેવાનું અને ત્યાં સુધી જખમે દિવસે ઉપદેશ આપવાની માગણી
 કરી અને અશાડ વદિ ૧૧ ને ગુરુવારે “બ્રહ્મચર્ય અને
 વિધાનો મહિમા” એ વિષયપર વ્યાખ્યાન આપવાનું ઠરાવ્યું.
 તદ્વત્ તે દિવસે ભાષણ કર્યું, એથી ભાવિઠ ભોટીઆઓના
 હૃદયપર ધારેલી શુભ અસર સારી પેઠે થઈ. હવે અમે પંડિત-
 જીના નામે પંકાયા પૈસા ખર્ચતા જી શીજ અમને મળતી
 નહોતી તે એની મેજે રોજ એક એક જખખ ભોટીઆ શુદ્ધ
 તરફથી રસોઇના પદાર્થ આવવા લાગ્યા. અમે ઘણી આનાકાની
 કરવા માંડી તોપણ તેઓએ કહ્યું કે તમે અમારા અતિથિ
 એટલે દેવ છો માટે અમારે કિંચિત્ પણ તમારો સત્કાર કરવો
 બેઠાએ એમ કહીને પરાણે તેઓ ચોખા આટો દાળ ખટોટા
 ચોળ ખાંડ મસાલો લાકડા વગેરે મોટા ઘાળ ભરી આપી જતા
 હતા. હવે પછીનું વ્યાખ્યાન સ્ત્રીઓ માટે “સ્ત્રીઓનો ધર્મ”
 એ ઉપર રાખવાનું હતું એટલામાં ટિમેટ સરકારનો ફત્ત આપ્યો.
 તેણે ઠાક કરાર-લખાણ કર્યું એટલે ભોટીઆ વેપારી ટિમેટ
 જવા તૈયાર થઈ ગયા. ભાષણનો વ્યવસાય ખંધ કરી અમે
 પણ સત્તુ પાક લોટ વગેરે યોરાડીના પદાર્થ એક માસ ચાલે
 લેટલા પ્રમાણમાં રાખી લઈ ઉપડવા સાઈ અધીશ ખન્યા.

ઉંટાધુરા કિંવા અરકમય જગત.

મિલમથી એક પછી એક ભોટીઆ જવા લાગ્યા. પ્રથમ નવ ભોટીઆ ગયા તેઓમાંથી આઠ અરકમાં રૂપી જતા બેહોશ થઇ ગયાના સમાચાર મળ્યા તો પણ અમને જરાય ભય લાગ્યો નહિ. ઉંટાધુરા જયન્તિ અને ડુંગરી વીંગરી પાર કરીને ટિબેટમાં પ્રવેશ કરવો એજ ખરો વિજય-નવો અવતાર અથવા માનસરોવરની યાત્રા સિદ્ધ થઇ એમ માની લેવાય છે, માટે જ્યારે ભોટીઆ વેપારીઓ ટિબેટ જવા મિલમથી ઉપડે છે ત્યારે ઘરમાં ઉત્તમ ચીજ ખનાવી જમે છે, સારા કપડા પહેરે છે, કપાળમાં કંકુનું તિલક કરી અક્ષત થોડે છે, કુમરા નામના ઢેઢ ઢાલ ત્રાસા વગાડે છે ને તેના લાગતા વળગતા થોડે દૂર સુધી તેઓને વળાવા બંધ છે. અમને અમારા પોતાને માટે જીવન મરણની લેશપણ દરકાર ન હતી. માત્ર પિતા અને બાળ ખચ્ચાની હતી, તેથી કદાચ ઉંટાધુરાની ગોદમાં રોકાઇ જવાય તો દિલાસાદાય છેલ્લો પત્ર લખી સાથે રાખ્યો હતો. બાપુ વિજયસિંહજી પોતે જાતે વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા તેથી તેણે બે વર્ષથી ટિબેટ જવાનું ખંધ રાખેલું હતું પણ તેના બાઇ જીવારસિંહજી, તેના પુત્ર જશપાલ અને ભાગીદાર માણસો વગેરે જતા હોવાથી તેઓને તેણે અમારા વિષે સંભાળીને સાથે લઇ જવાની ભળામણ કરી અમારો બોલો ઉપાડવા સાડ ખચ્ચરની ગોઠવણ કરી આપી. વાસણ માંજ ખાણી ભરવા ખદલ કામ કરનારી બાઇને રૂ. ૩ આપી રાજી કરી તેમ વિજયસિંહજીએ મુનશ્યારીથી મિલમ સુધી કુલી આપેલ તેની મજૂરીના રૂ. ૩ તથા પગરખાના રૂ. ૨ મળી રૂપિયા સવા

પાંચ આપી દીધા. આવતી કાલે એટલે આવણુ સુદિ ૧ ને મંગળવારે (તા. ૨૫-૭-૨૫) નવ વાગે પ્રયાણ કરવાનું હોવાથી અમે તે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી રસોઈ કરી લીધી અને રસોઈ તૈયાર થતાં તેને ઢાંકી અરણે જઈ શૌચ સ્નાનથી પરવારી પ્રવાસનેા પોશાક પહેરી તૈયાર થયા. વિજયસિંહજીનેા માણસ સામાન લેવા આવ્યો, સામાન ખચ્ચરોપર ખંધાયો કે તુરતજ અમે જમી લઈ સૌને રામરામ કરી પ્રભુનું સ્મરણ કરતા થકા વાજતે ગાજતે જીવારસિંહજી સાથે રવાના થયા.

અમને વળાવા આવેલા ગૃહસ્થો પૈકી માસ્તર હિતમસિંહજી, પંડિત દેવીદત્તજી, ખાણુ રતનસિંહજી વગેરે અડધા માઇલ ધાર સુધી આવ્યા પછી અમે તેમને વિનયથી રોકી રબ્બ લઈ રામરામ કર્યા. તેઓ પાછા ફર્યા પછી અમે ઝડપથી ચાલવા માંડયું એટલે ઢોલ ત્રાસા વગાડવાવાળા ડુમરા પણ રોકાઈ ગયા. ભોટીઆઓની સ્ત્રીઓ ઢોલ ત્રાસા વગાડી સીલાઈનું કામ કરનારા આ ડુમરા-ઢેઢા ને ખુબ દાઝ પાઈ વૃત્ત કરે છે તેમ ડુમરાઓ દાઝથી સંતોષ પામી તાનમાં આવી જઈ અતિ જોરથી ઢોલ વગાડે છે. રસ્તેા જંગલને કાંઠે કાંઠે જતો હતો, ક્યાંક તૂટેલો ક્યાંક ખરફ વાળો અને ક્યાંક લપસણો હતો. ત્રણેક માઇલ રસ્તેા વધારે ખરાબ જોખમી હતો તેથી ત્યાંસુધી વિજયસિંહજી અમને પહોંચાડવા આવ્યા હતા, ખાદ તેઓ અમારા વિષે સારી પેઠે બલ્લામણુ કરી પાછા ફર્યા. અમારી સાથે વિજયસિંહજી ના ૧૪ ખચ્ચર તથા પાંચ માણસ હતા તેમ ખીજ તેમના સંખંધી હરિસિંહ અને તેમના ખચ્ચરો પણ હતા. હરિસિંહને દાઝ પીવાનો ખહુ શોખ હતો, તેણે ખાસ દાઝની પેટી સાથે રાખી

હતી ને તેને ઉપાડવા માટે એક માણસ પણ પાતા સાથે લીધો હતો. હરિસિંહ અને જીવારસિંહ બન્ને થોડે થોડે વખતે દારૂ પીતા ચાલતા હતા. દારૂ પ્રત્યે અમારો સખ્ત ધિક્કાર છે એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા તેથી અમને જોતા બહુ સંકોચાતા અને ઠહેતા કે ભાઈ સાહેબ તમે ઠહો છો તેમ આ અમને અતિ ખરાબ ટેવ છે, તેના સેવનથી અમને ઘણું ઘણું નુકશાન થયું છે ને થાય છે છતાં છોડી શકતા નથી એ અમારા ઠમ્ભાગ્ય છે. બીજા પણ દારૂથી બેભાન બની ચાલનારા અનેક ભોટીઆ-જાને ગળડી પડતા અમે ઘણીવાર જોયા છે. સમજે છે કે દારૂથી સહન કરવું પડે છે છતાં ટેવને આધીન થયેલા તેઓ તે દુષ્ટ વ્યસનને ત્યજી શકતા નથી. ખાણુ વિજયસિંહજી તથા તેમના કુટુંબી તેમના જવાબ જીણવાનું ખાણુ ભોવાનસિંહજી દારૂ તમા-કુના વ્યસનથી તદ્દન મુક્ત છે એટલુંજ નહિ પણ ભોવાનસિંહજી તો માંસ સુદ્ધાં ખાતા નથી એ ખરેખર જળમાં રહી જળને સ્પર્શ ન કરવા જેવું શ્રેષ્ઠ હોઈ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ચાર માઈલ ચાલ્યા પછી જીણું પૂલ (જે જુના પુરાના લાકડા એકત્ર પાંધેલા તેનો પૂલ) આવ્યો તેને સંભાળથી પસાર કર્યા બાદ અડધા માઈલની અડાઈ ચડી મેદાન જેવા રસ્તાપર ચાલવા લાગ્યા. વરસાદ પડવો શરૂ થયો, શીતળ જળવાળા ઝરણા અને નાળા આવવા માંડ્યા તે પસાર કરતા પગ લથડાતા-જેં ચાઈ જતા નીચે ખીણમાં કે નદીમાં ગળડી પડવા સંભવ હતો. રસ્તાની ડાબી તરફના પહાડો તો તદ્દન ઠાચી માટીના હતા ને પડું પડું જેવા જયાનકે લાગતા હતા. જો તે દુરૂંધે પડે તો નીચે ચાલનાર મનુષ્યો તત્કાળ અટકાઈને મરી જાય. લગભગ છ માઈલ

ચાલી એક નાનકડા મેદાનમાં જે ખાલથંગ નામથી ઓળખાય છે ત્યાં સાંજે છ વાગે પહોંચી તંબુ નંખાવી મુકામ કર્યો.

ખાલથંગમાં લકડી કે ઘાસ મળતા નથી તેથી ભોટીઆ લોકો મિલમથી કૌથળામાં ભરી સાથે લાવે છે. જુવારસિંહજીના માણસે લકડી સળગાવી આ તૈયાર કર્યો તે તેઓ સત્તુ સાથે પીવા લાગ્યા એટલે અમે પણ કૌંફી ખનાવી પકવાન ખાઈ પાણી પીધું. અહીંનું પાણી આખેહુખ ઘાટા ગુલાબી રંગ જેવું ઝેર-વર્ણનું હતું. રાત આખી વરસાદ પડ્યો ને ઠંડી અતિશય રહી તેથી ક્ષણપણ નિદ્રા આવી નહિ. કૌંફીના પ્રતાપે નિદ્રા ન આવી હોય તો તેમ પણ ખનવા બેગ છે.

શ્રાવણ સુદિ ૨ ને બુધવારે સવારે વહેલા શેઠશ્રી પરવારી કૌંફી પી, ખદામ ઠીસમીસ ટોપર સાકર તીખા વગેરે ખોસામાં નાંખી ચાલી નીકળ્યા. આજે જગતપરનો સૌથી વિકટમાં વિકટ રસ્તો પસાર કરવાનો હતો. જે જીયા તો પ્રભુનો પરમ અનુગ્રહ-નવો અવતાર માનવાનો હતો. ખાલથંગથી એક માઇલ આદ્યા પછી નદીપરનો કાદવ ઠીચડવાળો બે લાકડાનો ખનેલો પૂલ પાર કરવો પડ્યો. આ પૂલની નજીકમાં ભોટી શિલા-ગુફા છે જેની નીચે ભોટીઆ લોક આશ્રય લે છે. પૂલ ઓળંગી આગલ આદ્યા પછી ચડાઇ શરૂ થઈ. રસ્તો ચીકણો પથ્થરવાળો હતો. ઉપરથી પથ્થરો ધસી પડવાનો ખડું ભય લાગતો હતો. પહોડો ખરફથી છવાયેલા હતા ને નદીપર તો ખરફના થરના થર બમેલા હતા. ધીમે ધીમે ચડાઈ ચડવા લાગ્યા, પણ ઠંડી તથા ખરફની તીક્ષ્ણ હવાને ક્ષીધે એક એક મિનિટે શ્વાસ ચડી આવતો અને થાક ખાવા જેવું રહેવું પડતું. બે માઇલની ચડાઈ ચડી પર્વત ઉપર ગયા

ઐટલે મેદાન જેવી સપાટ ભૂમિ આવી. ખરફ સર્વત્ર પથરાયેલા હતા તે આગળીને તેમાંથી કંઈક ઝરણા નીકળતા ને ખાજુમાં વહેતી નદીમાં મળી જતા હતા. નદીના કઠિ કાળી માટી હતી તેથી તેનું જળ કાળું લાગતું હતું.

થોડો વખત હંથા નીચા ટેકરા ખાડા અને ખરફવાળી ભૂમિમાં ચાલ્યા પછી હંટાધુરા આવી પહોંચ્યા. ચડાઈ ચડી ખરફમાં ચાલવાથી થાક બહુ લાગ્યો હતો. આગલે દિવસ બે ત્રણ વખત ઝડે જવાથી રાત્રે ખરાખર જમાણું નહોતું તેથી ભૂખ પણ ખુબ લાગી હતી. ટોપર સાકર તથા પીસ્તાના ખુકડા મારતા હતા પણ તે લાંબા વખતના પડતર હોવાથી ખોરા થઈ ગયેલા ઐટલે ભાવતા નહિ. હંટાધુરા ચડતી વખતે ઘણા ભોટીઆ વેપારીઓનો સંગાત થઈ ગયો; કેટલાક પગે ચાલતા હતા ને કેટલાક ખચ્ચરોપર ચડી બેઠા હતા. ખચ્ચરપર ચડી બેસનારને બે ખચ્ચર ગબડી પડે કે ખરફમાં ખુંચી જાય તોજ મુશ્કેલી હતી નહિતર પૂરતો આરામ હતો જ્યારે પગે ચાલવાવાળાની પૂરેપૂરે દુર્દશા હતી. હંટાધુરા ઉપર ચડવાને આરંભ કર્યો. થાક ખાતા ખાતા હળવે હળવે ઉપર ચડવા લાગ્યા પણ અત્યંત આકરી ચડાઈ તથા ખરફની તીક્ષ્ણ હવાને લઈ બિલકુલ આગળ ચલાતું નહિ. એક બીજાનું બેઠ, એક બીજાને કિંમત આપતા અને એકલા રહી જશું તો સ્વધામ પહોંચી જશું એવી બીકથી કઠણ થઇને હંટાધુરાની ટોચે ખરફના ઢગમાં પહોંચી ગયા. અહીં અતિશય તીવ્ર ઠંડી હતી. ધુમસથી એક બીજાને બેઠ શકાતું નહિ. હાથ પગમાં મોજ પહેરેલા હતા તેમ કાનટોપીથી કાન ઢાંકેલા હતા. પગમાં બેડા અને પીંડીપર બેંડેજ બાંધેલા હતા તો પણ તે સઘળા અવયવો બહેરા બોડ જેવા થઈ ગયા હતા. અમે હંટાધુરાના

શિખર ઉપર ચડી ગયા તેમ લગભગ સઘળા ભોટીઆ પણ ચડી આવ્યા છતાં અમારા સાથી ન આવ્યા તેથી બારે ચિંતા થવા લાગી. થોડો વખત રાહ જોઈ ખેઠા પણ ખરફ પર ખેસવાથી હૃદય મુંઝાવા માંડયું, હાર્ટ ફેઇલ-હૃદયખંધ થઈ જશે એવી ધાસ્તી લાગી એવામાં દૈવ કૃપાથી અમારા સાથી આવી ગયા એટલે પ્રભુનો ઉપકાર મानी આગળ ચાલ્યા. હવે ઠેવળ ખરફમાં ચાલવાનું હોવાથી સ્ત્રીપર કે હોલખુટ કામના નહોતા. તે પહેરી ચાલવાથી તેમાં પાણી ભરાતું અને લપસી પડવાનો ભય રહેતો તેથી સ્ત્રીપર કાઢી નાંખીને જોડા પહેરી લીધા. ભોટીઆ લોકો આગળ નીકળી જશે તો રસ્તો અગમ્ય થતાં જીંદગી ખચાવવી અશક્ય થઈ પડશે એમ ધારી જલદી ચાલવા માંડયું.

ઉંટાધુરાના શિખરપરથી તેના પેટામાં એક મોટો ખાડો ઉતરી ખરફ પર ચાલવું પડે છે. માણસ તો જમ તેમ પડતો આખડતો ઉતરી જાય છે પણ ત્રણ ત્રણ ખંજાળી મણુ બોલે લાહેલા ખચચરો તથા ગુપ્ત બેલને ઉતરવાનું બહુ દુઃખદાયક થઈ પડે છે. ઉંટાધુરાના પેટામાં, નીચે તથા સામેના પર્વતોપર ખરફના થરો જામેલા છે. સર્વત્ર ખરફમય જગત્ લાગે છે. ધુમસ અને વરસાદ જેત જેતામાં પડવા માંડે છે. સૂર્યનું તેજ પડતાં ઉંટાધુરા અને તેની આસપાસનું દરય ચંદ્રમાના નિર્મળ પ્રકાશ જેવું ઠિંવા નવા સફેદ વચ્ચે જેવું શ્વેત મનોહર લાગતું હતું. મહુકૃપાથી માણસો તો તમામ ધુરે પસાર કરી ગયા પરંતુ વેળવસિહજીના ચાર ખચચરો ખરફમાં ખુંચી એકદમ નીચે ગળડી પડ્યા ને તેનાપરનો સામાન ખરફમાં પેશી ગયો. અહીંના ખચચરો- બે અત્યંત મજબૂત પ્રાણી છે, તે ગમે તેવી વિકટ ચડાઈ ઉતરાઈ

પીઠપર બેઠા સાથે સહજ રીતે ચડા ઉતરી જાય છે છતાં પણ
 બરફમાં તેના પગ ખુંચી જાય છે. તમામ ભોટીઆ તત્કાળ જીવા-
 રસિંહને મદદ કરવા લાગ્યા. તેઓ બરફમાં ખુંચેલો સામાન તથા
 એકદમ નીચે બરફમાં ગળડી પડેલા અચ્ચરોને મહા મહેતને અને
 જોખમે ખેંચી બચાવી રસ્તાપર લાવ્યા. સામાન પાછા તેજ
 ગળડી પડેલા અચ્ચરોપર લાદ્યો ને ઉંટાધુરાના પેટામાંથી
 નીચે ઉતરવા લાગ્યા. રસ્તો ઠાઠવ ઠીચડ ઓ ખાડાવાળો
 ખિલકુલ ઉપરથી નીચે પડવા જેવો ઢોળાવનો હતો. લાકડીના
 આધારે બચી બચીને ચાલી સપાટ જોવી ભૂમિપર આવ્યા. અમારો
 માન્યતા હતી કે આજે ભોટીઆઓ ઉંટાધુરા પાર કરી રોકાશે
 પરંતુ તેઓ રાત્રિ તો ન રોકાયા પણ નાસ્તો કરવાય અટક્યા
 નહિ. થાકથી, રસ્તાની કઠિનતાથી તથા ભૂખ અને તરસથી અમે
 તદ્દન બેહોશ થઈ ગયા હતા, આગળ ડગલું પણ મૂકી શકવાની
 શક્તિ રહી નહોતી, આંખે અંધારા આવતા હતા તેથી બરફવાળી
 પૃથ્વીપર એક પથ્થર જેતા તેનાપર પાકનો નાસ્તો કરવા બેસી
 ગયા. અમે અમારા સાથી અને વિજયસિંહજીનો ભત્રીજો મંગળસિંહ
 (જે એક મનમેજી, અક્કલનો બહાદૂર જીવાન છોકરો હતો, તે
 છતે અચ્ચરે તેના પિતાએ અનેક વખત કહેવા છતાં ન બેઠો
 અને પોતાની નાદાનીથી બેહોશ થયો હતો તેને સાથે લઈ) પક-
 વાનનો નાસ્તો કરવા બેઠા. કડવું કરી પરાણે ખાવા છતાં પકવાન
 આવ્યો નહિ એટલે બરફનું મેલું પાણી જરા પીને ચાલી નીકળ્યા.
 અમારો સામાન અચ્ચરોપર જીવાનસિંહ સાથે હતો તેથી અમારે
 રોકાવું પરવડે એમ નહોતું પણ જીવાનસિંહનો ઠીકરો મંગળસિંહ
 તો રોકાઈ ગયો.

હવે અમારે બીજે ધુરો (પર્વત) જયન્તિ પાર કરવાનો હતો. તે જટાધુરા એટલો જથ્થો વિકટ કે ખરફવાળો નહોતો પરંતુ અમે થાકેલા હોવાથી અસમ્મ જણાતો હતો. અમારાથી થોડું પણ ચાલી શકાતું નહોતું, એવામાં વરસાદ પડવા લાગ્યો, પાણીનો વરસાદ વરસ્યા પછી ખરફનો વરસાદ શરૂ થયો, જોતજોતામાં ધુમ્મસ છાઈ ગયો, રસ્તો તદ્દન ખરફમય થઈ ગયો, શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા અતિ જોસથી ચાલવા લાગી, અમારો સાથી તથા હરિસિંહ ભોટીઆનો દાફની પેટી જીપાડી ચાલનાર નોકર ખેંચી ગયા એટલે અમે પણ ખેંચી ગયા. જયન્તિ એ એક નાનો પહાડ છે, વિશેષ કઠિન નથી, ભોટીઆ લોકો દૂર નીકળી જશે તો મૂરકેલ થઈ પડશે માટે સહનશીલ બનીને ચાલો એમ કહી અમે જયન્તિની ચડાઈ ધીમે ધીમે ચડી જીપર પહોંચ્યા. વરસાદથી તથા ખરફ ગળવાથી રસ્તો ચીકણો અને લપસણો હતો. પગ લપસતા પડી જવાની પૂરી ધાસ્તી હતી તેથી બહુ સંભાળીને ચાલવું પડતું. જયન્તિની ટોચે અડધો કલાક રાહ જોતા અમારા સાથી અને ભોટીઆ વેપારીનો નોકર દેખાયા એટલે અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. હવે જિતરાઈ હતી. ખરફ હોવા છતાં જિતરાઈમાં ઝાઝો શ્વાસ ચડતો નથી. આસપાસ જોયું તો ભોટીઆ લોક જયન્તિ નીચે ન રોકાતા ત્રીજો ધુરો-કુંગરીવોંગરી ચડી રહ્યા હતા. અમે તથા ભોટીઆનો નોકર અડપથી ચાલી જયન્તિ જિતરી કુંગરી વોંગરી ચડવાનો પ્રારંભ કરી શિલાપર અમારા સાથીની રાહ જોતા બેઠા. અડધો કલાક રાહ જોયા પછી અમારા સાથી આગ્યા, તેને કઠણ થઈ જઈ ચાલવાનું કહી કુંગરી વોંગરી ચડવા લાગ્યા.

કુંગરી વૉંગરી ચડતા પહેલા પ્રથમ થોડી ચડાઇવાળા ખરફ આચ્છાદિત રસ્તાપર ચાલવું પડે છે. ચાલતા ચાલતા બહુ થાસ ચડે છે. થાક પણ અતિશય લાગે છે, પણ સાંજ પડવા આવી હોવાથી અમારે ગમે તે પ્રકારે ચાલ્યેજ છૂટકો હતો. આ વખતે પા કલાકે તડકો નીકળ્યો. હિમાલયના ઉત્તર-અતિ બંધ ખરફયુક્ત શ્વેત પર્વતો તરફ દષ્ટિ કરી તેની અલૈકિક શોભા નિહાળતા નિહાળતા કુંગરીવૉંગરીની ચડાઇ ચડ્યે જતા હતા. પા કલાક પછી તડકો અદશ્ય થયો ને વરસાદ પડવો શરૂ થયો. ખરફ જોખળી તેના ઝરણા સર્વત્ર વહેતા હતા. વનસ્પતિ વૃક્ષનું નામ નહોતું. ચારે પાસ શૂનશાન્ય દેખાતું હતું તેથી કાચા પોચા હૃદયનાને હિમાલયની ગહનતા અને ગંભીરતાથી બધા ઉત્પન્ન થાય તેમ હતું. કુંગરી વૉંગરી પણ જ્યન્તિ જવડો નાનકડો પર્વત હતો પરંતુ તેની ચડાઇ સીધી કડક હોવાથી થાકેલો માણસ ગભરાઇ બધા તેમ હતું. માણસ કરતા આવી ચડાઇપર ખચચરોને ઘણું દુઃખ સહેવું પડે છે. એક ભોટીઆનું ખચચર થાકવાથી ફૂક્યું હતું, પૂછડા તાણી મારવા છતાં તે કોઈ રીતે આગળ ચાલતું નહોતું. અમારી સાથેના કુલીએ જઈ મદદ કરી અને કાંઈ ખવરાવ્યું એટલે ખચચર ચાલ્યું. અમે ત્રણેય ધીમે ધીમે ચડાઇ ચડી કુંગરી વૉંગરીની ટોચે પહોંચી ગયા અને કૈલાસ પર્વતની જય બોલાવી એક તરફ હિમાલયનું અને બીજી તરફ ટિબેટના પહાડોનું નિરીક્ષણ કરતા બેઠા. પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ ત્રણ ભયાનક-શ્વલેષ પહાડો પાર કરાવી દીધા તે બદલ તેની મનથી સ્તુતિ કરી. કુંગરી વૉંગરીથી કૈલાસના દર્શન થાય છે પણ સાંજ પડી ગઈ હતી ને ધુમસ હતો તેથી અમને દર્શન થયા નહિ એટલે

તેની દિશા તરફ અવલોકી ઢંડવત્ ઠયો. હિમાલય એ માતૃભૂમિ છે
 વળી તે પવિત્રમાં પવિત્ર પર્વત છે, હવે તેનો સંગ છૂટી જતો
 હોવાથી પુનઃ પુનઃ તેના દર્શન કરી આશીર્વાદપૂર્વક આજ્ઞા
 માગી. આ વખતે બિલકુલ સાંજ પડી ગઇ હતી ને અંધારૂં થવાની
 તૈયારી હતી. અડધો ઠલાક રાહ જોઇ બેઠા પણ અમારા સાથી
 આંખ્યા નહિ તેથી બૂમો જીપર બૂમો પાડી જલ્દી આવવા કહ્યું.
 અંધારૂં વધારે થતું જતું હતું, હજી આગળ રસ્તો ચાર માઇલ
 કાપવાનો હતો ને સામે સમુદ્રના ફીણ જોવા શ્વેત ખરફ અતિ
 વિસ્તારમાં રસ્તાપર છવાયેલો દ્રષ્ટિએ પડતો હતો. આટઆટલું ઠંટ
 વેડી જ્યારે અહીં સુધી પહોંચ્યા ત્યારે હવે થોડાક સાર અટકી
 જાંઘળીને ભોગ દેવો જિજિત ન લાગ્યો. અમારા સાથી આંખ્યા
 એટલે તેમને રસ્તાની વિકટતા સમજાવી જલ્દી ચાલવાનું કહી
 અમે ચાલવા માંડ્યું. અમારી સાથે ખચ્ચરવાળો ભોટીઓ અને
 કુલી હતા તેઓ અંધારાની બીકે બહુ દૂર નીકળી ગયા હતા.
 જો તેઓનો સંગ છૂટી જશે તો રસ્તો મળવો મૂશ્કેલ થશે અને
 અહીંને અહીં અંધારામાં નીચે ગળડીને કે ખરફથી ઝોગળીને
 મરવુંજ પડશે એમ વિચારી અમારા સાથીને જલ્દી ચાલવાનું
 કહેતા કહેતા અમે હોડવા જેવી ચાલ ચાલી ભોટીઓ સાથે થઇ
 ગયા. ઘોર અંધારૂં થઇ ગયું હતું, કાંઇ સૂઝતું નહોતું, લાકડીના
 ટેકે ટેકે ચાલ્યા જતા હતા તો પણ અમે તથા ભોટીઓ વેપારી
 વારંવાર ઠેસ ખાઇ પડતા જતા હતા. રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે નદી
 નાળા આવતા હતા, એવામાં વરસાદ અને ખરફ પણ પડવો શરૂ
 થયો. શરીરમાં ચેતન નહોતું, આંખે અંધારા આવતા હતા, ઘણુંય
 ચાલવા છતાં રસ્તો કોઇ રીતે ખૂટતો નહોતો પરંતુ એકએકના

દિલાસા થકી આશ્વાસ કંઈ તો છેવટે દૂર દૂર અગ્નિનો પ્રકાશ
 દેખાયો. એ પ્રકાશની આસપાસ તંબુ નંખાયેલા હોવા બેઠે
 એમ ધારી વેગથી આશ્વાસ રાત્રે હોર અંધારામાં અગ્નિના પ્રકાશ
 નજીક આવી પહોંચ્યા. અમે ઉપર હતા અને પ્રકાશ નીચે દેખાતો
 હતો તેથી પહાડપરથી પડતું મૂકી દડતા દડતા તંબુ પાસે આવી
 ગયા. તંબુમાં પ્રવેશ કરી અગ્નિ તાપવા બેઠા. ઠંડીથી શરીર
 મુજબ હતું તે શેકી સ્વસ્થ થયા પછી તંબુવાળા ભોટીઆને
 પૂછ્યું કે વિજયસિંહનો તંબુ ક્યાં છે? બહા ભોટીઆએ જણાવ્યું
 કે તે અહીંથી એક માઈલ દૂર ચીરચન સ્થળે છે, તમે અહીં
 રાત રહો સવારે જાઓ.

ભોટીઆ ભોઠાની બલમનસાઈની શું વાત પૂછવી? તંબુમાં
 છ સાત માણસ બેઠા હતા, ક્યાંય ઉભવાની પથ જગ્યા નહોતી,
 ઉપરથી ખરકનો વરસાદ પડતો હતો, તંબુની તડમાંથી પાણી ચૂતું
 હતું છતાં તંબુના માલિકે અમને ત્રણેયને આશ્રય આપ્યો. તેઓ
 નિમકનો આ ખનાવી તેમાંથી થોડો એક નાળમાં ભરી તેમાં
 થોડું માખણ કે શી ભેળવી તેને ખૂબ હલાવે છે-મથે છે ને પછી
 વાટકા ભરી પીવાય તેટલો પી પછી તેમાં સત્તુ ભેળવી ખાય છે.
 તે ખાવા પીવાનો અમને ઘણો આગ્રહ કર્યો પરંતુ અમે કોઈના
 હાથનું કાંઈ ખાતા ન હોવાથી તેઓનો ઉપકાર માન્યો ને અ-
 મારી સાથેના બન્ને ભોટીઆઓ ખાવા પીવા લાગ્યા. જમ ભોટી-
 આઓ જમે તે મુસાફરને તંબુમાં આશ્રય આપે છે તેમ તેઓ
 જમવાને વખતે આવનારને આગ્રહ કરી જમાડે પણ છે. જમદી-
 થરની દયાથી અમે તો સહીસલામત સ્થળે આવી ગયા પણ
 અમારા સાથી મોડી રાત્રિ સુધી આગ્યા નહિ તેથી ચિંતા થવા

ભાગી. રાત્રે કાંઈ જીપાય ખની શકે તેમ નહોતું તેથી પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરે એમ ઈચ્છી ધાક્યા પાક્યા ભૂખ્યા તરસ્યા ચિંતા કરતા પડ્યા રહ્યા. સખત કાંડીથી દેહ રક્ષવા સાથે તંબુના માલિક માયાણુ ભોટીઆએ ગરમ કોટ તથા ઉનનો શુભ્રમો અમને આપ્યો.

ભોટીઆએ આ પી સગુ ખાઈ પરવાર્યા એટલે પ્રાસંગિક વાતો ચાલી. અમે કહ્યું, થોડા લાભની ખાતર જિંટાધુરા જેવા ભયાનક પહાડમાં કે જ્યાં ક્ષણે ક્ષણે અને ડગલે ડગલે મૃત્યુનો ભય છે તે જાંગીબર સેવા છો એ ખરેખર તમારું મોટું પણુ જોડું સાહસ છે. જો તમે આટલો પુરુષાર્થ હિંદુસ્થાનમાં રહી કરો તો વિના જોખમે મોટો લાભ મેળવી શકો. વળી એકજ દિવસમાં જિંટાધુરા, જયન્તિ અને કુંગરી વીંગરી એમ ત્રણેય ધુરા (પર્વતો) જોજંગવાની તમારી ટેવ છે તે પણ સારી નથી. પ્રથમ દિવસે જિંટાધુરા પહોંચી આરામ લઈ ખીજ દિવસે જયન્તિ અને કુંગરી વીંગરી પાર કરતા હોવ તો તેમાં તમને અને ખચર અપુ બંધરા તથા માણસો એમ સર્વને જોડું કષ્ટ સહેવું પડે. તમારી હિંમત, સાહસ, પરીપ્રકારિતા અને ઉદારતા જોઈ અમારા હૃદયમાં તમારા માટે બહુ માન જીપજે છે ને સ્વાભાવિક રીતે તમને અનેકશઃ ધન્યવાદ દેવાઈ જાય છે. અમે તો અમારો દંઢ સંકલ્પ હતો માટે તે પરિપૂર્ણ કરવાથે આવી ગયા છીએ પરંતુ પુનઃ અમે અથવા અમારા કોઈ પણ હિંદુભાઈને લાખ રૂપિયાનો ફાયદો થતો હોય તોપણ અહીં આવીએ નહિ. અમારી વાતથી ભોટીઆએ બહુ ખુશી થયા અને જોડ્યા કે શું કરીએ જન્મ અહીં થયો અને ટેવાઈ ગયા એટલે હવે ખીજું કાંઈ સૂચવું નથી. તમોને અમારા માટે આટલી બધી લાગણી છે

તેજ અમારા સદ્ભાગ્ય છે. હંટાધુરાનો રસ્તો તો કુદરતી રીતે
 બરફનો હોઈ કોઈ પ્રકારે સુધરી શકે એમ નથી, પરંતુ મુન-
 રચારીથી મિલમ સુધીનો રસ્તો સુધારી શકાય તેવો છે. તે બચ-
 કરે રસ્તાએ અમારા દોઢ કરોડ રૂપિયાનું આજસુધીમાં નુકશાન
 કર્યું છે ને અમારા સામાન સાથે હજારો ખચ્ચર ગુપ્ત બકરા
 બેડ તથા માણસો તેનાપરથી નીચે ગૌરીગંગામાં ગબડી પડી
 મરણને શરણ થયા છે. અમારામાં એવા કોઈ કેળવાયલા નથી
 કે જોયો અમારો અવાજ સરકાર કે લોકોને કાને પહોંચાડે. જો
 અમારા દુઃખની વાત આલમોરાની ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ, સંયુક્ત
 પ્રાંતની ધારાસભા તથા વડી ધારાસભા (કાઉન્સિલ)માં કોઈ રજુ
 કરે અને શ્રીમાન લોકોને સાચું પુણ્ય કરી લાખો પ્રાણીઓના
 આશીર્વાદ લેવાનું આ એક મુખ્ય સ્થાન છે એમ સમજાવે તો
 અમારું દુઃખ મોટે ભાગે વિદારણ થઈ શકે એમ છે. કૃપા કરી
 તમે આટલી અમારી વિનંતિ લક્ષમાં રાખી બનતું કરજો. થોડા
 વર્ષ પહેલાં જો ત્રણ અરજીઓ કરી અમે આલમોરાની ડિસ્ટ્રીક્ટ
 બોર્ડનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું ને તેઓએ થોડા કુલી રોકી દર વર્ષ
 મિલમનો રસ્તો સુધારવાનો ખર્ચ પશુ કર્યો હતો પરંતુ ત્યાર
 પછી અમારા ઠમ્ભાગ્યે એક ગેરા અધિકારી સાહેબ-ડેપુટી
 કમીશનર મિલમ સુધી ફરવા આવ્યા, તે સાહેબ ખચ્ચરપરથી
 ગબડી પડ્યા એટલે તેણે અમને મિલમ હમેશને માટે ખાલી
 કરવા બોલ્યું કર્યો. અમે તેમનું કહેવું માન્યું નહિ તેથી તેના
 કોઠની સીમા રહી નહિ ને તેણે પોતાની સત્તા વાપરી અમને
 રસ્તો સુધારવારું કુલીઓની સહાય મળતી હતી તે ખર્ચ કરી
 દીધો. તે સાહેબના અવકૃપાને લઈ અમને કુલી વગેરેની મળતી
 મદદ થણા વર્ષ સુધી અટકી પડી હતી તે પાછી તે સાહેબ વિદાય

થતા ને તેની પાછળ બીજા બધા સાહેબ આવવાથી પુનઃ થોડી થોડી ચાલુ થઈ છે. ખરેખર અમે કમ્બાગી છીએ કે અમે સરકારને દર વર્ષે ઇન્કમેટેક્સ આપીએ છીએ છતાં તે લક્ષ આપતી નથી. ભોટીઆઓની ઉપર પ્રમાણે હૃદય ભેદક વાત સાંભળી અમે તેઓને આશ્વાસન આપી બનતું કરવા કબુલ્યું ને બળામણ કરી કે તમે પણ પુરુષાર્થ કરતા રહેજો. બ્રીનાથના રસ્તો આ રસ્તા જોડેલોજ વિકટ અને અગમ્ય હતો પરંતુ તે તરફ સરકારનું તથા શ્રીમંત હિંદુઓનું લક્ષ જોવાયાથી આજે તે બીન જોખમી સરસ સડક જેવો બની ગયો છે એ ઉદ્યમનું ફળ છે માટે તમારે પ્રભુપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રયત્ન કરતા રહેવું. મોડી રાત્રિ સુધી આ રીતે વાતો કર્યા પછી થોડો વખત સૌ એકમેકને અઢેલીને પડયા રહ્યા. પ્રાતઃકાલ થયું એટલે શરીરમાં જરાય તાકાવ નહોતી છતાં અમે રામ રામ કરી ચીરચન તરફ ચાલી નીકળ્યા. એક માઇલ ચાલ્યા ત્યારે નદીને કાંઠે વેઠરા ઉપર તંબુ દેખાયા. તંબુમાં જઈ જુવારસિંહજીને મળ્યા. એક બીજાની ખબર અંતર પૂછ્યા પછી અમે અમારા સાથી વિષે પૂછ્યું, ઉત્તરમાં આંધ્યા નથી એમ તેઓએ જણાવ્યું તેથી અમે ખચ્ચર સાથે માણસ મોકલી લઈ આવવા સાથે તેઓને કહ્યું. ખચ્ચરોને માણસ પાસેના પહાડપર ચરાવા ગયો છે, તે હમણા આવશે એટલે તુરત મોકલાવીએ એવી વાતચિત ચાલે છે ત્યાં અમારા સાથી આવી પહોંચ્યા. એકાંત પ્રદેશમાં આસપાસ તથા ઉપર ખરફ પડ્યા કર્યા છતાં કાંઈ ઇબ્ન ન થઈ ને પ્રભુ કૃપાથી તે સહી સલામત સુરક્ષિત સ્થળે આવી મળ્યા તેથી અનહદ આનંદ થયો. ખરેખર “રામ રાખે તેને કૌણુ આખે” એમ છે ?

ટિબેટ.

અમે ગઈ કાલ રાત્રિથીજ ટિબેટની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો પરંતુ આજ આ ચીરચન સ્થળેથી તે વિષે ખરે. અનુભવ થવા લાગ્યો. શૌચથી પરવારી ઠાકી પીધી ને પછી ખીચડી ખનાવી જમ્યા. આજે વરસાદ ખંધ હતો ને સૂર્યના તડકે તપી રહ્યો હતો. સામાન ખોલી તમામ ઓઢવા પાથરવાના કપડા તડકે નાંખ્યા ને નદી દૂર હતી પણ ઝરણું પાસે વહેતું હતું તેમાં પેરણ પંચીયું ધોઈ નાંખ્યા. વિજયસિંહજીના ભાગીદાર જશપાલ અમારી સાથે હતા. તે ખડુ વિવેકી વિચારશીલ સજ્જન યુવક હતો. તે જાતે મહેનત કરી ખીજને સુખ આપનાર તથા નવું જણવાની જ્ઞાસાવાળો ભોટીઓ હતો. ટિબેટી ભાષા બોલતા તે સામાન્ય રીતે હરેક ભોટીઓ જણે છેજ પણ ભાઈ જશપાલે પ્રયત્ન કરીને ટિબેટી ભાષા બોલવા સાથે વાંચવા લખવાનું પણ આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે સજ્જને ટિબેટી ભાષા અને ઇતિહાસને લગતા ત્રણ ચાર પુસ્તકો અમને ખતાવ્યા. તેમાંથી અમે Tibetan Grammar—‘ટિબેટી ભાષાનું વ્યાકરણ’ ટિબેટી ઇન્ડુ ઇંગ્લીશમાં પૂરું વાંચ્યું. ચીરચનમાં બે દિવસની રોકાણ થઈ કારણકે વિજયસિંહજીને અડધો માલ ઉંટાધુરાથી અહીં લાવવાનો હતો. ભોટીઓમાં જેઓ મોટા વેપારી છે તેઓ ખખે બેપે પોતાનો માલ લાવે લઈ જાય છે. નદી કાંઠે કે પહાડપર જ્યાં જેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં નિઃસંકોચપણે માલ રાખી તેના ઉપર ખુંચણ જેવડું મોટું કપડું ઢાંકી ઉપર પથ્થર રાખી દે છે. વર્ષોના વર્ષો લગી માલ પડયો રહે છતાં મૂળ પણી

સિવાય તેનો કોઈ રૂપશ્ચં સુધ્ધાં કરતું નથી.

ચીરચનમાં તંબુ નખાયલા જોઈ, ત્યાંથી પસાર થતા ટિબેટીઓને જોઈ હુણીઆ તરીકે ઓળખાય છે તેઓ વિજયસિંહજીને મળવા આવવા લાગ્યા. “ખમખમ ખમખમ” ઓલીને એક બીજા એક બીજાનો સત્કાર કરતા હતા ને પછી ચા પીતા બેસી વેપારની વાતો કરતા હતા. જાંટામાં રાખેલો માલ લેવા ગયેલા ખચચરો માલ સાથે આવી ગયા એટલે તે માલને એક તરફ ખડકી સાથેનો માલ ખચચરોપર લાદી શ્રાવણ સુદિ ૫ ને શનિવારે ચીરચનથી અમે આગળ ચાલ્યા. થોડું ચાલ્યા પછી નદી આવી તેનો પ્રવાહ મોટો વેગવાળો ન હતો પણ ખરફને લઈ તેનું જળ અતિશય ઠંડું હતું. ખચચરપર બેસી પ્રવાહ ઓળંગી નાના નાના પહાડપર ચાલવા લાગ્યા. એકાદ માઇલ ચાલ્યા પછી મોટા વિસ્તારવાળી નદી આવી તે ખચચરપર ચડી પાર કરી આગળ ચાલ્યા. અહીં અને ટિબેટ આખામાં નાના નાના પહાડ પર્વતો છે. રાત્રે તેનાપર ખરફ પડતા સવારે ૩ બિછાવેલ હોય તેવા સફેદ દેખાય છે ને પછી સૂર્ય તપે છે ત્યારે તેપરનો ખરફ પીગળી પાણી થતું જાય છે. નદી પાર કર્યા પછી ચાર માઇલની ધીમી ચડાઈ ચડવી પડી. ચડાઈ સરળ હતી તો પણ ખરફવાળા પ્રદેશને લઈ વારંવાર શ્વાસ પ્રશ્વાસ થવા સાથે થાક લાગી જતો. તીક્ષ્ણ હવા તથા વરસાદને લઈ ભૂખ્યા તરસ્યા લોથ થઈ ગયા. પીસ્તા દ્રાક્ષ ખીસામાં રાખ્યા હતા પણ ભાવતા નહોતા. વરસાદથી પણ તમામ કપડા તથા ખચચરપરનો સામાન ભીંજી જાયો. છ માઇલ ચાલી ખપેરે ત્રણ વાગે થાનંગ પહોંચ્યા ને ત્યાં તંબુ નાખી રહ્યા.

થાળંગઃ સ્થળ એક નાનકડી નદીના કાંઠે મેદાન છે. ખોરડીના ઝાડ જેવી કાંટાળી લાકડી રસોઇ માટે તથા તેમાં થતું ઘાસ ખચ્ચરોને ખાવા માટે થાળંગમાં પુષ્કળ મળતું હોવાથી ભોટીઆ લોક અહીં મુકામ કરે છે. ચીરચનથી વિજયસિંહજીને માલ લાવવાનો હોવાથી અમે ખીજે દિવસ થાળંગ રોકાયા. થાળંગથી આવણુ સુદિ ૭ ને સોમવારે ચાલી નીકળી ખપોરે ખાર વાગે સાત માઇલે અત્યંત ખળવાનું અને વિસ્તીર્ણ પ્રવાહમાં વહેતી ગુણવંતી નદી ખચ્ચરપર ખેતી પાર કરીને તેના કાંઠે ઘાસવાળા મેદાનમાં તંબુ નાંખી રહ્યા. નદીનું જળ ખરફ જેવું ઠંડું હતું. ખચ્ચરપર ખેતી ઝાળંગતા પણ તેના પ્રચંડ વેગવાન પ્રવાહ જોઇ કય લાગતો હતો કે ઠંડાચ ખચ્ચર પડ્યું તો આપણા ખાર વાગી જશે. આજે રસ્તામાં ઝાઝી ચડાઇ ઉતરાઇ નહતી. સો સો હોઢસો હોઢસો જંગલી ઘોડાના ટોળા અહીં તહીં ઉભા, ભટકતા કે વેગથી હોડતા દષ્ટિએ પડતા હતા. ગુણવંતી નજીક આવતા કૈલાસના સ્પષ્ટ દર્શન થયા એટલે અમે સપ્રેમ કૈલાસ પતિની જય બોલાવી દંડવત કર્યા.

જે દેશમાં અને લોકોની મધ્યમાં અમે આવ્યા છીએ તે ટિબેટ અને ટિબેટીઓનોનો હવે અહીં પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. ટિબેટ એ પહાડી અને વેરાન દેશ છે. દુનિયાના તમામ દેશો કરતા ટિબેટ સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચામાં ઉંચો દેશ છે તેથી ઇતર દેશો કરતા ટિબેટમાં વધારે ઠંડી રહે છે, ને પ્રાયઃ નવ માસ તો ખરફજ પડે છે. તેની ઉતરે ચીન, દક્ષિણે હિમાલય, પૂર્વે આસામ અને પશ્ચિમે કાશ્મીર છે. ટિબેટની વસ્તી ૬૦ લાખ માણસની છે ને તેપર લામા-ધર્મગુરુની રાજ્યસત્તા પ્રવતે

છે. ટિબેટ પ્રથમ ચીનના ખાદશાહના અધિકાર હેઠળ હતું પણ ખાદશાહે પ્રસન્ન થઈ તેના ધર્મગુરુ લામાને ભેટ આપી દીધું, ત્યારથી તે લામાની સત્તાવાળું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. ટિબેટની રાજધાની લાસા શહેરમાં છે. ટિબેટમાં શહેર તથા ગામડા ખડું જીવ છે. વૃક્ષ વનસ્પતિ ઠંડું ઠંડાયેલાં જોવામાં આવતું નથી. ત્યાંના પતની ટિબેટીઅન-હુણીઆ લોક તંબુ રાખી છૂટા છવાયા મેદાનમાં કે પર્વતની તળેટીમાં ઘર ઢાતરી રહે છે. બાપા ટિબેટી બોલાય છે જે લખાણમાં ચીની જાપાનીઝ અક્ષરને મળતી છે. ટિબેટી લોકો ચીની જેવા ચપટા નાક, ઝીણી આંખ અને લાંબા ચોટલાવાળા છે, બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે ને હથિયારની છૂટ હોવાથી પ્રાયઃ તમામ તરવાર ખંદુક કુકરી રાખે છે. તેઓમાં કેળવણી જરાય જોવામાં આવતી નથી. સ્વભાવે રાક્ષસ જેવા કૂર ગંદા અને અપ્રમાણિક છે. એક બાઈ પરણે તે સ્ત્રી ઘરમાં પાંચ બાઈ હોય તો તેને બધાય ભોગવી શકે અર્થાત્ પાંચેયની તે પતની ગણાય. દાડ માંસ તથા તમાકુનું ટિબેટીઅનો અતિશય સેવન કરે છે ને તેઓ જીંદગીમાં કદી નહાતા ધોતા નથી. જવનો સરુ, ચા અને માંસ એ તેમનો મુખ્ય ખોરાક છે. તેઓ બૂખ્યા થયા હોય છે ત્યારે ખરો બેટા વગેરે પ્રાણીઓનો વધ કરી તેનું કાચું માંસ ખાવા માંડે છે, ને ગુસ્સે થતાં માણસને મારીને પણ ખાઈ જાય એવા જંગલી છે. તેઓ ચંવર બેલ, ખચ્ચરો, બેટા તથા ખરો પાળે છે ને બેટા ખરોની જીન થાય તે વેચી ખદલામાં ધન તથા કાપડ સરુ વગેરે લે છે. જેની પાસે વધારે ચંવર તથા ખચ્ચર ખરો બેટા હોય તે મોટો આશામી ગણાય છે. કોઈ કોઈ હુણીઆ પાસે પચાસથી વધારે ચંવર ગાય બળદ

અને પાંચસોથી હજાર ઘેટા ખરેખરે પણ હોય છે. ટિબેટમાં ચા-
 દીના ટંકાનું અલ્પ છે તેની કિંમત સાડાત્રણ આના જેટલી
 એટલે કે તે રૂપિયાના સાડાચાર મળે છે. ટિબેટમાં લશ્કર
 થોડા માણસોનું છે ને તે પણ મુખ્ય રાજધાનીના શહેરમાં છે.
 અન્યત્ર પ્રાંતોમાં ગરબન એટલે ગવર્નરો વ્યવસ્થા કરે છે તેને
 તે અધિકાર ખદલ શેઠડ પગાર નહિ પણ અમુક વેપારની તથા
 લોકો પાસેથી કર લેવાની પરવાનગી રહે છે. દેશપર આક્રમક હોય
 ત્યારે અથવા સરકારને લશ્કરની જરૂર પડે ત્યારે સરકાર લોકોને
 ખેલાવે છે. લોકોને હથિયારની છૂટ છે તેથી તેઓ તેનો ઉપ-
 યોગ કરી શકે છે. ટિબેટની ભૂમિમાં સોનું નિમક તથા સોહાગો
 (સાજી ખાર) મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. નિમક સોહાગો
 ગમે ત્યાંથી મેળવવાની લોકોને છૂટ છે પણ સોનું ખોદીને કાઢ
 વાની સખત મનાઈ છે. હિંદુસ્થાને તમામ દેશના લોકોને આવ-
 વા જવાની છૂટ મૂકી તો તે આવનાર વિદેશીઓને તેને પચાવી
 ખેઠા એ બેઠને કે પછી ગમે તે કારણથી ટિબેટ સરકારે ટિબે-
 ટમાં કોઈ પણ દેશના માણસને દાખલ થવાની છૂટ રાખી નથી.
 કદાચિત્ કોઈ આલાહીથી દાખલ થઈ જાય ને તે ઝાળખાય
 જાય તો તત્કાલ તેનો વધ કરવામાં આવે છે. આજ સુધીમાં
 એવા કંઈક જાપાની અંગ્રેજ તથા હિંદીઓ માતની શિક્ષાને
 પાત્ર થઈ ચૂક્યા છે. માત્ર હિંદુઓ-ભોટીઓને જ્ઞાનીમ મંડી
 સુધી વેપારાર્થે અને યાત્રીઓને કૈલાસ માનસરોવર સુધી યા-
 ત્રાર્થે આવવા જવા દે છે; કારણ કે ટિબેટીઓના પ્રથમ હિંદુ
 ધર્મ પાળતા હતા ને આજે બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે તોપણ તેઓને
 કૈલાસ માનસરોવર પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જોવાને તેવા કાયમજ છે.

ઢેલાસ મત્થે શ્રદ્ધા હોઈ તેઓ હિંદુઓને પોતાના ધર્મખંધુ-
નિકારા (યાત્રી) તરીકે યાત્રાના સ્થળમાં આવવા દે છે. ટિખેટમાં
તાર મોટર ટ્રામ કે રેઇલવુડ સાધન નથી પણ માત્ર સરકારી
ટપાલની ઠંધક ગોઠવણ છે. લોકોને પહેરવેશ એક સરખો ને
વિચિત્ર છે. સ્ત્રીઓ ચોરણી અને તેના ઉપર લાંબુ કંફની જેવું
પેરણ તથા પગમાં ગોઠણ સુધી લાંબા ઉનના બેડા પહેરે છે.
માથે ચોટલો રાખે છે ને તે ઉઘાડું રાખે છે. પુરૂષો પણ માથે
ચોટલો રાખે છે ને ચોરણી તથા ગોઠણ સુધી લાંબા ઉનના
બેડા પહેરે છે ને અંગે પગ સુધી લાંબો ઝભો પહેરે છે, જેને
કેડથી ઉંચો કરી ખાંધી લે છે. એ ઝભો એક કપાટ જોડલો કડે
પહેાળો ને નાની મોટી અનેક ચીજો નાખવાની સગવડ વાળો
હોય છે. તેઓના વારંવારના ઉપયોગની તમામ વસ્તુ ઝભામાં
ભરી હોય છે. તેઓ ઝભા ઉપર આગળના ભાગમાં ઢેડે હથિ-
યાર ખાંધે છે ને પાછળ તેના દેવતાની મૂર્તિ ખાંધે છે.

જ્ઞાનીમ મંડી.

ગુણવંતી બે દિવસ મુકામ કરી થાજાંઝથી સામાન બાવી
જતાં જ્ઞાનીમ મંડી જવા માટે ખચ્ચરો પર સામાન લાદી તૈયાર
થયા. થાજાંઝથી જરા ગુણવંતી તરફ આવતા વીશ માઈલ
જોડલા અંતરેથી જ્ઞાનીમ મંડી દેખાવા માંડે છે. મંડીમાં મકાનો
નથી પણ જ્યાં મંડી ભરાય છે ત્યાં એક નાનકડો પહાડ છે તે
પહાડની કાળાશ દૂર દૂરથી દષ્ટિએ પડે છે. અહીં એવો ઠાંઈ
ખાસ બનાવેલો રસ્તો નથી પણ સ્થળની ઓળખાણ અને અનુ-

માને ભોટીઆ લોક ચાલે છે. ખાસ રસ્તો કાઢી બનાવવા ધારે
 તો પણ ખરફને લઈ ખની શકે એમ નથી. ગુણવંતીથી આઠ
 વાગે ચાલી નીકળ્યા. રસ્તો મેદાન જેવો હતો તો પણ થોડી
 ચડાઈ ઉતરાઈ ખાડા તથા ખોરડીના આડ ખુબ આવતા હતા.
 છ માઈલ ચાલ્યા પછી દમચંતી નામની મહા વેગવતી નદી
 આવી. તેનો પ્રવાહ એટલો મહાન કેવો હોય અને બળવાન હતો
 કે જ્યાં તે પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલો હતો ત્યાંથી અમે
 ખચ્ચરપર જેસી જોળંગવા ગયા તો પણ તે નદી મજબૂત
 ખચ્ચરોને સુઝાં ધસડી જતી હતી. ખચ્ચરોનું સાધન ન હોય
 તો આવી નદી જોળંગી સામે પાર સહીસલામત જવું એ
 આપણા લોક માટે કેવળ સંદેહજનક છે. જ્યારે અમે આવી
 ભોટી નદીના તટે ઉભતા ત્યારે એવા વિચાર સ્ફુરતા કે જ્યાં
 જેનો ખપ નથી ત્યાં તે વિપુલ હોય છે પણ અતિશય જરૂરી-
 આત હોય છે ત્યાં તેનું સ્વપ્ન સુઝાં હોતું નથી. કિંદના
 ઠાઠિયાવાડ ગુજરાત ઠચ્છ મારવાડ મહારાષ્ટ્રાદિ પ્રત્યેક પ્રાંત-
 માં માત્ર દમચંતી જેવી એક એક નદી વહેતી હોય તોપણ
 ખસ છે. દમચંતીથી આગળ ચાલ્યા, રસ્તો સીધો મેદાન જેવો
 હતો, જ્ઞાનીમ મંડી નજીક દેખાતી હતી તો પણ જમ જમ તેની
 નિકટ જતા હતા તેમ તેમ તે તેટલું ને તેટલું જ દૂર ભાસતું
 હતું. ચડાઈ નહોતી તોપણ શ્વાસ ચડતો હતો, થાક લાગ્યો હતો
 ને ભૂખ પણ સજ્જત લાગી હતી. જે માઈલ જેટલો દૂર રહ્યા
 એટલે જ્ઞાનીમ મંડીમાંના સફેદ તંબુઓ તથા રસોધનો ધુંમાડો
 દેખાયો. ઠંઠણ થઈ વેગથી ચાલીને થાક ખાતા ખાતા ખપોરના
 એક વાગે જ્ઞાનીમ મંડ પહોંચી ગયા. રસ્તામાં ગધેડા જેવા ને

તેનાથી જરા મોટા લાલ રંગના જંગલી સો સો ઢોલસો ઢોલસો ઘોડાના ટોળાના ટોળા ઉભેલા અટકતા ને વેગથી આમ તેમ ઢોલતા બેઠામાં આવતા હતા પણ તે અટલા બધા અચળ અને વેગવાળા હોય છે કે કોઇથી પકડી શકાતા નથી.

સાનીમ મંડી અટલે ટિબેટીઅનો અને ભોટીઆઓના માલની આમ લે કરવાની ખજર-ગુજરી. તે એક નાનકડા પર્વ તની તળેટીમાં ખુલ્લા મેદાનમાં ફક્ત આગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં જોમ બે માસ પર્યતજ ભરાય છે. મંડીમાં પાકા મકાન નથી પણ એક તરફ હુણીઆઓના તંબુ અને બીજી તરફ ભોટીઆઓના તંબુ (ગારાના ચંકદા ખોદી તેને એક બીજા ઉપર ખડકી) કેડ સુધીની નાનકડી ભીંત ઉપર ઉભા કરેલા હોય છે. સૌ પોતપોતાનો માલ પોતપોતાના તંબુમાં વેચવા માટે ખુલ્લો મૂકી ગોઠવી રાખે છે. લાસા શહેર કે જે અહીંથી બે માસના રસ્તે છે તેટલે દૂર દૂરથી પણ હુણીઆ લોક ભોટીઆઓ સાથે વેપાર કરવા આવે છે. બીજી ત્રણ મંડીઓ-છકડા, ગરતોઠ અને તકલાકોટ કરતા સાનીમ મંડી મોટી છે ને વેપાર પણ સૌથી વધારે કરે છે. ટિબેટીઅનો અટલે હુણીઆ લોક જન નિમક અને સોહાગો વેચવા માટે આવે છે ને ભોટીઆ લોક જવ, કાપડ, મોતી, કરીઆણું, કટલેરી તથા હોઝાયરી વગેરે આવે છે. હુણીઆ લોક “ખમજમ ખમજમ” કરતા હરેક તંબુમાં જઈ ભોટીઆઓ સાથે બેસી પુઠકળ વાતો કરે છે પણ સોદો થણી સુશીખતે કરે છે. હુણીઆઓ તેને હાથ પડતી ચીજ ચોરી તેના ઝલામાં પધરાવી ન દે, તેની ભોટીઆઓને અત્યંત કાળજી રાખવી પડે છે. અમે જુલાઇની આખરીમાં ગયા ત્યારે

મંડી શરૂ થઈ હતી તેથી તેમાં થતો ધોકતો વેપાર બેઠ શક્યા નહિ. કહેવાય છે કે મંડીમાં દર વર્ષે ચાર લાખ રૂપિયાનો વેપાર થાય છે. મંડીમાં રૂપિયા તથા ટંકા ઉભય સિદ્ધાન્ત ચલણ છે.

વૃઠાસુર નામના દૈત્યે ભગવાન શિવજીનું આરાધન કરી વરદાન મેળવ્યું ને પછી તે ઉદ્ધત બની શિવજીનોજ સંહાર કરવા તત્પર થતાં જગદીશ્વર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને બટુક સ્વરૂપ ધારણ કરી દૈત્યને ભસ્મ કર્યો હતો તે ભસ્માસુર કિંવા તીર્થપુરી સ્થળ જ્ઞાનીમ મંડીથી માત્ર દોઢ દિવસના રસ્તે છે. સાધુઓ-યાત્રીઓ પ્રથમ ત્યાં દર્શન કરવા બાય છે, પરંતુ અમારે કૈલાસ અને માનસરોવર એ બે મુખ્ય ધામનાજ દર્શનની અભિલાષા હોવાથી તેમ અમે મંડી પહોંચ્યા પછી એક અમારા સ્નેહી ભોટીઆ ગૃહસ્થના ૮ ખચ્ચરે હુણીઆ ધાડપાડુઓ (ડાકુઓ) ઉપાડી ગયાનું સાંભળવાથી અમે ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરી નહિ.

રોંછ જેવા વાળવાળા ચંવર બેલ (બળદ) એ અહીંના ખાસ ભારવહુ પ્રાણી છે. ખરફની તીક્ષ્ણ ઠંડી હવાને લીધે મનુષ્ય થોડો પણ ભાર ઉપાડી ડગલું ચાલે છે તો તત્કાળ શ્વામ પ્રશ્નાસ થતાં તે થાકી બાય છે પણ ખચ્ચર અને ચંવર બેલ એટલા મજબૂત સહનશીલ પ્રાણી છે કે જમી તેટલો વધારે ભાર તેના ઉપર લાવો હોય ને ઉપરથી માણસ પણ તેનાપર ચઢી બેઠો તોય તે ગણકારતા નથી. જેમ ભાર લાદવાને માટે તે પ્રાણીઓ ઉપયોગમાં આવે છે તેમ તેનાપર સ્વારી પણ થાય છે. અમે અમારો ભાર લાદી સ્વારી કરવા માટે બે ચંવરો જ્ઞાનીમમંડીથી કૈલાસ માનસરોવર સધને તકલાકોટમંડી સુધી

૩. ૧૮ માં માણસ સાથે નક્કો કરી લીધા. બાર લાઠવા સાથે સ્વારી કરવાનો હેતુ એ હતો કે રસ્તામાં અત્યંત ઠંડી વેગવતી નહીં પાર કરવી પડે છે. છ છ રૂપિયા એક એક ચંવરના બાડાના અને છ રૂપિયા હુણીઓ સાથે આવે તેના પગારના મળી રૂ. ૧૮ વગર ધોરાઈના કરાવ્યા હતા. જ્ઞાનીમ મંડીમાં અમે ત્રણ દિવસ રહ્યા પણ અત્યંત ઠંડાળી ગયા; કારણ કે એક તો ખાખુ વિજયસિંહજીના બાઇ જીવારસિંહજી એકલપેટા-સ્વાર્થી સ્વભાવના હતા, તે અમારી જરાય સંભાળ લેતા નહિ. અમે અમારાથી અને તેટલા સંઢાચીને, ખીજને બારરૂપ ન થવાય તેમ વિચારીને વર્તતા હતા છતાં કેમ જાણે અમે તેને જોજી રૂપ હોઇએ ! એમ અણગમानी નજરથી તેઓ જોતા. ખીજું રસોઈ કરવાની અગવડ, ત્રીજું બેહદ ઠંડી, ચોથું જ્ઞાનીમ મંડીમાં ઠેકઠેકાણે પાણીના વીરડા-ખાડા હતા પણ નહાવાની સગવડ નહોતી અને પાંચમું મંડીમાં તંબુએ તંબુએ ઢેઢવાડો કિંવા ભોટી-આઓ તથા હુણીઆઓ બકરાઓને ઠસાઇની માફક હેઠા નાંખી કતલ કરતા હતા તે બયાનક દબ્ય અને દુર્ગંધી અમારા હૃદયને કમકમાવી દેતી હતી. આવે સ્થળે પણ ખાખુ ભોવાનસિંહજી પાંગતે, લાલસિંહજી પાંગતે અને તેના પુત્ર દયાનસિંહ, રતનસિંહજી પાંગતે તથા ખીજ એ ત્રણ ભોટીઆ સજ્જનો અમારા પર અતિ-શય પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ દાખવતા એ અમને દિલાસારૂપ હોઇ ખાખુ વિજયસિંહજી સાથે તેઓના અમે સહાના ઋણી છીએ. જ્ઞાનીમ મંડીથી ભોટીઆઓનો સંગ છૂટી જાય છે. ખાસ કરીને તેઓને જત્રા કરવાની હોય તોજ તેઓ આપણી સાથે આવે છે અથવા જો તેઓમાંથી કોઇને દુભાવયા (ભોમિયા) તરીકે સાથે

પચાર આપી રાખીએ તો આવે છે, નહિતર જ'બલી રાક્ષસ જેવા
કુણીઆ સાથે (તેની ભાષા આપણે સમજીએ નહિ ને તેઓ આપણી
સમજે નહિ જોઈ) માથું ફેડવું પડે છે.

ખાખુ સોખનસિંહજી જમાદાર તથા શ્રીભોવનસિંહજીના
મયતનથી ચંપર બેઠાને બ'દોખસ્ત થયો એટલે અમે આવણું
સુદિ ૧૩ ને રવિવારે દશ વાગે જ્ઞાનીમ મંડીથી ટૈલાસ તરફ
આલી નીકળ્યા. ત્રણ ચાર ભોટીઆ શુદ્ધસ્થાનો આગ્રહ હતો કે
એકાદ બ્યાખ્યાન અહીં આપો, જ્યાં અનેક સ્થળેથી એકત્ર
થયેલા ભોટીઆ (જેઓ મોવાસા નામથી પણ સંબોધાય છે
તેઓ) અવળું કરી શકે. અમારી ધારણા, પણ હતી કે તેઓની
પ્રવચ્છાને માન આપી બ્યાખ્યાન કરવું પરંતુ હજી જની બેઠાએ
તેની મંડી નહિ જામેલી હોઈ, ભોટીઆઓની મોટી સંખ્યાના
અભાવે તે વિચાર માંડીવાળી ટૈલાસ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. હિંદુ-
સ્થાનના ઠોઠ પ્રાંતમાંથી અથવા હિમાલયમાંથી નીકળેલા યાત્રીને
ગુનશ્યારી મિલ્લમમાં ભેટો થઈ જાય છે પણ ત્યાં એકમેકની ગરજ
ઠોઠને ભાગ્યેજ પડે છે; પરંતુ જ્ઞાનીમ મંડીથી તો રસ્તાની
અગમ્યતા તથા ડાકુઓની ખીકને લીધે યાત્રીઓ સૌ સાથેજ ઉપડે
છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડને તો ઠોઠ યાત્રી નહોતો પણ ભાગલ-
પુરમાં રહેતો એક મારવાડી સજ્જન જે અતિએ ક્ષત્રિય-જાટ
હતો, તેનું નામ નારાયણ હતું ને તે તીર્થ યાત્રાને પરમ શોખીન
હતો, તે વિધુર હતો ને તેની આગળ પાછળ ઠોઠ નહોતું, તેણે
પણ અમારી માફક ભરતખંડની ઘણીખરી યાત્રાઓ કરેલી હતી
ને હવે અવશિષ્ટ રહેલી આ ટૈલાસ માનસરોવરની યાત્રા કરવા
તે આવેલ હતો તદ્દપરાંત લીજ પાંચ સાધુ અને પાંચ પહાડી મળી

અગીઆર યાત્રીઓ અમારી સાથે જ્ઞાનીમ મંડીથી ટેલાસ આવવા તૈયાર થયા. સાધુઓમાં એક સાધુ ઘમંડી હોઇ ગુફ થઇ બેસી બડાઇ કરતો હતો તેથી તેઓને અમારી એકાંતમાં અને પ્રભુ સ્મરણ બ્યાનમાં વિદ્વન્વધ ધારી સાથે લઇ જવાની અમે સાફ ના કહી, એટલે થણી સમજાવટ ચાલી ને છવટે સાધુએ નમ્ર થઇ કહ્યું કે તમે અમારા પિતા-પાલક પોષક રક્ષક છો, તમે નહિ શરણમાં રાખો તો બીજું કોણ રાખશે, તમે કહેશો તે પ્રમાણે અમે અનુકૂળ થઇ ચાલશું વગેરે. આ પ્રમાણે તેને નમ્ર થયેલો બેઠા અમે સાથે આવવાની હા કહી ને રસ્તે પડ્યા.

ચંવર બેઠા ઉપર બેઠા હાલી, સ્વારી કરી અમે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. એક માઇલ સુધી શ્રીભોવાનસિંહજી, રતનસિંહજી અને લાલસિંહજી વળાવા આવ્યા તેઓને વિદાય કરી અમે નહી નાળા પાર કરતા કરતા નાના નાના પર્વતોની ચડાઇ ચડતા ને થોડે થોડે અંતરે ઘાસવાળી જગ્યામાં ચંવર હોવા રાખી ઘાસ-ખડ ચરાવતા આઠ માઇલ ચાલી સાંજે એક ઝરણાના કિનારે મેઢા નમાં મુકામ કર્યો. કુણીઆએ ચંવરપરની ઢંગીઓ ઉતારી આસન કરી આખ્યા પછી લકડી આણી આપી એટલે ત્રણ પચ્ચર વચ્ચે લકડી સળગાવી પાંચ છ શેટી શેટી નાંખી હળદરના આમણા સાથે વાણું કરી લીધું ને ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં ટેલાસની અલૌકિક સૌભાગ્ય નિરખતા ભગવદ્ સ્મરણ કરવા લાગ્યા. જંગેત્રીજમનોત્રીની યાત્રા પ્રસંગે જન્મ અમે હરિનામની ધૂન મચાવી યાત્રીઓને ઉપદેશ કરતા હતા તેમ અહીં ચાલુ કરવાનું મન કર્યું, એવામાં સવારના પ્રસંગને યાદ કરી સાધુઓ તથા તેના અનુસંગી પહાડીઓ જન્મ તેમ બકવાદ કરી તકરાર કરવા લાગ્યા. થોડી

ખોલસાલને અંતે આવતી કાલથી તેઓને સાથે નહિ લઇ જવાની ધમકી આપી એથી સૌ શાંત પડી સુઇ ગયા. બીજે દિવસ વહેલા બિછાનાપરથી ઉઠી અમે અંબરપર સામાન લાદી ચાલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા એટલે સાધુ વગેરે સૌ પણ તૈયાર થઇ ગયા. સહજાગ્યે રાત્રે હવા ચાલી નહિ તેમ વરસાદ વરસ્યો નહિ નહિતર આત્મંત દુઃખ સહેવું પડત.

આવશ્ય સુદિ ૧૪ ને સોમવારે થોડો વખત મેદાનમાં ચાલ્યા પછી બે માઇલની સાધારણ ચડાઇ ચડવી પડી બાદ એક નાનકડી નદી ઝાળંગી મેદાનને રસ્તે આવ્યા. અહીં આગળ પહાડમાં થોડે જાયાપર રહી શકાય એવી ઝુકા નજરે પડી તેમ જઇ કાલ રાત્રિએ અમારી આસપાસ હુણીઆઓ રોકાયા હતા તેઓ ઠેલાસ પાસે દરચન જતા પોતાના અંબર સાથે આવી મળ્યા. સામેથી પણ હુણીઆ વેપારીઓ પોતાના અંબર તથા ઘેટા બકરા સાથે જ્ઞાનીમ મંડી જતા એકપછી એક એમ અનેક મળવા લાગ્યા. અમે તેમની બાપા જાણતા નહિ તેમ તેઓ અમારી બાપા સમજતા નહિ એટલે પરસ્પર વાત થઇ શકતી નહિ તોપણ તેઓ સાથે બે કોઇ બોટીઓ વેપારી જોવામાં આવતો તો તેની આરક્ત વાતચિત કરતા હતા. હુણીઆઓ યાત્રીને 'નિકોસ' કહે છે ને તેને ખનતાસુધી તેઓ સતાવતા નથી. મેદાનવાળા રસ્તે આવ્યા ત્યારે મોઢાતા પર્વત અને રાવણ હાલ સરોવર દરથી દેખાવા લાગ્યા. મેદાનના રસ્તે ઘણો વખત ચાલ્યા ઠરું પણ નદીપરનું સ્થળ નજીક દેખાવા છતાં ત્યાં પહોંચતા બહુ સમય લાગ્યો. હવે ઠેલાસ તદ્દન નિકટ દેખાવા લાગ્યો, તેની દિવ્યતા નિહાળી અસ્તિભાવથી વારંવાર તેને દંડવત્ કરતા હતા. આસ-

પાસના સર્વે પર્વતોમાં કૈલાસ પર્વત એ એક જગ્યામાં હતો, આખેહુણ કોતરી કાઢેલા શિવજીના મંદિર જેવો, કુદરતી રીતે તે ખરકેનો અનેલો હોઈ નાસ્તિકના હૃદયમાં પણ પરમ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. તેના દર્શન વખતે હૃદયમાં એવા સંકલ્પ ઉઠે છે કે કૈલાસ એ પર્વત નથી પણ ભગવાન શંકરનું સાક્ષાત્ મંદિર છે ને તેમાં શંકર સ્વયં બિરાજે છે, તેની નિકટ જતાં અવશ્યમેવ તે ભોળા દેવ દર્શન દેઈ સર્વ મનોરથ સફળ કરશે, એવી ભાવના હૃદય થતા અપારના એક વાગે નહીં તડે આવી પહોંચ્યા.

નદીપર રોકાઈ શૌચ સ્નાનથી પરવારી હુણીએ લાઠી લાવ્યો હતો તે સળગાળી રોટી બનાવી જમ્યા. મિલમથી સાથે લાવેલા તે વપરાઈ ગયું હતું પણ સ્નાન મંડીથી તાજુ અંવર ગાયનું માખણ મળ્યું તે બે રૂપિયાનું ખરીદી તેને તાવી વી કરી, મોટા લોટામાં રાખી દીધું હતું, તેનો ઉપયોગ સારી પેઠે કરતા હતા. ભોજનથી નિવૃત્ત થયા તેટલા અરસામાં અંવર બેસો પણ ઘાસ ખાઈને તાજ થઈ ગયા. ભોટીઆ લોટો કહે છે કે ટિબેટનું ઘાસ અનાજ જેવું શક્તિ આપનાર છે ને તે પ્રાણીઓ થાડું ખાય તો પણ વૃક્ષ થઈ જાય છે. નદી આળંગી આગળ ચાલ્યા. ઝડપથી ચાલતા મોટા મોટા ખાડા અને ટેકરા વટાવી તદ્દન કૈલાસ સમીપ આવી ગયા. અમારી એવી ખારણા હતી કે પૂર્ણિમાને દિવસે ગૌરીકુંડમાં સ્નાન કરી કૈલાસની પૂજા કરવી અને અંદ્રજહણનું સ્નાન પ્રતિપદાને દિને માનસરૌવરમાં કરવું જેથી જરાપણ આરામ લીધા કે બીજાને આપ્યા વિના અમે ચાલ્યા કરતા હતા. મોટામોટા ખાડા ટેકરા વટાવ્યા પછી પ્રથમ પ્રવાહવાળી અત્યંત નિર્મળ અને ઠંડા જળની નદી

આવી તે યોગંગી ઠેલાસ નીચે તળેટીમાં આવી ગયા. ઠેલાસ પાસે એક અતિ હાથી હવજ છે, તેને સો વાર જોટલા વિસ્તારમાં ફેરી ખાધેલી છે. અમે પોતાને અહોભાગ્ય માની ઠેલાસને સાષ્ટાંગ હાંડવત્ કરી હવજને ચારવાર પ્રદક્ષિણા કરી સ્તુતિ સ્મરણ કર્યું, ખાદ આલી નીકળી ઠેલાસ સામે હાથપર આવેલી પહેલી ગુંદામાં રાતવાસો કર્યો. આજે આશરે દશ માઇલ ચાલ્યા હશું.

ઠેલાસ.

જે દિવ્ય ધામના દર્શન કરવા મનુષ્યો, ઋષિઓ, દેવો અને દાનવો સદાકાળ ઉત્સુક રહે છે તે અલૌકિક ઠેલાસ ધામના પ્રત્યક્ષ દર્શન થતા અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. હવે અમારી ધ્રુવણી તેની પ્રદક્ષિણા કરી ચમત્કાર અનુભવવાની હતી. મંદિર કે જને હુણીઆ લોક ગુફા કહે છે તેમાં રાત્રિ સુષ્પ રહ્યા. ગુંદામાં લામા પૂજારી રહે છે ને તે બુદ્ધદેવની મૂર્તિ રાખી અખંડ ધીને હીવો તથા અગરબત્તી બાળી કપૂરથી પૂજા કરે છે. લામા-ધર્મગુરુઓ ઢોઢસો ઢોઢસો ખસો ખસો વર્ષની ઉમ્મરના છે ને તેઓ શંકરના પરમ ઉપાસક હોઇ મહાન સિધ્ધિ ધરાવે છે એવું જ કહેવાય છે તે તદ્દન ખોટું છે. પહેલી ગુંદામાં લામા ફક્ત પચાસથી સાઠ વર્ષના દેખાયા ને તેનામાં સિદ્ધિ ક્ષિદ્ધિ જેવું કશું જણાયું નહિ એટલુંજ નહિ પણ એક ધર્મગુરુ તરીકેની યોગ્યતાની પણ તેનામાં ખામી જણાણી; કારણ કે તેઓ એક બિશુકની માફક આઠ આના રૂપિયો રોકડ તથા ખોરાકના પદાર્થ મીઠાઇ વગેરે આતુરતાથી માગીને લેતા હતા,

અને તેમને પોતાનેજ પૂછીને તપાસ કરતા તેઓ શંકરના નહિ
 કિંતુ બુદ્ધદેવના ઉપાસક છે, એમ ખાતરી થઈ. પ્રથમ ગુંદા કે જે
 એક પહાડની મધ્યમાં બા માઈલ ઉંચાઈપર છે તે ગુંદાની માફક
 ભોંયરા જેવી છે. ઉપરના માળપર નાનકડા ચારડામાં મંદિર છે
 ને ખાણમાં અગાશી છે. તેની નીચેના માળે યાત્રી વર્ગને ઉતરવા
 સારું જગ્યા અપાય છે. જગ્યા ખડખડી અને વરસાદથી ભીંજ-
 ચલી હતી. અહીંનો લામો સંતોષી સ્વભાવનો હતો તેને ટુંકો
 આપતા તે ખુશી થયો. લીલી લાકડી લામાનો માણસ પેસા લઈને
 આપે છે પણ તેથી રોટી શેકાવી મુરઠેલ છે, આ કોફી મુરઠેલીથી
 ખની શકે. અમે કશું ન ખનાવતા સાથેનો પાક ખઈ ખરકનું
 ઝરણામાં વહેતું શીતળ જળ પીધું. ગુંદાની અગાશીપરથી રાત્રે
 બે ત્રણવાર ટેલાસના દર્શન કરી કૌતુક એવા ઇચ્છ્યું પણ કશું
 દ્રષ્ટિએ પડ્યું નહિ. બીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી ચંવરપર
 સામાન લાદી સ્વારી કરી ચાલી નીકળ્યા. થોડી ચડાઈ ઉતરાઈ
 અને એક મોટા જમ પ્રવાહવાળી નદીપાર ક્યાં પછી બીજી ગુંદા
 પહોંચી ગયા. આજે અમારે ગૌરીકુંડ પહોંચી તેમાં સ્નાન કરવાનું
 હતું, માટે અહીં ન રોકાતા પાછી એક મોટી પ્રવાહવાળી નદી
 જલ્લંધી ગૌરીકુંડની ચડાઈ ચડવા લાગ્યા. ચડાઈ ચડતા ચંવર-
 પરનો ખંધ ઢીલો થતા ને ચંવર લથડતા સામાન સરકી પડ્યો
 એથી અમે પણ સામાન નીચે પડી ગયા. પછડાટથી કોઈ અંબીર
 ઇંજ ન થઈ તો પણ પચેક મિનિટ સુધી મૂર્છા આવી ગઈ. કુણી-
 આજે પાછો સામાન લાદી ખંધ મજબૂત રીતે બાંધ્યો એટલે પુનઃ
 અમે ઠઠિન ચડાઈ ચડવા લાગ્યા. ચંવર જેવા બળવાન માણસ
 ચડાઈ ચડતા હાંફી જતા હતા તો પછી માણસનું શું બન્યું ?

માનુસ તો થાકીને તદ્દન લોથજ થઇ જતા હતા. અમને સામાન લાદવામાં વિલંબ થયો તેટલામાં અમારી સાથેના સાધુઓ ધીમે ધીમે આગળ વધી ગૌરીકુંડ પહોંચી સ્નાન કરવા લાગ્યા. અમે તેઓથી અડધો કલાક મોડા એટલે લગભગ ખાર વાગે પહોંચી ગયા. હુણીઆ લોક પ્રથમ હિંદુ ધર્મ માનતા હતા ને અત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે તો પણ તેઓની કૈલાસ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જોવી ને તેવી છે. હજારો હુણીઆઓ કૈલાસના પરમ ભાવથી દર્શન પ્રદક્ષિણા કરે છે. બીજી ગુંદાથી ત્રણ ચાર હુણીઆઓ અમારી સાથે થઇ ગયા હતા, તેઓ પ્રદક્ષિણા કરતા ‘માની પેમી’ નામનું એક વેંત લાંબુ ચક્કર હાથમાં રાખી ફેરવ્યા કરે છે ને મુખેથી સ્મરણ સ્તુતિ કરતા ચાલે છે.

હવે અમે કૈલાસની બીલકુંલ નિકટ-દ્વાર પાસે આવ્યા છીએ એમ અનુભવાય છે, તેથી કૈલાસનો થોડો પરિચય કરાવીશું. કૈલાસ એ એક સમુદ્રની સપાટીથી ૨૯૦૦૦ હજાર ફુટ ઉંચાઇપર આવેલો પર્વત છે. તે જમ સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચામાં ઉંચો છે તેમ આખા ટિબેટમાં પણ એની બરાબરીનો કોઇ ઉંચો પર્વત નથી. તેની ઉંચાઇને લઇ તે ચાળીશ ચાળીશ પચાશ પચાશ માઇલ દૂરથી સમીપ હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હિમાલયમાં લાખો અને કરોડો પર્વત છે પણ તે પર્વત એટલે પર્વતજ, તેમાં કોઇપર મંદિરના આકારનો દેવી ભાસ થતો નથી ત્યારે કૈલાસ કેવળ બરફથી ઢંકાયેલો છતાં તે કેમ બાહ્યે રામેશ્વર વૈજનાથ કે કાશી વિશ્વનાથના મંદિર જેવું આબેહુબ મંદિર ન હોય ! એમ દેખાય છે. કૈલાસપર ચારે તરફ કુદરતી રીતે બરફનું મંદિરના કુમટરપે ‘કારીગરી-કોતર કામ થયેલું’ દીસે છે ને

ચાર ચોતરાપર ચાર ઋષિઓ કેમ બાણે તપશ્ચર્યા કરવા બેઠા ન હોય ? એવું સ્પષ્ટ બાતે છે. કૈલાસ તો એક વિશાળ મંદિર જેવો પર્વત છે પણ તેની હારના તમામ નાના નાના પર્વતો પણ અસલ મંદિર જેવાજ દેખાય છે. કેમ બાણે તે નાનકડા પર્વતો શિવજીના કુટુંબ કે ગણો માટે બનેલા ન હોય ! તેવી પ્રતીતિ થાય છે. શાસ્ત્ર વર્ણવે છે તેમ બાળવાન શંકરનું નિવાસસ્થાન આ જ કૈલાસ છે એમ તેના દર્શન પરથી સિદ્ધ થાય છે. કૈલાસનું શિખર ખરકથી આવૃત્ત છે, જ્યારે ખરાખર સૂર્ય તપ્યો હોય ને તેનાપર ધુમસ ન હોય ત્યારેજ શિખરના દર્શન થઈ શકે છે. કૈલાસની આસપાસના પર્વતોપર પણ ખરક છે પરંતુ વિશેષ નથી. કૈલાસપર ખરક હોવાને લઈ ત્યાં અનહદ ઠંડી ઠાયમ રહે છે, હવા તીક્ષ્ણ ચાલે છે, ને ખરકનો વરસાદ પડે છે. આગસ્ટ સપ્ટેમ્બર એ બે માસજ ત્યાં જવા આવવા જેવું રહે છે બાકી તો દશ માસ ખરક પડે છે ને ખરકના કુંબરા બમેલા હોય છે તેથી ઠાંધ સંચરી શકતું નથી. કૈલાસ અને તેની આસપાસના પર્વતોમાંથી ઠંડાં મોટી મોટી નદીઓ નીકળે છે. મૂળમાંથી નદી પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેના પ્રવાહ નાનકડો-ઝરણા જેવડો હોય છે પણ પછી તેમાં સેંકડો ઝરણા ને નદીઓ મળતાં તે નદી એક મોટામાં મોટી નદી થઈ પડે છે જેમકે સીધું સતલુજ વગેરે. કૈલાસને ફરતી ચાર દિશામાં ચાર ગુંદા-ગુફાના મંદિરો છે. કૈલાસ પાસે પહોંચતા દ્વાર સોધવા ને મહાદેવના દર્શન કરવા અત્યંત ઉત્કંઠાથી સર્વત્ર નજર ફેરવી એવું પણ પશ્ચર માટી અને ખરકના પર્વત સિવાય દ્વાર કે દેવ ઉભયમાંથી એકેય દક્ષિણે પડ્યા નહિ. ગૌરીકુંડ કૈલાસના પેટામાં એક તળાવ જેવડો મોટો કુંડ છે, કહેવાય છે કે તેમાં શિવજી પાર્વતી સાથે

નિત્ય સ્નાન કરવા આવે છે. તે કુંડ એ એક કુંડ છે એમ દ્વંદ્વથી કે નજીકથી જોનારને સમજાય તેમ નથી કારણકે તેના પર દ્વંદ્વની ફીણ જોવા શ્વેત ખરફ એક એક હાથ જમણે છે, તેમાં સ્નાન કરનારને લાકડી કે પથ્થરવતી ખરફ કાપી સ્નાન કરવું પડે છે. ખરફ કાપતા નીચે અતિ નિર્મળ ઉપમા ન આપી શકાય એવું ઠંડું જળ દેખાય છે. અમે તે પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી સર્વ સ્નેહી સંજીવીઓને યાદ કરી ધૂપદીપ નૈવેદ્યથી ઠૈલાસની પૂજા કરી પરંતુ સ્નાન કરવાથી થોડો વખત શરીર ચેતનહીન રહ્યું ને હાથ પગમાં તો ઠંડાક સુધી વિંછીનું તીવ્ર ડંખ જોવી વેદના થતી રહી. તડકાના અભાવે ધુમસ થતા વિશેષ ઠંડી જણાઇ. ઠૈલાસમાં ભલે અમને શંકરના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા નહિ પણ ગૌરીકુંડના સ્નાનથી અને ઠૈલાસના દર્શન તથા પૂજાથી અમે શંકરનાજ દર્શન થયેલા સમજી આત્માને કૃતાર્થ માન્યો. ગૌરી-કુંડ સ્નાન અને ઠૈલાસ દર્શનથી અમે અમારા જન્મને સફળ માની અમારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ સમજ્યા. અમારૂં હૃદય તો યરમ આસ્તિક હોઇ ઠૈલાસના દેવત્વને માનેજ પરંતુ નાસ્તિકોના ચિત્ત પણ સહજ નમી પડી દેવના દેવત્વને સ્વીકારે છે. એક નાસ્તિક જોવા સંયુક્ત પ્રાંતનો વતની જે માસ્તર નામથી ઓળખાય છે એ મનમોહપણથી હવા ખાવા અને દુધ્ય જોવા પાંચેક વર્ષથી ખડીનારાયણમાં રહે છે, તે ગર્હ સાલ ઠૈલાસ જોવા પણ આવેલો, તેનો ભેટો અમને ખડીનાથમાં થતા ઠૈલાસ વિષે વાત નીકળતા તેણે ઠૈલાસનું દેવત્વપણું સુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું એટલુંજ નહિ પણ તેની તે ભક્તિભાવથી પ્રશંસા સુદ્ધાં કરવા લાગ્યો. ગૌરી-કુંડમાં સ્નાન કરી ઠૈલાસનું વિધિસર પૂજન કર્યો પછી સાધુઓને તથા પહાડી બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને દ્રાક્ષ વગેરે ખાવાનું આપી

અમે પણ પાઠ ખાઈ જળપાન કર્યું ને પછી ચાલી નીકળ્યા. ખીલ ગુફાથી ગૌરીકુંડ માત્ર બે માઈલ હશે. ગૌરીકુંડથી પાંચેક મિનિટ ચડાઈવાળે રસ્તે ચાલ્યા પછી એક માઈલ જેટલી સખ્ત ઉતરાઈ ઉતરવી પડી. ઉતરાઈ ઉતરતા ખાડા ટેકરાવાળા અત્યંત ખરાબ રસ્તે અમે તથા ચંવર ન ગખંડી પડીએ તેની ખાસ કાળજીથી સંભાળ રાખવી પડતી. ક્ષણે ક્ષણે પડવાની ખીંક રહેતી હતી. ઉતરાઈ ઉતર્યા પછી પણ રસ્તો ખાડા ટેકરા અને કાઢવ ઠીચડ ઝરણાવાળો આવ્યો જ્યાં ચંવર ખુંચી જતા હતા. સાંજે છ વાગે ત્રીજી ગુફા પહોંચ્યા. ત્રીજી ગુફા-મૌઝના મંદિરમાં પહોંચ્યા પછી તુરતજ ઠોફી સાથે સત્તુ સાથે ખાઈ લીધું. પહેલી રાત્રિ વીત્યા પછી પહાડીઓ તથા સાધુઓ બહુ અનુકૂળ થઈ વર્તતા હતા, ને આજે તો ધર્મ સંખંધી બહુ વાર્તાલાપ પણ ચાલ્યો. રાત્રે ચંદ્રગ્રહણ જોયું પણ દેખાયું નહિ. લામાને ટંકો આપી ખુશી કર્યા પછી બીજે દિવસ સવારે વહેલા ચાલી બપોરે બે વાગે માન સરોવર પહોંચ્યા. ત્રીજી ગુફાથી નીકળ્યા બાદ બે માઈલનો રસ્તો ચડાઈ ઉતરાઈવાળો આવ્યો ને પછી અત્યંત મોટા પ્રવાહવાળી નદી આવી તે પાર કરી છ માઈલ મેદાનપર ચાલ્યા એટલે રકસતાળ સરોવર દેખાયું. રકસતાળ નજીક આવતા રસ્તો ભીની કાઢવ ઠીચડવાળો અને ઠંકઠેઠાણે નદીનાળાવાળો આવ્યો જેમાં અમે તથા ચંવરે અનેકવાર ખુંચી ગયા. લાકડીના ટેકાવતી ઠીચડમાંથી અમે બહાર નીકળી ચંવરોપરનો સામાન ઉતારી ચંવરોને બહાર બેંચી કાઢ્યા હતા. રકસતાળ પાસેથી ધારવાળા રસ્તે બે માઈલ ચાલતા જેના દર્શન સ્નાનની વર્ષો થયા ઉપાસના કરતા હતા તે માનસરોવર પહોંચી તેના તટે આવેલી ગુફામાં ઉતારે કરી સરોવરમાં સ્નાન કરવા ચલાવ

માનસરોવર.

આજે અમારા આનંદની સીમા ન હતી, આજે અમારો પંદર વર્ષનો સંકટપ્રેરિત બ્રહ્મચર્ય થતા અમે અમારી એકાંતર પેઢીને ધન્ય માની, આજે દેવતાઓના રમણ સ્થાનના દર્શન કરતા અમે અમેને પરમ ભાગ્યવાન ગણ્યા. પળે પળે મૃત્યુ ઉપજાવે એવા અનેક સંયોગ અને સંકટ પસાર કરી સાડાચાર માસની તપશ્ચર્યા પછી જેનું અનુપમ સૌંદર્ય નિહાળવા સૃષ્ટિના સમર્થ જ્ઞાની પુરુષો નિશ્ચિન ઇચ્છા સેવે છે તે માનસરોવરના દર્શન થતાંજ અમે પરમ ભક્તિભાવથી તેની જય યોલાવી પ્રણામ કર્યો. માનસરોવરના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી કુટુંબી તથા સર્વે સ્નેહી સંબંધી મિત્રોને યાદ કરી ખાર ફળકા માર્યો. મહાજીને લઈ તમામ સુતરાઈ કપડા યોળી નાંખ્યા ને પીવાય તેટલું તેના મધુર જળનું પાન ઠીધું. સ્નાન પાનથી નિવૃત્ત થતા સરોવરમાંથી બહાર નીકળી ભીના કપડા બદલી નાંખ્યા ને સંઘ્યા પૂજા કરવા બેઠા. સંઘ્યા પૂર્ણ થતાં માનસરોવરના કાંઠે કાંઠે તેના અલૌકિક સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરતા થકા ટેલવા લાગ્યા. ટેલતા ટેલતા જે અનુભવ થયો તે આ પ્રમાણે છે:—

માનસરોવર એ એક સમુદ્ર જેવડું વિશાળ સરોવર છે. તેની લંબાઈ આશરે સાડાચાર માઇલ હશે ને પહોળાઈ ત્રણ માઇલ હશે. તેની ફરતી નાના પર્વતોની વાડ છે. જળ સ્ફટિક મણિ જેવું અત્યંત નિમળ, મધુર અને સમશીતોષ્ણ છે. જળનો રંગ નીલવર્ણ-ધનરયામ છે. તેના કિનારે અમુક અમુક જગ્યાએ મેદાન છે, જ્યાંથી સરોવરમાં ઉતરી સ્નાન થઈ શકે છે.

સરોવરના કાઠે કાઠે કુવળ જીવું સૂકું સુંવાળું ઘાસ તરે છે પણ તેની ખુબી એ છે કે તે ફક્ત કાઠેજ તરે છે, અંદર જતું નથી. સરોવર મધ્યમાં તો હજારો મસ્તક જીંડુ જણાય છે પણ કિનારેથી એકસો વાર દૂર સુની તેમાં સ્નાન કરવાથે' જીતરતા જળ ઠેડસુધી સ્પર્શ કરે છે. સરોવરમાં નાની નાની કાંકરી પથરાયલી છે ને તે એટલી સુંવાળી છે ને એવી સરસ રીતે ગોઠવાયલી છે કે તેના પર જમા રહેનાર કે ચાલનારને જરા પણ તે ખુંચતી નથી. સરોવરમાં હંસ પક્ષીના જોડા રહે છે ને તે ચારે ચરતા અહીં તહીં ફરે છે. અમે જ્યાં સ્નાન કરી વાસ કર્યો હતો ત્યાં તેનું આગમન ન થતા તે અમારી દષ્ટિએ પડ્યા નહિ, પણ ખતકના ટોળાના ટોળા તરતા હતા. માનસરોવરની અંદર કંઈ નદીઓ આવે છે ને કંઈ બહાર નીકળે છે. માનસરોવર તટે જ્યાં અમે પ્રથમ ગુંદામાં જિતયાં હતા ત્યાંથી પણ એક મોટો નદ જવડો પ્રવાહ નીકળી રકસતાળમાં જતો હતો. લોકો કહે છે કે માનસરોવર અને રકસતાળ વચ્ચેની ભૂમિમાં જગ્યા જગ્યાપર સોનું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. થોડા વર્ષ અગાઉ એક હુણીઆએ જમીન ખોદી સોનું કાઢ્યું હતું પણ ટિપ્પેટ સરકારે હુકમ ફરમાવી તે ખોદી કાઢેલું સોનું પાછું ડટાવી ભવિષ્યમાં કોઈપણ માણસ જમીન ખોદી ન શકે તેવી સખ્ત આજ્ઞા કરી છે. સરકારની આજ્ઞાને ભંગ કરનારને ટિપ્પેટમાં જલ્લ ફેંલની શિક્ષા કરવામાં આવતી નથી પણ કુકરીથી ધડ માથું જૂદું કરવાની અથવા જીઘાડે શરીરે ખસેા ખસેા ફટકા મારવાની અતિ આકરી શિક્ષા થાય છે. સોનાની ખાણની ખાણમાં નિમક અને સોડાગાની પણ ખાણો છે. અહીં સૂર્ય તપતો હોય છતાં જોત જોતામાં વાદળ વિના આકાશમાંથી ખરકેનો વરસાદ પડવા માંડે છે અને ધ્રુમસ તથા હવાના

સુસજ્જાતા શરૂ થઈ છાતી વોંધી નાંખે છે, તેમ જ્યારે ખરફ પડે છે ને હવા આવે છે ત્યારે ઠંડીપણ અસહ્ય પડે છે. કૈલાસની આસપાસ જોમ ચાર દિશામાં ચાર ગુંફા છે તેમ માનસરોવરની આસપાસ પણ ચાર ગુંફાઓ છે પરંતુ માનસરોવરને પ્રવક્ષિણા ભાષ્યેજ ઠાંધ કરે છે કારણ કે રસ્તો ખડકીય છે અને બિઠક છે. ઠંધ નહીં નાખ્યા અને ખરફવાળા પર્વતો આજીવન પડે છે, પંદર પંદર દિવસની ખોરાકથી સાથે રાખવાથી પડે છે ને ક્યો ક્યો છુલ્લીઆ ઠાકુ-સ્ટારીઆનો ભય રહે છે

આ અદ્ભુત અલૌકિક સરોવર વિષે શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે તેમાં દેવતાઓ તથા મંધર્વી અપ્સરાઓ સાથે વિમાનમાં આવાગમન કરી સ્નાન કરે છે, અમૃત પાન કરે છે, રમણ કરે છે, ને પુષ્પનેા વરસાદ વરસાવી દુર્લ્ભીના નાદ કરે છે; પરંતુ અમે અડધો દિવસ અને આખી રાત્રિ અત્યંત આતુરતાથી સૂક્ષ્મ રીતે તેવા દેવી અમરકારોનું નિરીક્ષણ કરતા માનસરોવરના કઠિ ખેઠા છતાં તેમાંનું કંઈ અમને દેખાયું નહિ. અલગજાત અમે જોવી માનસરોવરની અમલિમ સુંદરતા નિહાળી તેવી સુંદરતા પૃથ્વીપર અન્યત્ર ક્યાંય નિહાળી નથી અને લાવિષ્યમાં નિહાળી શકવાના નથી. માનસરોવરનું સૌંદર્ય એટલું અલૌકિક છે કે અમે તો શું પરંતુ મહાસમર્થ ઠવિએ પણ તેનું વર્ણન કરી શકે એમ નથી. પ્રમાત્રમા વિષે જોમ વેદ સ્વરૂપક વર્ણન કરતા કરતા 'નેતિ નેતિ' કહે છે તેમ માનસરોવરના અદ્ભુત સૌંદર્ય વિષે પણ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. માનસરોવરના દર્શન સ્નાયથી જામારા કુદરતી સર્વ અભિલાષા

અનુભવવાની ઇચ્છા અવશેષ રહી હતી; પરંતુ ડાકુ-લૂટારોઓનો ભય સજો સજો લાગતો હોવાથી પીજે દિવસ આઠવાગે સ્નાન પાન કરી, જળની લોટીઓ ભરી, પુનઃ પુનઃ ઇંડવત કરી તકલા-ઠોટ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ઠેઠાસ લથા માનસરોવરની આસપાસ પંદર પંદર માહલ સુધી ગામ કે મકાન નથી. તેમ ખરફ પડવાને લીધે વૃક્ષ વનસ્પતિ જીગી શકતા નથી માત્ર ઘોરડી જવડા નાનકડા કાંટાળા આઠ તથા ઘાસ ઠ્યાંક ઠ્યાંક જો છે, માનસરોવરમાં મોટા મોટા મગરમચ્છ હોવાનું કહેવાય છે તે સરોવરની અંદર જરૂર હશે પણ અમને ઠ્યાંય ઠાંઠા પર જણાયાં નહિ અહીં પણ અમને કેમેરા ખડુ યાદ આવ્યો.

તકલાઠોટ.

ધીમી ધીમી ચડાઇવાળો રસ્તો માનસરોવરન કિનારે કિનારે જવા લાગ્યો. માનસરોવરની દિવ્યતા જોતા જતા બે કલાકે એટલે દસ વાગે ખાણીના નાનકડા ખાઓચીઆ સમીપ આવી પહોંચ્યા કે જ્યાં ઘાસ તથા લકડી ચળી શકે એમ હતું. મધુ કાલે રસોઇ ધનાવવાની લક ગુંદામાં ચળી વહાતી તેમ ગુંદાના માણસોએ પાક વગેરે જમતી જમતે વારંવાર ખિસા ખમીને તથા નહિ આપતા એટા કઠીને નાસ આપી મૂર જમવા દીધા નહોતા તેથી જોને જૂઝ બ્યાપી હતી. વરસાદ થોડો થોડો વરસી રહ્યો હતો તેમ કલા પાણુ આવી સૂકી હતી છતાં જોનો અસિમ્મય આવી આમે કુણીઆ નેકરને અંબર જીભા સખી રસોઇ મટે લકડી લાવવાનું કહ્યું. કુણીઆ તથા સાધુના માણસો લીલી લાકડી લગ્યા

તે સળગાવી શેટી શેકી નાખી સૌ જમીને નિવૃત્ત થયા એટલે આલવા માંડ્યું. જમ અવાપિ પર્યંત ડાખી તરફ માનસરોવરનો કિનારો આવેલો હતો તેમ હવે જમણી તરફ રક્ષસતાલ કિંવા રાક્ષસતાલનો કિનારો આવવા માંડ્યો.

રક્ષસતાલ કિંવા રાક્ષસતાલ પણ એક મહાન સરોવર છે. માનસરોવર અને રક્ષસતાલની વચ્ચે ફક્ત એક માઈલનું અંતર હશે. રક્ષસતાળ માટે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ ભગવાન શંકરની આરાધના કરવા અહીં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે પાણીની આવશ્યકતા જણાતા પૃથ્વીને પાદ્મ મારી આ જળ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. રક્ષસતાલની વચ્ચે બે ખડગો છે ને લોકો કહે છે કે હજુ પણ તેમાં તપસ્વીઓ બેઠા બેઠા તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે. રક્ષસતાલની રમણીયતા, જળની નિર્મળતા તથા ગહનતા પણ અત્યંત દર્શનીય છે. કંઈ નદીઓ ટેલાસમાંથી અને કંઈ માનસરોવરમાંથી નીકળી રક્ષસતાળમાં મળી જાય છે ને મોટી મોટી સીંધુ સતલજ જવી કંઈ નદીઓ તેમાંથી પ્રકટ થઈ વહે છે.

ખન્ને સરોવર વચ્ચેના ચડાઈ ઉતરાઈવાળા રસ્તે આલતા આલતા વરસાદ અને હવાના સખ્ત વાવાઝોડાનો અનુભવ કરવો પડ્યો. માથાપર છત્રી હિઠાડી રાખી હતી પણ હવા તેને બેચી જતી એટલે છત્રી ખેંચ કરી ઠંડીથી વિશેષ રક્ષણ મેળવવા સારું મુનરચારીથી આલતી વખતે અમે વિજયસિંહજી પાસેથી બે જનની આદરે બાર બાર રૂપિયામાં લીધી હતી તે અંગપર ઝોટી લીધી, છતાં હાથ ઠાન તો ઠંડીથી સાવ ચીમજાઈ ગયા. ચાર માઈલ આદ્યા પછી ખન્ને સરોવર છૂટી ગયા ને પછી નાના નાના પહાડ વટાવી એક પ્રબળ પ્રવાહવાળી નદી ઝાળંગી ખુલ્લા

મેદાનમાં સાંજ પડી જતા મુકામ ઠર્યો. આજે રસ્તો ખરાબ હોવાથી તેમ હવા વરસાદના સુસવાટા અનુભવવાથી માત્ર છ માઇલ ચલાયું.

ખુદ્દા મેદાનમાં જ્યાં પથ્થરની બે કુટ જોટલી હતી વાડ હતી ત્યાં રોકાયા પછી હુસીઓ લકડી લાગ્યો એટલે ઠોક્કી ખનાવી સતુ સાથે વાળું કરી લીધું. અમારા સાથીને સતુ માફક આવી ગયો હતો પણ અમને તો તે જોયો ગમતો નહોતો અને મોઢામાં નાંખતા ઉલટીજ થવા માંડતી હતી પરંતુ બીજો ઠોક ઉપાય ન હોવાથી તે પરાણે ખાવો પડતો. આજે અહીં ખુદ્દા મેદાનમાં અમે રાતવાસો કર્યો પણ અમારી બીલકુલ નિકટમાં ખરફવાળા પર્વતો હતા તેથી ઠંડી અનહદ પડવા સંભવ હતો, આખો દિવસ હવા વરસાદ રહ્યા હતા તેથી હવે રાત્રે હવા ચાલી વરસાદ અવશ્ય પડશે એવું લાગતું હતું ને ડાકુ-લૂંટારાઓ પણ આવી પહોંચવાનો કણે કણે પૂરેપૂરો ભય લાગતો હતો. તાત્પર્ય કે અમે આજે પૂર્ણ જોખમકારક સ્થિતિમાં હતા પરંતુ જો પરમકૃપાળુ પ્રભુએ અવાપિ પર્યંત અમારું રક્ષણ કર્યું હતું તેણે અહીં પણ ઉગારી લીધા. અહીંના ડાકુ-ધાડુપાડુઓ મુસાફર પાસેથી માત્ર પૈસા લઇને અટકતા નથી પરંતુ તે સાથે ખોરાકની ચીજો તથા કપડા પણ હરી જાય છે ને વખતે મારી પણ નાંખે છે, પ્રભુ ગ્રેરણા થાય તો ઠદાચિત્ તેઓ યાત્રીઓ (નિકારા) ને જતા પણ કરે છે. ભણે ડાકુઓ ઠદાચિત્ મનુષ્યને મારી ન નાંખે છતાં તેની પાસેના કપડા ખોરાક લઇ લે એટલે તે લૂટાયેલા માણસ અહીંના હવાપાણી અને નિર્જનતાને લીધે વગર મોતે મરેલોજ સમજવો. આવી મુસાફરીમાં નાનકડો તાંબુ અને રાઇફલ જેવા હથિયારો ત્રણ ચાર જણા સાથે હોય તો ઘણો ખર્ચાવ થઇ શકે એમ

અનુભવે અમને શિખવ્યું. શાંતિ પ્રિય અંગ્રેજ ખઠાહરે કૃપા કરી કેટલાક ભોલીઆએને ખંડુક રાખવાના પરવાના આપ્યા છે તો પણ ચોતાના આત્મરક્ષણ માટે તેઓ રાઇફલ વગેરે ખીજા અનેક હથિયારો વગર પરવાને પણ રાખે છે કારણકે હિંદુસ્થાનની માફક અહીં જહન પહાડોમાં તેઓની કોઇ ઝડતી લઇ શકે એમ નથી, ને કદાપિ કોઇ ચોતાની અસાધારણ સત્તાની રૂપે ઝડતી લે તોપણ પતો લાગી શકે એમ નથી.

આવશ્ય વદિ ૩ ને ગુરુવાર પ્રતઃકાળ છ વાગે મેદાનમાંથી આલી નીકળ્યા. એકાદ માઇલ મેદાનપર અને પછી થોડી ચડાઇ ઉતરાઇવાળા પહાડના રસ્તે બે માઇલ ચાલ્યા ત્યારે ખેતી બેવામાં આવી. તે જવની ખેતી કરનારા સાથે અમારા કુણીઆને સંખ ધ હોવાથી તેણે તે તરફ અંવર હાકી ખેતી પાસેના મેદાનમાં એક ઝરણા નજીક અંવર ભ્રા રાખી રોટી જલ્દી ખનાવી લેવાનું કહી તેના ઐળખીતા કુણીઆના તંબુમાંથી લઇ લાવ્યો. શૌચથી પરવારી ઝટ રોટી ખનાવી અમે જમી લીધું ને રસ્તે પડ્યા. અંવર બેલની જાત અતિશય મજબૂત રહે છે, કંધિ પૂછડે માથે ને જોઠણે અંવરને વાળના જુથ હોય છે તેમ આખા શરીરે પણ સ્વાભાવિક રીતે ઠંડા પ્રદેશને લઈ મોટા વાળ હોય છે, જમે તેટલો તેનાપર બોબો નાંખ્યો હોય ને ઉપર માલુસ ચડી ખેઠો હોય તોય તે પ્રાણી જણકારતું નથી ને વિકટ ચડાઇ ઉતરાઇ ચડી ઉતરી ભયંકર વેગવાળી નદીઓ તરી જાય છે. વળી જ્યારે એક એક ખચચરના અઢીસો રૂપિયા કિંમત પડે છે ત્યારે અંવરની ફક્ત ૫૦ થી ૬૦ રૂપિયા કિંમત હોય છે છતાં તે પ્રાણી ચોતાની મેળે ભાગ્યેજ ચાલે છે. રસ્તાની માલુસને ખખર ન

હોય તો અંબર ચોંચ માર્ગે આલી પહોંચાડે છે પણ તે વારંવાર રસ્તામાં ઘાસ ખાવા ઉભું રહી જાય છે. સાથે બે ત્રણ બીબા અંબર હોય તો એક બીબા એક બીબાની આગળ ચાલવાની ક્ષમ્ધા કરે છે ને પછી એકાદ આગળ થતા તે પણ ચાલતું નથી. વળી તેને પાસે લાવી ઉભું રાખી સામાન લાદતા, ઉતારતા ને સ્વારી કરતા કે તે પરથી નીચે ઉતરતા હુણીઆને તેની અહુ ખુસામત કરવી પડે છે. ખુસામત કરવા છતાં કેટલીક વેળા તે પાટું મારી મારવા હોડે છે. સામાન લાદવાના અંબર મોકળા હોય છે પણ સ્વારી કરવાના અંબરના નાકમાં નાથ નાખેલી હોય છે જૈન લોકો મંદિરમાં અંબર વાપરે છે તે આજ પ્રાણીઓ-ગાય બળદના પૂછડાં હોય છે, જે વાપરવાથી અહિંસાનું તરવ બીલકુલ સચવાતું નથી કારણ કે પૂછડું કાપતા અંબરને બહુ કષ્ટ થાય છે. જમ્યા પછી કયાંય રોકાયા વિના ચાલતા બપોરે બે વાગે આઠ માઇલ ચાલી પુડાંગ ગામ થઈને તકલાકોટ મંડી પહોંચ્યા.

તકલાકોટ મંડી પહોંચ્યા પહેલા એક માઇલ પુડાંગ ગામ આવે છે ત્યાં હુણીઆઓના છૂટા છવાયા ૨૫-૩૦ મકાનો છે. તેઓ જવની અને મટર (વટાણા) ની ખેતી કરે છે. નદી અને ઝરણાઓને ધોરીઆના રૂપમાં વાળી ખેતરોને પાણી પાય છે. તકલાકોટ મંડીમાં બે વિભાગ છે:-એક નદીના આ તટે છે તેમાં હુણીઆ લોક તાંબુ નાંખી પોતપોતાનો માલ વેચે છે ને બીજો નદીપરનો પૂલ ઓળંગી સામેપાર અડધો માઇલ દૂર છે જ્યાં ભોટીઆ લોક મકાન જવડી જેવી માટીની દિવાલો અણી તેના પર તાંબુ નાંખી એકમાં રહે છે ને બીબામાં કાપડ કરીઆણું વગેરે માલ ગોઠવી વેપાર કરે છે. અમારો હુણીઆ નોકર તેના બીબા

જાતલાઇએ કરતા અમારી સાથે ઠીક વતેલો એમ અમને લાગતું હતું ને તેથી અમે તેને વારંવાર ફાટી પાક મેવો વગેરે આપી યુગ રાખતા હતા. હુણીઆ લોક (ટિબેટીઅન) એટલા જંગલી વિચારહીન હોય છે કે કોઈ ગમે તે એકું બુકું આપે છે તોપણ તત્કાળ તેઓ રાક્ષસની માફક ખાઈ બચ છે. તે જ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે મોટા ટોપ ભરી મીઠાનો આ ઉઠાડ્યો હોય તે સત્તુ સાથે ખાઈ બચ છે ને તદુપરાંત માંસ ન રંધાયું હોય તો કાચેકાચું ખાઈ લે છે છતાં તે આજો દિવસ બેસતા ઉઠતા હાલતા ગમે તે વસ્તુ મોઢામાં નાંખી બચડયા કરે છે. તકલાકોટ મંડીના પૂલ પાસે આખ્યા ત્યારે તેણે અમને ચંવરથી ઉતારી અમારો સામાન પણ નીચે નાંખ્યો. મિલમવાળા દોલતસિંહજી જે અહીં જીન ખરીદવા આખ્યા હતા તેનો સમાગમ થતા તેણે નંદરામ ગરબ્યાલ કે જેનાપર વિજયસિંહજીના ભાગીદાર જશ-પાલે અમને બલામણુ પત્ર લખી આપ્યો હતો તેના મકાને લઇ જવા માટે હુણીઆને ઘણો સમજાવ્યો છતાં તે કોઈ રીતે સમજ્યો નહિ ત્યારે દોલતસિંહજીએ અને તેના માણસોએ અમારો સામાન જીંથડી લીધો. નંદરામ ગરબ્યાલનું મકાન પૂછતાં પૂછતાં અમે તેને ત્યાં ગયા ને બલામણુ પત્ર આપી બેઠા. તે બલા ગૃહસ્થે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરી ગાદીપર બેસાડયા ને રસોઇની ગોઠવણ કરી આપી. ખાદ અમે આવતી કાલે નીચે જવા માટે ગપુ કે ખચ્ચર કાંઈ વાહનની તળવીજ કરી આપવા કહ્યું. સાંજે પાંચ છ બોટીઆઓ સાથે બેસી અમે પ્રાસંગિક વાતો કરતા હતા. ઠેલાસ માનસરોવરની ચાંત્રની વિકટતા અને તેમાં પણ મિલમ તથા ઉંટાધુરાના જીવલેણ માર્ગ વિષે વાત નીકળી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેઓના કરતા અમારું કુખ વિશેષ છે.

અહીંથી તમે નીચે જશે. ત્યારે નીરપાણીઆનો માર્ગ કેટલો ભયંકર દુઃખદાયક છે તેનો તમને અનુભવ થશે. અમારામાં અજ્ઞાનતા અને અવિદ્યા ઘણી છે તેથી અમે અમારા દુઃખ દર્દનો કાંઈ ઇલાજ કરી શકતા નથી તેમ કેઈ પાસે કરાવી શકતા નથી. મિલમમાં તમે જમ ઉપદેશ આપી ત્યાંનો રસ્તો સુધારવા માટે ખનતું કરવાનું લક્ષમાં લીધું છે તેમ અહીં પણ કૃપા કરી ઉપદેશ આપો ને અમારો રસ્તો સુધારવા ખનતું કરો. આવતી કાલે અમારાપર મે. કરી અહીં રોકાઈ જવ જોઈ અમે અમારી સઘળી હકીકત તમારી પાસે નિવેદન કરી શકીએ ને તમારા મુખનો ઉપદેશ સૌ એકત્ર થઇને સાંભળી શકીએ.

આગેવાન માયાળુ ભોટીઆઓના આગ્રહથી અમે આવતી કાલે જવાનું મુલતવી રાખ્યું ને મોડી રાત સુધી બેસી તેઓના રસ્તાના કદ, સુખ દુઃખ, વેપાર વાણિજ્ય, રીતરિવાજ વગેરેની હકીકત સાંભળી લીધી ને બીજા દિવસ ખુલ્લા મેદાનમાં સભા ભરી “ધર્મ અને જીન્નતિ” એ વિષયપર ખપોરના ચાર વાગે ભાષણ આપ્યું. સભામાં ઘણાખરા ભોટીઆઓ હાજર હતા, તેઓ વ્યાખ્યાન સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા ને વધારે સમય રોકાઈ જઈ ઉપદેશ આપવા માગણી કરી પરંતુ અમે અનેક કારણો દર્શાવી |વનયપૂર્વક તેઓની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો.

જુવાર-મિલમના ભોટીઆઓ માટે જમ ટિબેટ સાથે વેપાર કરવા સાફ જાનીમ મંડી છે, ધર્મોના ભોટીઆ માટે જમ છકડા મંડી છે ને ખમ્તીનાથ પાસે માનાશામના ભોટીઆ માટે જમ ગરતોઠ મંડી છે તેમ વ્યાસ ચૌદાસ-ગરબાંજના ભોટી-આઓ માટે તઠલાકોટ મંડી છે. તઠલાકોટ મંડીમાં ગરબાંજ અને

તેની પટીના સાત ગામના ભોટીઆ વેપારી પાંચ મહિના વેપારાર્થે રહે છે. અહીંના ભોટીઆ પણ જ્ઞાનીમ મંડીની માફક કાપડ આપે છે ને હુણીઆઓ પાસેથી જન નિમક સોહાગો વગેરે ખરીદી નીચે લઈ જાય છે; પરંતુ અહીંના વેપાર જ્ઞાનીમ કરતા પ્રમાણમાં ઓછો છે. જે જાતિના મિલમમાં ભોટીઆ છે તે જાતિનાજ અહીં ગરબ્યાંગ ચૌદાસના ભોટીઆ ખરા; પરંતુ તેઓના રીતરિવાજ ભાષા અને પહેરવેશમાં મોટો ફરક છે, તેઓ કન્યા પણ પરસ્પર લેતા દેતા નથી, માત્ર સાથે ભોજન કરે છે. પુડાંમની માફક તકલાકોટમાં પણ પહાડની ભેખડમાં ઘરો ખનાવી રહેતા ને પાસેની જમીનમાં ખેતીવાડી કરતા કંઈ હુણીઆઓને અમે જોયા. ખાખુ નંદરામ ગરબ્યાલ તકલાકોટમાં એક આગેવાન માયાણુ ઉદાર અને સુખી સજ્જન ભોટીઆ વેપારી છે. તેમણે અમારી ઉપર અસાધારણ પ્રેમ દર્શાવી આગતાસ્વાગતા કરી જે માસ થયા અમે દૂધ કે દહીંને નજરે પણ જોયા નહોતા તે તેણે પ્રેમથી ખુબ હાજર કરી દીધા; એટલુંજ નહિ પણ એક ભોટીઆના અપુરથી નિમક ઉતારી પોતાને ત્યાં રાખી લીધું અને અમારે સામાન મૂકાવ્યો અને પોતે પોતાને ઘેર (ગરબ્યાંગ)થી નિમક ખદલામાં આપવાનું સ્વીકારી ગરબ્યાંગ તેના બાઇપર ભલામણપત્ર લખી આપ્યો છતાં તેણે અમારી ખસેથી અપુના બાડાને એક પેસા લીધા નહિ એ તેમનો ઉપકાર તથા ભલાઇ અમે કહીપણ બૂલીએ તેમ નથી. જેમ નંદરામજી પોતે લાયક છે તેમ તેમના બાઇઓ કહ્યાણુ સિંહજી, જીતમસિંહજી, દિલીપસિંહજી તથા નંદરામજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ લાયક છે. ધુરો પસાર કરતા અસાધારણ બરફને લીધે ખાખુ નંદરામજી તથા તેમના બાઇના પગના આંગળા સફતર નાચ પામ્યા હતા ને લંગડા બન્યા છતાં હજુ પણ પીડા

ભોગવવી પડે છે એ હજારે પગ ખોલીને અમને ખતાવ્યું જે
જેમ અમને ખડુ ખેદ થયો. બીજા ધુરા કરતા આ ધુરાને સરળ
ધારી કેટલાક સાધુ સંતો કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રાએ અહીંથી
ગયા હતા, તેઓ યાત્રા પૂર્ણ કરી પાછા ફરી અહીં આવેલા. દષ્ટિએ
પડ્યા, તેમાં ત્રણેક તો બિમારીને લાઇ તુરતમાં નીચે જઇ શકે
એમ નહોતું. તકલાકોટથી ખોચરનાથ નામના તીર્થમાં જવાય
છે પણ અમે ત્યાં ગયા નહિ; કારણ કે હવે અમારે જલ્દી ઘેરના
ખખર જાણી ઘેર પહોંચવાની જરૂર હતી. ભોટીઆ લોક કહે
છે કે કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રાએ હિંદુસ્થાનમાંથી તો ગૃહસ્થ
જાણેજ કોઈ આવે છે પણ સંસારની દરકાર વગરના સાધુસંત
સોથી સવાસો દર વર્ષ આવે છે.

ગરબ્યાંગ.

તકલાકોટ મંડીથી આવણ વદિ ૫ ને શનિવારે સાત વાગે
ગરબ્યાંગ તરફ રવાના થયા. ખાણુ નંદરામજી તથા તેના ભાઈ
કલ્યાણસિંહજી અમારો સામાન ઝુપુ ઉપર લદાવી થોડે દૂર
સુધી વળાવા આંચા. તકલાકોટમાં વરસાદ તથા ખરફ ઝાંછો
પડે છે, કવચિત્તજ પડે છે ને તેથી ઠંડી પણ ઝાંછી રહે છે છતાં
આજે વરસાદ વરસતા ઠંડીનો અમકાર હતો. નદીપરનો પૂલ
પસાર કરી સીધા રસ્તે જે માઇલ ચાલ્યા પછી વરસાદ ખંધ
થતાં તડકો નીકળ્યો. રસ્તો સારો હતો પણ ઝરણા અને નદી
આંચા કરતા હતા. ખાદ એક મોટી વેગવથી નદી ઝાળંગ્યા
પછી ત્રણ માઇલની ચડાઇ ચડી લીધુધુરા પહોંચી ગયા. ચડા

ચડતા વારંવાર થાક લાગતો ને શ્વાસ ચડતો હતો પણ ચડાઇ વિશેષ કઠિન ન હતી તેથી થોડો વખત થાક ખાતા નવી શક્તિ પેદા થતી હતી. લીપુધુરા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે તેના પેટામાં અને આસપાસના પર્વત ઉપર ખરફ પથરાયેલો હતો પણ થોડો ને ફક્ત ખસો ખસો વાર જેટલી ત્રણ જગ્યામાંજ પસાર કરવાનો હતો જે અમે સપાટામાં કરી ગયા. લીપુધુરાના શિખરે પહોંચતા પુનઃ હિમાલયના ઉન્નત પર્વતો રૂપી હિંદુસ્થાનની ભૂમિના દર્શન થયા તેથી અપાર આનંદ થયો. આનંદના ઉભરામાં ખદીવિશાલકી જય બોલાવી દશેક મિનિટ એક તરફ ટિપ્પેટ અને બીજી તરફ હિમાલયનું નિરીક્ષણ કરતા બેઠા. આ ધુરે નજીક તથા સરળ હોવાથી કંઈ ભોટીઆ સ્ત્રી પુરૂષો આવતા જતાં નજરે પડતા હતા. પુરૂષો વેપારાર્થે અને સ્ત્રીઓ માનસરોવરની યાત્રાના હેતુથી જતી હતી. કૈલાસ તથા માનસરોવર સામે મુખ કરી છેલ્લીવારના ઢંડવત્ કરી જય બોલાવી આગળ ચાલ્યા. હવે ઉતરાઈ ઉતરવાની હતી તેમ રસ્તો સારો હતો તેથી ઝડપથી ચાલી ઉતરાઈ ઉતરી મેદાનવાળા રસ્તે એક ભોટીઆના પડાવ પાસે ઝપુ બેલ આવવાની રાહ જોતા બેઠા. એક કલાક રાહ જોયા પછી ઝપુ બેલ દેખાયા ત્યારે પુનઃ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં આવતા બન્ને બાજુ હિમાલયના અતિ ભવ્ય પહાડો તથા તેમાંથી ખરફ પીગળી પ્રકટ થતા અસંખ્ય નાના મોટા ઝરણા અને નાળા વટાવી આઠ માઇલ ચાલી સાંજે એક ઉપર એક ખડેલા પથ્થરની નાની નાની ઐરડીઓવાળી ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. અહીં ઠેકઠેકાણે લીલું ખડ તથા નાનકડી લકડી ઉભા હતા. ભોટીઓએ ઝપુ ઉભા રાખી તેનાપરથી સામાન ઉતાર્યો ને પછી ઝપુને ચરવા મૂકી દઈ પોતે લકડી લઈ આંખ્યા એટલે લકડી

સળગાવી રોટી ખનાવી જમ્યા ને ઇશ્વરસ્મરણ કરી સુષ્પ રહ્યા. અહીં ત્રણ ભોટીઆ સ્ત્રીઓ પણ માનસરોવરની બાજુએ જતા અમારી ખાજુની ઓરડીમાં ઉતરી હતી.

બીજા દિવસ સવારે છ વાગે ઉઠી ચાલવા ઇચ્છ્યું પણ વરસાદ પડતો હતો તેથી તે બંધ થવાની રાહ જોતા બેઠા. ભોટીઆઓએ કહ્યું તમે ખુશીથી આગળ જાવ, સામાન માટે ચિંતા કરો નહિ, અમે સંભાળીને લાવીશું. ગરબ્યાંગ જલદી પહોંચવાની ધારણાથી અમે આગળ ચાલ્યા, વરસાદ થોડીવારે બંધ થયો ને દશવાગે કાળાપાણી પહોંચ્યા. કાળાપાણીમાં પાંચ છ મકાન અને પુઠ્ઠળ બેતરો છે. બેતરોમાં ઓગલ, જવ તથા ખટોટાનું વાવેતર હતું. કાળાપાણીમાં રસોઇ કરી જમવાની ઇચ્છા હતી પણ રસોઇનો સામાન સાથે ન હોવાથી તેમ ઘણીવાર રાહ જોતા ઝપુવાળા નહિ આવવાથી આગળ ચાલી નીકળ્યા. કાળાપાણીની નદીપરનો પૂલ પસાર કર્યા પછી વૃક્ષ વનરૂપિત અને બેતી ઠામ ઠામ દષ્ટિએ પડે છે. રસ્તો પણ નદી કિનારે કિનારે જાય છે. ચાર માઈલ ચાલ્યા પછી બે માર્ગ આવ્યા, અમે બૂલથી ગરબ્યાંગનો માર્ગ છોડી બીજા માર્ગે ચડી ગયા. એક માઈલ દૂર નીકળી ગયા પછી એક ભોટીઆને રસ્તા વિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે તમે રસ્તો ચુકી ગયા છો માટે પાછા જાવ ને નદીપરનો પૂલ ઓળંગી સામેના રસ્તે જાઓ, હજુ ગરબ્યાંગ સાડાચાર માઈલ બાકી છે. ખાર વાગી ગયા હતા, ખુબ બૂખ્યા થયા હતા, પાસે ખાવાનું કંઈ સાધન નહતું છતાં રસ્તો બૂધ્યા તેથી બહુ દુઃખ થયું પણ આગળ ચાલવા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો એટલે પાછા ફરી પૂલ ઓળંગી સાંજે ચાર વાગે ગરબ્યાંગ જઈ પહોંચ્યા.

ગરબ્યાંગ નજીક આવતાં વરસાદ વરસવા લાગ્યો, વરસાદને લઈ રસ્તો ચીકણો લપસણો બની ગયો હતો ને સંભાળીને ચાલવા છતાં લપસી જવાતું હતું. નંદરામજીએ તેના જે નાના ભાઈ દિલીપસિંહજી ઉપર બલામણુ પત્ર લખી આપ્યો હતો તે સજ્જન તકલાકોટ જતાં ગરબ્યાંગ નજીક મળ્યા. તેમણે ઘણો પ્રેમ બતાવી અમારા માટે કુલી તથા ભોજન પાણીની સગવડ કરી આપી. ભોટીઆ લોક વિદાય થતા દારૂ અતિશય પીએ છે તેમ આ ભાઈએ પણ ખુબ પીધેલ હોવાથી તે કોઈ ખીજ અગતી વાત અમારી સાથે ન કરી શક્યા. દિલીપસિંહજીએ અન્યત્ર ગોઠવણ કરવા છતાં અમે ગરબ્યાંગમાં નંદરામજીને ઘેર ઉતર્યા કારણકે નંદરામજીને ખાસ આગ્રહ હતો.

ગરબ્યાંગ પહોંચ્યા બાદ પ્રથમ રસોઈ કરી જમ્યા ને પછી તુરતજ કુંદળ તથા મિત્રોને માનસરોવરની યાત્રા સુખરૂપ પરિપૂર્ણ કરી અહીં સુધી આગ્યાના પત્રો લખ્યા. ગરબ્યાંગમાં આશરે બસો મોવાસા-ભોટીઆના મકાન છે. ઘરો બહુ સુંદર બાંધણીના છે. ભોટીઓ તે કોઈકજ ઘરડો બૂટો ઘેર હશે બાકી સર્વ ભીંચો મિલમની માફક અહીં પોતપોતાને ઘેર હતી. ગરબ્યાંગ એક નાનકડી જગ્યામાં છે, તેની પાછળ અને આગળ ખરકવાળા મહાન પર્વતો છે તેથી ઠંડી ખુબ રહે છે. લીપુલુરાથી શરૂ થયેલું નાનકડું ઝરણું જેમાં પાછળથી અનેક નદીનાળા મળતા તે એક પ્રચંડ પ્રવાહવાળી નદી બની અહીં વહે છે, તેમાં તેવડીજ ભોટી નદી-કાળી પહાડીને પણ અહીંઆ સંગમ થાય છે. બન્ને નદીઓનો સંગમ થતા તેનો પ્રવાહ અતિશય વેગવાળો બને છે. હવે પછી આ નદી કાળી મહાડી નામથીજ ઓળખાય છે, કાળી

પહાડીની એક તરફ અંગ્રેજ સત્તા નીચે હિમાલયનો પ્રદેશ અને
 બીજી તરફ નેપાલ સરકારનો પ્રદેશ છે. ગરબાંજમાં ડાકખંભેલો,
 સ્કુલ તથા પોસ્ટ ઓફિસ છે. અહીંની ભૂમિ એવી રસાળ છે કે
 એમાં જવ ઓગલ ઢોળી મૂળા રાય વનસ્પતિ તથા વૃક્ષ પુષ્કળ
 થાય છે. નવેમ્બરથી જુન સુધી અહીં ખરફ પડે છે, ત્યારે ભોટીઆ
 લોક પોતાના ઘર ખંધ કરી ખાળખચ્યા તથા ખચ્ચર ગેરા
 સાથે નીચે ધારચુલા જઈ રહે છે. અમે આગ્યા ત્યારથી અહીં
 ત્રણ દિવસ વરસાદ બહુ વરસ્યો. એટલે કુલીનો ખંદોખસ્ત ન
 થતાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું દરમ્યાનમાં ખાખુ નંદરામજીના પત્ની
 તથા પુત્રીઓએ હિતમ જગ્યામાં હિતારો તથા ઓઢવા પાથરવા
 અને રસોઈની વસ્તુઓ આપી ભાવથી અમારો સત્કાર કર્યો. જે
 કુલીનો ચૈદસ સુધી રૂ. ૯ માં સરકારી ખનીઆએ પ્રખંધ કરી
 દેતા આવણુ વદિ ૧૦ ને ગુરવારે સવારે છ વાગે ચાલી નીકળ્યા.

નિરપાણી અથવા મોત નિસરણી.

ગરબાંજથી નીકળ્યા ત્યારે વરસાદ ખંધ હતો. પણ ત્રણ
 દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ સતત પડયેથી રસ્તો ક્યાંક ચીકણો
 લપસણો થઈ ગયો હતો તો ક્યાંક પહાડ ધસી પડતા તૂટી
 ગયેલો હતો તો ક્યાંક મોટા હિત્ર પ્રવાહવાળા ઝરણા વહેતા
 હતા. અત્યંત સંભાળથી ખચી ખચીને ચાલતા સાંજે ૧૨ માંધલે
 વન જવા વૃક્ષ વનસ્પતિના ગુચ્છમાં એક મોટી શિલા-ગુફા
 નીચે રાત રહ્યા. બીજે દિવસ પ્રાતાઠાલ છ વાગે હિડી આવળ
 આફ્યા. રસ્તો પચ્ચર અને ખાડા ટેકરાવાળો હતો, અડાધ

ઉત્તરાધ અત્યંત ઉત્તર અને નિસરણી જેવી સીધી હતી. ખન્ને ખાજી વિંછી જેવા ડંખ મારનારી વિંછુ નામની વનસ્પતિ ઉભી હતી. ઢેડીપરથી પગ લથડે તો નીચે એક માઇલે ખીણમાં ઠાળી-પહાડી નદી વહેતી હતી તેમાં પડી પ્રાણુ વિસર્જન કરવાનું ખને. ઉનાળામાં ઠાળી પહાડી નદીનો પ્રવાહ ઓછો થઇ જાય છે ને વરસાદ પડતો નથી ત્યારે તેનાપર ભોટીઆઓના ખંધાવેલા છ પૂલ રહે છે પણ પછી વરસાદને લઇ પ્રવાહ વધતા તે લાકડાના ઠાયા પૂલ નાશ પામે છે તેથી પાંચ માઇલની અત્યંત સખત અને જોખમી ચડાઇવાળે રસ્તે મુસાફરને આલવું પડે છે. ઉનાળામાં આ રસ્તે પાણીનું ટીપું પણ મળતું નથી માટે તે નિરપાણી નામથી જાળખાય છે. હમણા ચોમાસામાં પાણીની તાણ પડતી નથી પણ રસ્તો એટલો ખર્ષા ખરાબ છે કે પ્રભુ ખચાવે તોજ મનુષ્ય કે પણ ખચી શકે એમ છે. જેવી રીતે એક નાનકડી ઢેડીપર સ્વર્ગની સીડી માફક નિરાધાર ચડાઇ ચડવી પડે છે તેવીજ રીતે મોતની નિસરણી જેવી મોટી શિલાપરથી ઝેસીને અથવા સુધને દડી પડવાની ઉત્તરાધ ઉત્તરવી પડે છે. શિલાપરથી ઝેસીને અથવા સુધને દડતા જો શરીર અને પગ ઢેડી જેવા માર્ગપર પડે તો ખચ્યા નહિતર જરા આડાઅવળા પડતા એક માઇલ ઉડી ખીણમાં વહેતી નદીમાંજ હાથ પગ લાંબી જઇ પહોંચાય. પ્રભુકૃપાથી એક પહાડીની મદદવડે અમે નિરપાણી કિવા મોત નિસરણી પાર કરી ખપોરે ત્રણ વાગે ચાલા પહોંચી ગયા. ચાલા પહોંચતા પહોંચતા અમને વિચાર સ્ફુર્યો કે અંગ્રેજ સરકાર તો હિંદ પાસેથી પૂર્વ જન્મનું લેણુંજ વસુલ કરવા આવી છે, તે કર ઉઘરાવી સત્તા ભોગવે છે પણ લોઠોના અસાધારણ દુઃખ નિવારવા પ્રત્યે થોડુંકેય લક્ષ તથી

આપતી. હિંદુઓ ધર્મપરાયણ છે, મુળમાં કલકત્તાના શ્રીમંતો ધર્મશાળા ખાધાવી, સદાવ્રતો આપી તથા દુઃખાળ પ્રસંગે મોટી મોટી રકમની સહાયતા આપી પુણ્ય સંપાદન કરે છે. જે કે જ્યાં જ્યાં આવશ્યકતા હોય ત્યાં ત્યાં પરોપકાર કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે પણ સર્વથી વિશેષ અને ખર્ચ પુણ્ય મિલ્લમ અને નિરપાણીઆનો માર્ગ સુધારવામાં છે, ત્યાં જે કોઈ ધન્યને સદુપયોગ કરી માર્ગ સુધારશે તેને અનંતગણું ફળ મળશે.

ગાલામાં ત્રણ ચાર ઘર છે, તેઓ સૌ ખેતી કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. લાલસિંહ નામના એક જમીનદારના છાપરામાં ઉતારો કરી રાત્રિ ગાળી. તે બલા શુદ્ધસ્થે લોટ શાક લાકડા વગેરે રસોઇનો સામાન આપી સત્કાર કર્યો, રસોઇ કરી જમ્યા પછી સાંજે અમે તેને તેની પરિસ્થિતિ પૂછી એટલે તે ખાપડાએ કહ્યું કે મહેનત મજૂરી કરી જમ તેમ ગુજરો ચલાવું છું પણ મારી સ્ત્રી એક વર્ષથી ખિમાર છે, ક્યાંય દવા મળતી નથી, તમારી પાસે હોય તો મેં કરી આપો. અમારી પાસેની દવાનો પ્રભુ કૃપાથી અમને તો ખપ નહોતો પડ્યો પણ રસ્તામાં જ્યાં જરૂર જણાતી ત્યાં આપતા હતા તેમ આ બલા શુદ્ધસ્થને પણ દવા આપી અને સાથે દ્રાક્ષ તથા ચોખા પણ તેની ખિમાર સ્ત્રીને ખાવા માટે આપ્યા. અહીં હિમાલયમાં અમને એમ પણ લાગ્યું કે ધર્મજ્ઞાન તથા રસ્તાની સુધારણા સાથે દેશી દવા આપવા માટે વૈદ્ય રાખવાની-દવાખાનાની પણ ખાસ જરૂર છે. રાત્રિ સ્વસ્થતાથી ગાળ્યા પછી બીજે દિવસ સવારે આગળ ચાલ્યા. ગાલા સુધી આગળ પાછળ ખરફવાળા પર્વતો આવ્યા ક્યાં પણ ત્યાંથી કંડી તો તદ્દન ઝાંછી થઇ ગઇ.

આસ્કોટ.

ગાલાથી એક માઇલ આશ્વ પછી ચૌદાસના ધુરાની ત્રણ માઇલ સખત ચડાઇ અને બે માઇલની ઉતરાઈ ઉતરવી પડી. ગાલાથી રસ્તો સારો હતો, ધુરાના રસ્તામાં ઠેઠ સુધી ગીચ વૃક્ષોનું અરણ્ય હતું તેથી તડકો સખત છતાં ચડાઈ ચડી ગયા. અમને ધુરાની ચડાઈ ચડતા ઓછું કષ્ટ જણાતું પણ અમારો કુલી તડકો, બોલે તથા ચડાઈથી શરીરે મજબૂત ઠસાયેલો છતાં થાકી જતો ને વારંવાર થાક ખાવા બેસી જતો હતો. સાંજે ૧૨ વાગે ચૌદાસ આશ્વ, પણ અમારે ચૌદાસથી બે માઇલ દૂર શીશા મામમાં પટવારીને ત્યાં ઉતરવાનું હતું તેથી ચૌદાસ રોકાયા નહિ. ચૌદાસમાં ભોટીઆ લોક પુઠ્ઠળ રહે છે. પચાસ પચાસ સાઠ સાઠ ઘરોના ત્રણ જુથ અને બીજા એક એક બબ્બે એવા અનેક છૂટા છવાયા મકાનોથી બેતરો વચ્ચે ચૌદાસ વસેલું છે. ચૌદાસના ભોટીઆ તઠલાઠોટ મંડીમાં વેપાર કરતા હોય સ્થિતિએ સુખી છે. ચૌદાસથી બે માઇલ અને ગાલાથી આઠ માઇલ આલી સાંજે છ વાગે શીશા પહોંચ્યા. શીશા આવતા નાનકડી ચડાઈવાળો એક ધુરો પડ્યો પણ તેની ચડાઈ બહુ સરળ હતી.

શીશામાં પટવારી-તળાટી ખુશાલસિંહે સ્કૂલના મકાનમાં ઉતરો આપી રસોઇને સામાન મોકલી સત્કાર કર્યો. અહીં અમારા કુલીનો કરાર પૂરો થવાથી તે અમને પહોંચાડી તુરત સાંજે ચૌદાસ આશ્વે ગયો તેથી અમારે આસ્કોટ કે આલમોરા સુધી બીજે કુલી કરાવવાની જરૂર હતી. બીજે દિવસ

સવારે પટવારી જાહેખરત કરે તે પહેલા નેપાલી-ભુમલાના અગ્નિઆર કુલીઓ જોએ નૈનિલાલ કમાવા જતા હતા તેઓ તેઓના સરદાર ખલવીર સાથે મળ્યા. આલમોરા મુધો અગ્નિઆર રૂપયા મજૂરી નક્કી કરી તેઓએ અમારો સામાન હિંચકી લીધો. પટવારીનો ઉપકાર માની-રામ રામ કરી ગાલાથી અમે આગળ ચાલ્યા. આજે સૂર્ય તપ્પે હોતો, વરસાદ ખંધ હતો ને ચડાઈ ઉતરાઈ ચડવા ઉતરવાથી ઘામ અને પરસેવો ખડું જણાતો હતો. આઠ માઈલ ચાલી સાંજે ખીલા ગામની નીચે નદી તટે એક શિલા નીચે મુકામ કરી રાત્રિ પસાર કરી.

ખીલાથી શ્રાવણ વદિ ૧૪ ને સોમવારે પ્રાતઃકાલ છ વાગે નીકળી ખપોરે ખાર વાગે આઠ માઈલે ધારચુલા પહોંચ્યા. રસ્તો કાળી પહાડી નદીના કાંઠે કાંઠે જતો હતો પણ ધારચુલા નજીક એક મોટો પહાડ ધસી પડવાથી તે તૂટી પડેલા પહાડપર ચાલવું અત્યંત જોખમકારક થઈ પડ્યું હતું. માટી તથા મોટા મોટા પથ્થરો ઉપરથી નીચે દડતા હતા, પરંતુ પ્રભુકૃપાથી અમે સૌ સહીસલામત સારે રસ્તે નીકળી ગયા. ધારચુલા પાસે રમા-દેવી ઠે જે ખાઇ મુખમની જનકી મૈયાની માફક યાત્રી મુસાફરને આશ્રય અને સારી સલાહ આપે છે તેનું નદી તટે ઉત્તમ મકાન જોવામાં આવ્યું, પણ ખપોર થતાં અમારા કુલીઓ બૂખ્યા થાકી ગયેલા હતા તેથી તે ખાઇને મળવા ન રોકાતા ધારચુલામાં એક દુકાનદારને ત્યાં જઈ રોકાયા. દુકાનમાંથી આટો ઘી શાક વગેરે ખરીદી રસોઇ કરી કેળા સસ્તા મળતા આખી લુમ લઈ કુલી-ઓને ખવરાવી અમે પણ આનંદથી ઘી કેળા રોટલી શાક જમ્યા. અહીંયા એક દુકાનદારને શરીરમાં લોહીવિકાર થતાં નાસુર-ગુમ-

ડાની વ્યાધિથી તે અત્યંત પીડાતો હતો. પૈસા ખર્ચવા છતાં તેને દવાનું સાધન મળી શકતું નહિ તેણે અમને સમજાવ્યું હતી અસહ્ય પીડા ખતાવી ગમે તે આજે દવા તુરંત મોકલી દેવા બહુ બહુ વિનવણી કરી, હિત્તરમાં અમે બનતું કરવાનું આશ્વાસન આપી આગળ ચાલ્યા.

ગરબ્યાંગના ભોટીઆ વેપારીઓને શીતઠાળમાં રહેવાનું સ્થાન ધારચુલા છે. ધારચુલામાં સુંદર મકાનો એક સાથે અને છૂટા છવાયા આવેલા છે. કાપડ વગેરેની ચાર પાંચ દુકાનો પણ છે. કેળા મકાઈ જમણી લીંબુ વગેરેનું વાવેતર એટલું મોટું છે કે તે એક રમણીય ખગીયા જેવું બાસે છે. ધારચુલાથી આગળ ચાલતા એક વૃદ્ધ પઠાણે તથા તેની સ્ત્રીએ ઠેરી અને ડોડા આપી બહુ પ્રેમ ખતાવ્યો બાદ પાંચ માઇલ ચાલી સાંજે દુધી ગામ પહોંચી સ્કુલના મકાનમાં રાત રહ્યા. અમારા સફલાગ્યે નેપાલી કુલી અમને એટલા અનુકૂળ મળ્યા હતા કે અમે જમ ધમ્મતા તેમ તેઓ વર્તતા હતા. પાણી તથા લકડી લાવી આપી વાસણ માંછ નાંખતા અને એક કુલીને બદલે અગીઆર રૂપિયામાં કેમ બાણે અગીઆરેય કુલી અમારા નોકર ન હોય ! તેમ સૌ કામકાજ કરતા હતા. જો કે તેઓ ચાલવામાં ઢીલા હતા અને વારંવાર બૂખ્યા થતા હતા પણ તેથી અમને જરાય નુકશાન નહોતું. દુધીમાં રાત્રે થામ તથા વરસાદ ખુબ રહ્યો.

દુધીથી બીજે દિવસ સવારે પાંચ વાગે ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે ગામડા દેખાતા હતા. સર્વત્ર મકાનનું વાવેતર હતું, મકાનના ડોડા પાછી તૈયાર થયેલા હતા, અમારા કુલીઓ વારંવાર ડોડાઓ તોડી કાઢી મકાન આધે

આવતા હતા. આસ્કોટ નજીક જે માઇલની આકરી ચડાઇવાળો ધુરો ચડવો પડ્યો, ધુરો પાર કરી કુલ ૧૬ માઇલ આલી મોડી રાતે આસ્કોટ પહોંચ્યા. આસ્કોટના રાજ સાહેબ ઉપર આલ-મોરાના ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રીમાન પંડિત ધર્મોદયજી બળામણ પત્ર લખી આપ્યો હતો પરંતુ રાત્રે તેમને ત્યાં ન જતા દરજના છાપરામાં ઉતારો કરી સુઇ રહ્યા.

હવે પછી આસ્કોટથી તદ્દન સહીસલામત રસ્તો હોવાનું અમે સાંભળ્યું હતું તેથી આસ્કોટમાં એક દિવસ આરામ લેઇ, કુંડુખને તથા મિત્રોને પત્રો લખી રાજ સાહેબની મુલાકાત લેવાનું ઉચિત ધાર્યું. બીજે દિવસ સવારે જે કુલીઓ અમારા માટે રાખી નવ કુલીઓ સાથે અમારા સાથીને આલમોરા તરફ રવાના કર્યો. રાજ સાહેબને પત્ર મોકલાવી અમે અમારા ઘેર કુંડુખને તથા મિત્રોને પત્રો લખી નાંખ્યા. રાજ સાહેબને પત્ર મળતાજ તેઓ શ્રીમાને તુરતજ આટો દાળ ચોખા શાક ઘી દૂધ દહીં સાકર કેળા કેરી મસાલો વગેરે અસંખ્ય ભોજનની વસ્તુઓ મોકલાવી. બહા દરજ તથા બ્રાહ્મણ દુકાનદારે પણ દહીં દૂધ મોકલાવી સત્કાર કર્યો. સાંજે ચાર વાગે રાજ સાહેબના કાકા કુમારશ્રી ખડગસિંહજી પાલ જોડે આલમોરા જીલ્લાના પોલીસીકલ ડેપ્યુટી કલેક્ટરના મોટા હોદાપર છે તેમની મુલાકાત થઇ ને તેઓ સાથે મિલમ ગરબ્યાંગના માર્ગની વિકટતા તથા માનસરોવર કૈલાસ વિષે જે કલાક વાતો આલ્યા પછી તેમણે માર્ગના સુધાર માટે પોતાથી ખનતી સહાય કરવાનું કબુલી અમને ખનતું કરવા આગ્રહ કરી મિત્ર ભાવે સત્કાર કર્યો. કલેક્ટર સાહેબના મયા પછી તુરતજ રાજ સાહેબ શ્રીમાન

કુમારશ્રી વીર વિક્રમ બહાદુરની બુલાકાત થઈ. રાજા સાહેબે પણ દોઢેક ઠલાક વિવિધ વિષયપર ઉપયોગી વાતો કરી પોતાના રાજમહેલમાં આવવાનો ને બે દિવસ રોકાવાનો આગ્રહ કર્યો પણ અમારે આવતી કાલે ચાલવાનું આવશ્યક હોવાથી આભાર માની આમંત્રણનો માન સાથે અસ્વીકાર કર્યો, તોપણ તેઓશ્રીએ સ્નેહથી પોતાની ઉંચા પ્રકારની યોગ્યતા બતાવી રાત્રે ત્રણ માણસ સાથે જમવાના વિધિવિધ ઉત્તમ પદાર્થો ત્રણ ઘાળમાં ભરી મોકલાવ્યા હતા.

આસ્કોટ ગામ પહાડપર વસેલું છે. તેમાં આશરે ત્રણ સો માણસની વસ્તી છે, પાંચ છ દુકાનો છે ને સ્કૂલ પોસ્ટ તથા ડાક બંગલાનું સાધન છે. આસ્કોટથી ભાદરવા સુદિ ૨ ને ગુરુવારે ઉપડી ૧૭ માઇલ ચાલી સાંજે થલ પહોંચી મિલમવાળા બાબુ ભોવાનસિંહજી પાંગતેની દુકાનમાં ઉતારો કર્યો. રસ્તામાં પ્રથમ થોડી ચડાઈ તથા મેદાનવાળો રસ્તો ચાલ્યા પછી છ માઇલની સખત ઉતરાઈ ઉતરવી પડી પણ રસ્તો સારો હતો તેમ થોડે થોડે અંતરે ગામડા આવતા હતા તેથી ચાલવામાં તાસ પડતો નહિ.

થલથી ખીજે દિવસ સવારે છ વાગે રવાના થઈ સોળ માઇલ ચાલી સાંજે ખાંસમાં એક જમીનદારના મકાનમાં રાત રહ્યા. થલથી નીકળ્યા બાદ પ્રથમ ચાર માઇલ સીધા રસ્તો ચાલ્યા બાદ છ માઇલની ધીમી ચડાઈ ચડતા વેણીનાગ પહોંચ્યા. વેણીનાગમાં પાદરીઓએ થાણું નાંખી પહાડીઓને વટલાવવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. એક પાદરી સાથે વીસ પચીસ જુવાન વટલેલી પહાડી છોકરીઓની પલટણુ અમારી પાસેથી પસાર

અત્રી બેવામાં આવી. મોટા વિસ્તારવાળી જગ્યામાં બમ્બ પાકા મકાનો ખાંધી પરોપકારી ખ્રિસ્તીઓ ઇંગ્લંડ જેટલા દૂરથી આવી હિંદુઓના ઉદ્ધારનું કાર્ય કરી રહ્યા છે છતાં મૂર્ખાવશ હિંદુઓની આંખ ઉઘડતી નથી એ કેટલું આશ્ચર્યજનક છે ? હમણાં જેટલું કૈાતુક અને તેટલું આધુ છે. પહાડી લોકોને એક બહુ ખુરી ટેવ છે, તે એ કે તેઓ જલ્દી પહોંચવાના હેતુથી સીધો સડકવાળો રસ્તો છોડી પગદંડી-કેડી ઉપર ચાલે છે. કેડીનો રસ્તો જરા દૂંકો રહે છે પણ અતિ મૂશ્કેલ અને જોખમી હોય છે, અમે કંઇવાર મનાઇ કર્યા છતાં તેઓ વેણીનાગ પાસે પગદંડીપર ચાલ્યા ને ખુબ હેરાન કર્યા પછી ખાંસ પહોંચાડયા.

ખાંસથી ખીજે દિવસ સવારે વહેલા ચાલી ગણાઇ થઇ શીરાઘાટ ખપોરના રસોઇ જમવા રોકાયા. સરયુ નદીમાં સ્નાન કરી રસોઇ ખનાવી. હવે થોડે થોડે અંતરે દુકાનો આવે છે ને જોરાકની બેઠતી વસ્તુ મળી શકે છે. દૂધ કેળા તો ઠામ ઠામ મળવા લાગ્યા, પણ મિલમ ગરબ્યાંગ અને ટિબેટમાં જેવી અસહ્ય ઠંડી સહેવી પડતી તેવીજ અહીં ગરમી સહેવી પડે છે. આજે વીશ માઇલ ચાલી મોડી રાતે જમરાળી મુકામ કર્યો. આજનો રસ્તો સપાટ મેદાન જેવો સીધો હતો, માત્ર જમરાળી નજીક બે માઇલની ચડાઇ ચડવી પડી હતી.

ભાદરવા સુદિ ૫ ને રવિવારે પાંચ વાગે અંધારામાં જમરાળીથી ચાલી નીકળી સાંજે ચાર વાગે ૧૬ માઇલ ચાલી આલ-મોરા પહોંચ્યા. જમરાળીની દુકાનેથી ચાલતા અંધારામાં એક કલાક લથડીઆ ખાવા પડ્યા પણ રસ્તો પહોળો અને સારો હોવાથી કોઇને જરાય ધબ્બ થઇ નહોતી. જમરાળીથી બે માઇ-

હની ચડાઇ ચડયા ખાદ ધવલચીના પડાઉ આખ્યા. અહીં અતિ ઉંચાઇ તથા ખરફવાળા પર્વતોને લીધે ઠંડીનો અમકાર સારી પેઠે જણાતો હતો. ધવલચીના પછી ત્રણ માઇલની ઉતરાઇ ઉતરી સપાટ જવા રસ્તે ખારેછીના પહોંચી નદીના કાંઠે શૌચ સ્નાને કરી રસોઇ જમ્યા ને પછી ચાર માઇલ થોડી ચડાઇ અને થોડી ઉતરાઇ ચડી ઉતરી દોઢ માઇલની આલમોરા સુધી સખત ચડાઇ ચડવી પડી. પંડિત ધર્માનંદજીના પુત્ર પંડિત ત્રેમવલ્લભજીને અમારી સાથે ઘાટો સ્નેહ ખંધાવાથી તેમણે અમને પોતાના મકાનમાં ઉતરવા સારૂ ખડુ આગ્રહ કર્યો હતો તેથી આ વખતે અમે તેમના મકાનમાં ઉતારો કરી લાલા કુંદનલાલજીની દુકાને જઈ કાગળ પત્રો વાંચ્યા ને પછી કૈલાસ માનસરોવરની દિવ્ય યાત્રા પરિપૂર્ણ કરી તદ્દન સડી સલામત સ્થળે પહોંચ્યાના સમાચાર પિતાશ્રીને તથા મિત્રોને તારથી અને પત્રોથી આપી દીધા. નેપાલી કુલીઓ જોઈ નૈનિતાલ જવા આતુર હતા તેઓને રૂ. ૧૧ મળુરી ચૂકવ્યા ઉપરાંત રૂ. ૧ બક્ષીસ અને લોટ દાળ ખટેલા સતુ ગોળ વગેરે ખોરાકીની વસ્તુઓ પુરૂષ આપી ખુબ રાજી કર્યા.

શ્રાવણ પૂર્ણિમાને દિને ચંદ્રગ્રહણ હોવાથી પંડિત ધર્માનંદજીએ યજ્ઞોપવીત ખદલવાનું આજે ભાદરવા સુદિ ૬ ને સોમવારે રાખ્યું હતું. આપણા ગુજરાત કાઠીઆવાડના પ્રાણજ્યોની જમ અહીંના પ્રાણજ્યો અજડ' બજડ' કરી જલદી ગોટો વાળતા નથી પણ વેદવિધિ અનુસાર પાંચ પાંચ છ છ ઠલાક સુધી યજ્ઞવિધિ ક્રિયા કરાવે છે તે અમે પંડિત ત્રેમવલ્લભજીના આગ્રહથી પ્રત્યક્ષ જોયું. આલમોરામાં ખાલ નામની ફરાજી મીઠાઈ

ઉત્તમ પ્રજાજની અને છે તે સ્નેહી સંબંધીઓને પ્રસાદી તરીકે આમવા માટે આઠ રૂપિયાની આઠ શેર ખરીદી આલમોરાથી હલદ્વાની સુધી મેટર લોરીના ભાડાના રૂપિયા સાત ઠરાવી ભાડે-રવા સુદિ ૭ ને ચંગળવારે પંડિત ધર્માનંદજીને પ્રણામ કરી રવાના થયા અને તેજ દિવસે સાંજે છ વાગે હલદ્વાની પહોંચ્યા, સરકારે હલદ્વાનીથી આલમોરા સુધીની સડક અતિ મોટા ખર્ચે પહોળી પાટી મજબૂત બનાવેલી છે છતાં તે વરસાદને લીધે વારંવાર પહાડ ધસી પડવા ઠેક ઠેકાણે તૂટી પડે છે. આ વખતે પણ અનેક સ્થળે તૂટેલી હતી ને વીરભટ્ટી આગળ તો અડધા માઈલમાં તેનું નામ નિશાન સુદ્ધાં ભુંસાઈ ગયું હતું પરંતુ જે બ્રિટિશ સરકારને મિલ્લમ ગરબ્યાંગનો રસ્તો ઠે જ્યાં હજારો પ્રાણીઓનો નાશ થાય છે ત્યાં સુધારવા માટે થોડુંક ખર્ચવા મળતું નથી તે અહીં પોતાના લશ્કરને આવવા જવા તથા રહેવાની સુગમતા સારૂ હજારો મજૂરો કામે લગાડી લાખો રૂપિયા ખર્ચો રહી છે, જે શું કુટિલતાની પરિસીમા ન ગણાય ?

સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓનો સંદેશો.

હલદ્વાનીથી ખારોખાર અમારે મુખ્ય જવા સંકલ્પ હતો પણ દિલ્હીથી અસારા સ્નેહી રા. પોપટલાલ છગનલાલનો આગ્રહ હોવાથી તેમને મળવા માટે હલદ્વાનીથી કાશીપુર મોરાદાબાદ વગેરે સ્થળે થઇને દિલ્હી ઉતર્યો. સંયુક્ત પ્રાંત થઇને દિલ્હીમાં બે દિવસ રા. પોપટલાલભાઈ સાથે રહેતાં હિંદુ મુસલમાનનું વેમનસ્થ અને તેમાં પડતો હિંદુઓને મારની વાતજ સાંભળવામાં આવી. પ્રથમ બંને કોમ વચ્ચે શાંતિ હતી અને હમણાં આમ એકાએક મુસલમાન બળેડા કરી હિંદુઓને મારવા લાગ્યા છે

તેનું કારણ શું હશે ! કારણ વિષે વિચાર કરતા આ પ્રમાણે મણી શકાય:—એકતો તેઓને ખેડી રીતે ગાંધીજીએ ખિલાફત નિમિત્તે હરકેરી લેવા કહ્યો ને લાખો રૂપિયાની હિંદુઓ પાસેથી મદદ અપાવી. ખીજું હિંદુઓ પૂર્વના અનુભવથી જાણતા હતા છતાં સાપને દૂધ પીવરાવી વિષ વધારવાની જેમ ઉત્તેજન દઇ હરેક ખાખતમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. ત્રીજું ગાંધીના અહિંસાના મિથ્યા ઉપદેશવડે હિંદુઓની શક્તિ નાશ પામી છે. ચોથું મુસલમાનોને ગાય મારવાની તથા મંદિર આગળ હિંદુઓને વાજ વગાડતા અટકાવવાનો કોઇ હક્ક નથી કારણકે હિંદુસ્થાન એ હિંદુઓની માતૃભૂમિ છે ને તેઓ પરંપરાથી ગૌરવજી કરવાનો તથા માંગલિક પ્રસંગે વાજ વગાડવાનો સ્વાભાવિક રીતે જન્મસિદ્ધ હક્ક ભોગવતા આવ્યા છે તેને એ દિવસના આવેતુ મુસલમાનોને છિનવવાનો શો અધિકાર છે ? કદાપિ મુસલમાનો તેવી અન-ધિકાર હિમાયત કરે તો પણ હિંદુઓએ શા માટે નખખાઇ ખતાવી પોતાના પવિત્ર હક્ક જતા કરવા ? અર્થાત્ ન જ કરવા જોઇએ; પરંતુ કેટલીક જગ્યાએ હિંદુઓએ નમતું મૂકી જતા કયાં તેનું આ અનિષ્ટાકારક પરિણામ છે. પાંચમું મુસલમાનો ખજા-ત્કારે હિંદુઓને વટલાવી મૂર્તિઓ તોડે છે ને સ્ત્રીઓની ધજગત તથા મિલકત હરી જાય છે તોપણ હિંદુઓ એકત્ર થઇ, અખાડા ખોલી, આત્મરક્ષણુર્થે કટિબદ્ધ થતા નથી તેથી. છઠું હસન નિઝામી અફરાઅલીખા કીચલુ વગેરે ૨૪ કરોડ હિંદુઓને મુસ-લમાન બનાવી હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવા જીવંતોડ ચત્ત કરે છે ને તેઓને નિઝામ ભોપાળ જેવા મુસલમાની રાજ્યો સહાય આપે છે છતાં હિંદુ આગેવાનો, રાજા મહારાજાઓ, શ્રીમતો, આચાર્યો કે વિદ્વાનો બેદરકારી બતાવે છે એટલુંજ

નહિ પણ ગાંધી જેવા તો ઉભટા તેઓનો ખચાવ કરી પીઠ ચાંપે છે. સાતમું કારણ સરકારની ઉદારતા અને આઠમું કારણ હિંદુ મહાસભા તથા આચ સમાજો પ્રથમ હિંદુ સંઘન માટે દટાર થઈ પાછળથી અંત્યજ સ્પર્શ અને વિધવા વિવાહ જેવી ધર્મ વિરુદ્ધ પાપી ખાખતોને હાથમાં લેવાથી ઉભટા હિંદુઓમાં વિશેષ કુસંપ પેસાડયો વગેરે અનેક કારણો છે.

આ સંબંધમાં સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુઓનો સંદેશો હિંદુ-સ્થાનના તમામ હિંદુઓને એ છે કે આજે ગામ ગામ મુસલમાનો હુલ્લડ કરી અમારી દુર્દશા કરી રહ્યા છે, અમે તો જરા સશક્ત અને લાકડી લાઠીવાળા હોવાથી વખતે ખચાવ પણ કરી લઈએ છીએ પરંતુ આની અસર પાણીપત કલકત્તા મલખાર મુલતાન ગુલબર્ગા ઠાહાટ વગેરે સ્થળે જન્મ વ્યાપી છે તેમ વહેલા મોડી સર્વત્ર વ્યાપશે તે વખતે જો તમે આત્મરક્ષાણુર્થે તૈયાર નહિ થાવ તો તમારી બારે પાચમાલી થશે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પણ કયાં સિદ્ધપુરનું હુલ્લડ, ગોંડલની મંઝળાનું હરણ અને આગાખાની ખોબખોનું વટાળ કાર્ય થયું નથી કે થતું નથી? અર્થાત્ થયું છે ને થાય છે માટે કૃપા કરી આજસ પ્રમાદ મોહ મૂર્ખતા તથા સંપ્રદાયના ભેદ ભૂલી તમામ હિંદુ એકત્ર થાવ, હિંદુ હિંદુને સગો ભાઈ સમજે, અખાડા ખોલી બળ સંપાદન કરો, ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવી કર્તવ્ય સમજે, લાઠી તરવાર ખંડુકો વગેરે હથિયાર ઘરમાં વસાવી પ્રસંજ પરત્વે તેનો જાતિ ધર્મના રક્ષણુર્થે ઉપયોગ કરો અને તમારું દ્રવ્ય નકામું કે અયોગ્યને ઉત્તેજન દેવામાં ન ખર્ચતા હિંદુ જાતિ તથા ધર્મના રક્ષણુ માટેજ ખર્ચજે.

દિલ્હીમાં જે દિવસ દરમ્યાન ઉપરોક્ત સંદેશને પ્રુટિ મળે
 એવા પણ અમે કંઈક લક્ષ્યુ જોયા. કોઈ હિંદુ બાગ્યેજ મુસ-
 લમાનને નોકર રાખતો તેમ કોઈ હિંદુ બાગ્યેજ મુસલમાનના
 ટાંગામાં (ટપા-ગાડીમાં) બેસતો, એટલુંજ નહિ પણ મુસલ-
 માનો કદાચિત્ દુષ્ટ ખની ધસી આવે તો હિંદુઓ એક ખીખની
 મદદ કરવા ઉમંગી તથા તૈયાર જણાયા. અમારા મિત્ર પાસેથી
 વિનયપૂર્વક રજા લઈ દિલ્હીથી બાદરવા સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે
 રવાના થઈ સવા પાંચ મહિને ધારેલો હેતુ સફળ કરી સુખરૂપ
 સ્વસ્થાને—મુંબઈ બાદરવા સુદિ ૧૧ ને શનિવારે પહોંચી ગયા.
 ટ્રેનપરથી ઉતરતા અમારા મિત્ર રા. દ્વારકાદાસ વિકૃલદાસ,
 રા. પાનાચંદ લક્ષ્મીચંદ, રા. રાયચંદ ધનજી, રા. કુંવરજી
 કલ્યાણજી, રા. છોટાલાલ વિકૃલદાસ, રા. મણિલાલ પરમાણુ-
 દાસ, લા. બીમજી કચરા વગેરે કુલતોરા સાથે મોટર લઈ હાજર
 હતા. પ્રથમ તો તેઓ સૌ અમને પ્રવાસી પોશાકમાં દાઢીવાળા
 ચહેરે ઝાળખી શક્યા નહિ પણ જ્યારે અમે જય શ્રી કૃષ્ણ
 કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ત્યારે તેઓ પિછાણી એકત્ર થયા
 અને પરસ્પર ભેટી પરમ આનંદ અનુભવ્યો. જેમ અમારા સ્ટે-
 શનપર આવેલા મિત્રો પોશાકની ભિન્નતા તથા દાઢીને લઈ
 ઝાળખી શક્યા નહિ તેમ માધવખાગની સભામાં તેજ દિવસે
 સાંજે વ્યાખ્યાન કરતા પણ ઘણાખરા ઝાળખી શકેલ નહિ પણ
 પાછળથી પૂછીને તેઓ પિછાણી શક્યા હતા.

ઉપસંહાર.

શ્રીકૈલાસ અને માનસરોવર જેવા દિવ્ય અતિ અલૌકિકે અદ્ભુત ધામના દર્શન સ્નાન પ્રદક્ષિણા કરી શક્યા એમાં અમે અમારાપર પરમ દયાળુ પ્રભુની મહાન કૃપા તથા પિતાશ્રી અને ધર્માત્મા મિત્રોના શુભ આશીર્વાદજ સમજીએ છીએ. માનસરોવર કૈલાસની યાત્રા-દર્શન કરવા અભિલાષા ધરવી એ અતિ દુર્લભ છે. તેવી અભિલાષા ધરનારને પરમ પુનીત ભાગ્યવાન પુરૂષ સમજવો. જેને તે પરમ પવિત્ર અનુપમ ધામની યાત્રા કરવી હોય તે ત્યાં ખુશીથી જઈ શકે છે ને તેને માટે અમે ચમત્કાર માગે વર્ણનમાં સૂચવ્યો છે તે ઉપરાંત અહીં પણ સંક્ષેપમાં સૂચવીએ છીએ પરંતુ તે રથળો અતિ વિકટ હોવાથી જેને સંસારની, સંસારના પદાર્થો સ્ત્રીપુત્ર માતાપિતા ભાઈ મિત્ર ધન મકાન દુકાન અને શરીરનો મોહ હોય (સ્વાભાવિક રીતે મોહ હોયજ, જનકે જેવા ત્યાગી આત્મજ્ઞાની તો કેાઈજ નથી) તેણે જ્યાં સુધી મિલમ ગરબ્યાંગનો રસ્તો ન સુધરે ત્યાં સુધી ન જવું એવી અમારી નમ્ર પણ આગ્રહયુક્ત સલાહ છે છતાં જે મનુષ્યનો સંકલ્પ દૃઢ હોય અને જેને અમે તે ભોગે માનસરોવર કૈલાસના દર્શન કરવાની ઇચ્છા ખદલવીજ ન હોય તેણે પોતાનું માત-મૃત્યુ પોતે હાથમાંજ લઇને જાય છે એમ સમજીને પ્રયાણ કરવું. આજસુધીમાં કૈલાસ માનસરોવર જેઓ ગયા છે ને જાય છે તે એવીજ વૃત્તિના ત્યાગી સાધુ સંતા જાય છે. એવી રીતે મરણીયા કિંવા શરીરની દરકાર વિનાનો જે પુરૂષ જવા તત્પર થાય તેણે અમારું અમે દર્શોઆ મુજબ ભાટીઆ વેપારી ઉપર ભળામણપત્ર,

જનના ગરમ કર્પડા અને ઝેંઝેલા ખિચાવવાના ધનુસો, તાવ માફાં શરદી પેટ ઉપરથી ચાની દવાઓ તથા મેવો અથાણું વાસણ વગેરે સાથે લઇને જ ચેરથી જીન માસની શરઆતમાં ઠોઠ સારા વિશાસ મળ્યૂત મન તથા શરીરના સોખતી સાથે જવું. વધારે ખને તો વધારે નહિતર ઝોછામાં ઝોછા ત્રણસો રૂપિયા લે. અવશ્ય સાથે લઈ જવા. હવે કયે રસ્તેથી ઠેમ જવું! એ અમે જણાવીએ છીએ:-

૧ મુખઈ કે અમદાવાદ થઇને મથુરા રસ્તે કાઠજોદામ સુધી દ્રેઇનમાં.

૨ કાઠજોદામથી નૈનિતાલ થઇને આલમોરા સુધી પગ રસ્તે આલીને અથવા મોટરમાં.

૩ આલમોરાથી ઠેઠ મુનશ્યારી સુધી કુલીનો ખંદોખસ્ત કરી પગરસ્તે જતાં તાકુલા ૧૫ માઇલ, તાકુલાથી વાગેશ્વર ૧૧ માઇલ, વાગેશ્વરથી કપકોટ ૧૪ માઇલ, કપકોટથી સામાધુરા ૧૦ માઇલ, સામાધુરાથી કવેટી ૧૦ માઇલ, કવેટીથી ગીરગામ ૫ માઇલ અને ગીરગામથી મુનશ્યારી ૧૦ માઇલ એટલે કે આલમોરાથી મુનશ્યારી ૭૫ માઇલ દૂર છે ને છ દિવસે પહોંચાય છે. રસ્તામાં તાકુલા વાગેશ્વર કપકોટ સામાધુરા દુકાનો મળે છે પણ કવેટી અને ગીરગામ પડાવે મળતી નથી માટે આટો દાળ સાથે રાખવા.

૪ મુનશ્યારીથી ભોટીઆઓ સાથે જવું ને અઠવાડિયું ચાલે તેટલો ખોરાકને સામાન ખરીદી સાથે રાખવો અને ભોટી-આઓ ચાલે તેમ તેઓની સાથે સાથે આલીને મિલમ પહોં-

ચવું. મુનશ્યારીથી મિલમ ફક્ત ૨૫ માઇલ દૂર છે પણ ભોટીઆ લોઠો રસ્તાની ખરાબી તથા પોતા સાથે માલ લાદેલા ખચ્ચર બકરા ઘેટા હોઇને ધીમે ધીમે ચાલી પાંચ છ દિવસે મિલમ પહોંચે છે.

૫ મિલમમાં થોડા દિવસ રહી, ત્યાંની ઠંડી હવા માફક કરી, એક માસ ચાલે એટલી સતુ પાક લોટ ચોખા દાળ ગોળ ઘી વગેરે ખોરાકની વસ્તુઓ સાથે લઇ કુંડુંજ તથા સ્નેહીઓને છેલ્લી ટપાલ લખી ભોટીઆ વેપારી સાથે સાથે મિલમથી નીકળી પ્રથમ દિવસ ૬ માઇલ પર ખાલથાંગ રોકાવું, બીજો દિવસ ખાલથાંગથી ઉંટાધુરા જયન્તિ અને કુંગરી વોંગરી એમ ત્રણ ખરફવાળા વિકટ ધુરા એકજ દિવસમાં પાર કરી ૧૨ માઇલે ચીરચન પહોંચવું, ચીરચનમાં ત્રીજો દિવસ આરામ લેઇ ચોથો દિવસ ૭ માઇલ ચાલી થાન્ગ રોકાવું, પાંચમો દિવસ થાન્ગથી ૭ માઇલ ચાલી ગુણવંતી રોકાવું ને છઠ્ઠો દિવસ ગુણવંતીથી ૧૦ માઇલ ચાલી જાનીમ મંડી પહોંચવું. મિલમથી અને તો બે ખચ્ચર ભાડે રાખવા-એક ઉપર સ્વારી કરવી ને બીજા ઉપર બોળે લાદવો; પણ કદાચિત્ બેની ભેગવાઇ ન અને તો બોળે ઉપાડવા સાંજ એક ખચ્ચરની તો અવશ્ય ગોઠવણ કરવી.

૬ જાનીમ મંડીમાં બે ત્રણ દિવસ આરામ લઇ તીર્થપુરી જવાની ઇચ્છા હોય તો જવું ને ત્રણ દિવસમાં પાછું જાનીમ મંડી આવવું ને જાનીમ મંડીથી ભાર ઉપાડવા તથા બેસવા માટે ચંદરબેલનો ખંદોખસ્ત કરી બીજા સાધુ સંત વગેરે માનસ-રોવરના યાત્રીઓ આવ્યા હોય તેઓ સાથે ઉપડી પ્રથમ

દિવસે રસ્તામાં ૮ માઇલે યુકામ કરી બીજા દિવસ કૈલાસની પહેલી ગુંફા ૧૦ માઇલે જવું ને ત્રીજા દિવસ કૈલાસની પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી બીજા ગુંફા થઇને ચૌરીકુંડમાં સ્નાન પૂજનાદિ કરી સાંજે ૮ માઇલે ત્રીજા ગુંફા પહોંચવું ને ચોથા દિવસ સવારે વહેલા નીકળી ૧૦ માઇલે માનસરોવર પહોંચવું. કૈલાસની ચોથી ગુંફા સુધી ઠોઠ યાત્રી પ્રદક્ષિણા કરતું નથી.

૭ માનસરોવરનું દર્શન સ્નાન પૂજન કરી તેના તટે આવેલી ગુંફામાં હિતારો કરી બીજા દિવસ સવારે સ્નાન પૂજન નમસ્કાર કરી ચાલી નીકળવું અને ૮ માઇલે મેદનમાં નદી કિનારે રોકાવું, ને બીજા દિવસ ૬ માઇલ ચાલી તકલાકોટ મંડી પહોંચવું.

૮ તકલાકોટમાં એક બે દિવસ આરામ લઇ ધર્રા હોય તો ખોચરનાથ સવારે વહેલા જવું ને તેજ દિવસે સાંજે પાછા આવવું. તકલાકોટમાં બે ઠે આટો દાળ ઘીની દુકાન નથી તોપણ ભોટીઆઓને કહેવાથી તેઓ પાસેથી મળી રહે છે, જરૂર હોય તેટલા આટો દાળ ખરીદી એક ઝપુ બેલ અથવા ખચ્ચરની ભાર હપાડવા માટે ગોઠવણ કરી પ્રથમ દિવસે લીપુધુરો પાર કરી ૮ માઇલે ધર્મશાળામાં રોકાવું ને બીજા દિવસ ૮ માઇલે ગરબ્યાંગ પહોંચવું.

૯ ગરબ્યાંગમાં એક બે દિવસ આરામ લઇ કુટુંબ તથા સ્નેહીઓને પત્રો લખી જોરાકોની ચીજ વસ્તુ (તકલાકોટની જમ દુકાન નથી પણ ભોટીઆઓ પાસેથી) ખરીદી લેવી ને કુલીને બંદોબસ્ત કરી પ્રથમ દિવસ ૧૨ માઇલે ગુફા નીચે યુકામ કરવો, બીજા દિવસ નિરપાણીઆમાં સંભાળીને ચાલી સાંજે

૮ માંધલે જાલા મુકામ કરવો ને ત્રીજે દિવસ ૮ માંધલે
આદાસ પહોંચવું.

૧૦ આદાસમાં ગરબ્ધાંગનો કુલી છૂટી જતો હોય તો બીજા કુલોની
આસ્કોટ કે આલમોરા સુધી ગોઠવણ કરી રવાના થવું ને
પ્રથમ દિવસ ૧૦ માંધલે જઈ રોકાવું ને બીજે દિવસ ૧૩
માંધલે ધારગુલા થઈ દુધી રાત રહી ત્રીજે દિવસ ૧૬ માંધલે
આસ્કોટ પહોંચવું.

૧૧ આસ્કોટથી રસ્તો તદ્દન સહીસલામત છે, કુલી છૂટી જતો
હોય તો બીજા કરી લેવો. હવેથી રસ્તામાં આગળ ઠેક ઠેકાણે
દુકાનો આવતી રહે છે માટે ખોરાકની ચીજો સાથે રાખ-
વાની જરૂર નથી. પ્રથમ દિવસે આસ્કોટથી રવાના થઈ બપોરે
દીકતડે રસોઇ જમી ૧૭ માંધલે સાંજે થઈ પહોંચવું, બીજે
દિવસ ગડતીર બપોરે રસોઇ જમી વેણીનાગ થઈને ૧૬ માંધલે
સાંજે ખાંસ જવું, ત્રીજે દિવસ ગણાઈ થઈને શિરાવાટ રસોઇ
જમી ૧૮ માંધલે સાંજે ધવલચીના જવું ને ચોથે દિવસ
ખારેછીના રસોઇ જમી ૧૪ માંધલે સાંજે ચાર વાગે આલ-
મોરા પહોંચી જવું.

૧૨ આલમોરામાં બે ત્રણ દિવસ આરામ લઈ કુટુંબ તથા મિત્રોને
કાગળ પત્રો લખી અથવા તારથી બખર આપવા લેટે તો
તેમ કરી હલદ્રાની સ્ટેશન સુધી મોટર લોરીમાં જવું ને પછી
મુંબઈ કલકત્તા જ્યાં નિવાસ હોય ત્યાં જવું.

માનસરોવર કૈલાસની યાત્રાનો હકત કમ જોણે સર્વોત્કૃષ્ટ
ધામ શ્રી બદ્રીનાથના દર્શન કર્યા હોય તેને માટે અમે બતા-
વ્યો છે પણ જોણે પરમ પ્રભુ શ્રી બદ્રીનારાયણના દર્શન અને

સ્તાના વન જંગલ પહાડ પર્વતોનું સૌંદર્ય નિહાળ્યું ન હોય તે ખત્રીનાથ થઇને પણ માનસરોવર આ પ્રમાણે જઇ શકે છે:-

૧ અંબાઇ કલકતા અમદાવાદ કે રાજકોટથી પ્રથમ હરિદ્વાર સુધી દ્રેનમાં જવું ને હરિદ્વારપુરીમાં સ્નાન દર્શન કર્યા બાદ ખેસવા માટે અંપાનની જરૂર હોયતો અંપાન ઠરાવી સામાન છપાડવા માટે મજૂર ખત્રીનાથ સુધી લેવો. પ્રથમ દિવસે હરિદ્વારથી ૧૪ માઇલે ઋષિકેશ જઇ ત્યાં સ્નાન દર્શન કરવા ને ઋષિકેશથી ત્રણ દિવસમાં ૪૫ માઇલ ચાલી ચોથે દિવસ દેવ પ્રયાગ જવું, પાંચમે દિવસ દેવપ્રયાગથી ૧૪ માઇલે શ્રીનગર જવું, શ્રીનગરથી છઠ્ઠે અને સાતમે દિવસ ૧૮ માઇલ ચાલી રૂદ્ર પ્રયાગ જવું, રૂદ્રપ્રયાગથી આઠમે અને નવમે દિવસ ૧૮ માઇલ ચાલી ઠર્ણ પ્રયાગ જવું, ઠર્ણ પ્રયાગથી દશમે દિવસ ૧૩ માઇલ ચાલી નંદ પ્રયાગ જવું, નંદ પ્રયાગથી અગીઆરમે દિવસ લાલસાંગા-ચમોલી થઇને ૧૬ માઇલ ચાલી પીપલ કોટી જવું, અને પીપલકોટીથી બારમે અને તેરમે દિવસ ૩૮ માઇલ ચાલી જોશીમઠ તથા પંડુકેશ્વર થઇને ખત્રીનાથ પહોંચવું. હરિદ્વારથી ખત્રીનાથ કુલ ૧૮૩ માઇલ દૂર છે.

૨ શ્રીખત્રીનાથમાં દર્શન સ્નાન કર્યા પછી ત્યાંથી એક માઇલ પર આવેલા માનાગ્રામમાં થોડા દિવસ રહી ત્યાં ઠંડી હવા માફક કરવી ને પછી ખત્રીનાથથી એક માસ ચાલે તેટલી ખોરાકીની વસ્તુ ખરીદી લઇ ખચ્ચર કે અપુખેલનો બાર છપાડવા સાર અને જરૂર હોયતો ખેસવા માટે ખંદોબસ્ત કરી માનાના ભોટાઆ વેપારીઓ સાથે છપડવું. માનાથી પાંચ દિવસે ૪૫ માઇલ ચાલી શુલમઠ કિંવા શુલગ્રામઠ પહોંચવું,

શુભોગમંઠથી છઠ્ઠે અને સાતમે : દિવસ ૧૫ માંછલ આલી દંપુ જવું ને દંપુથી આઠમે અને નવમે દિવસ ૧૫ માંછલ આલી શિવચીલમ જવું. જોશીમઠ થઇને નીતિ રસ્તે પણ શિવચીલમ અવાય છે. નીતિથી દશમે અગીઆરમે ખારમે અને તેરમે દિવસ નાની હોતી થઇને શિવચીલમ ૩૯ માંછલે જવું. નાની હોતી અગ્રેજની હદ પૂરી થાય છે ને ટિબેટની શરૂ થાય છે. શિવચીલમથી શૌદમે પંદરમે અને સોળમે દિવસ ૨૬ માંછલ આલી જ્ઞાતીમંડી પહોંચવું. જ્ઞાતીમંડીથી કૈલાસ માનસરોવર સુધી તકલાકોટ ગરબ્યાંગ આસ્કોટને રસ્તે ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ આલમોરા પાછા ફરવું.

હવે છેવટમાં આપણે શ્રીમંત પરોપકારી શૃંગરચોને એક નમ્ર સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે આપ પરોપકાર-ધર્મ નિમિત્તે પ્રસંગોપાત હજારો અને લાખો રૂપિયાનું દાન આપી દ્રવ્યનું સાર્થક કરો છો. દાનના અનેક સુપાત્ર સ્થળોમાં મિલમ—ગરબ્યાંગનો રસ્તો, જ્યાં લાખો પ્રાણી અસહ્ય કષ્ટ ભોગવે છે અને કોઇ કોઇ તો પ્રાણુ પણ ગુમાવે છે તે સુધારવા, ધમ શાળા અને દવાખાનાની વ્યવસ્થા કરવા તથા હિંદુઓને વટલી ખ્રિસ્તી થતા અટકાવવા સાથે ધર્મનિષ્ઠ ઉપદેશક રોકી દ્રવ્ય ખર્ચશો તો ખરેખર પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશો. ભોટીઆ લોક તથા કૈલાસ માનસરોવરના યાત્રી પોતાનું રસ્તા સંખંધી અસાધારણ કષ્ટ સરકાર અને હિંદુ સમાજ સમક્ષ રજુ કરે અને સરકાર તથા હિંદુ શ્રીમાનો દયા કિંવા કૃત વ્યની ખાતર દેશ જનોનું અસહ્ય દુઃખ સત્વર નિવારે એમ ઇચ્છી મારી પાછળ સન્મિત તરીકે મારા વૃદ્ધ પિતાશ્રીને તથા

કુર્કુખને હરેક પ્રકારે ધૈર્ય અને આશ્વાસન આપી મારી ચિંતા
 ઓછી કરનાર કલકતાવાસી રા. રા. દયાશંકર દયાળજી ભટ્ટ
 મુંબઈવાસી રા. રા. દ્વારકાદાસ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા અને દડવાના
 હેડમાસ્તર રા. રા. ઉમીયાશંકર શિવશંકરનો અંતઃકરણપૂર્વક
 આભાર માની શ્રી હરિના સ્મરણપૂર્વક વિરમું છું.



સાંગાણીકૃત પુસ્તકો વિષે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો.

૧

મહાત્મા શ્રી નથુરામ શર્મા લખે છે કે:—“ તમે તમારું રથેલું “ સનાતન ધર્મ” અને ગાંધીજી ” એ નામનું પુસ્તક મોકલ્યું તે સમયસર પહોંચ્યું. એ પુસ્તક જોતાં તમે સનાતન ધર્મના સત્ય પક્ષપાતી થઈને વર્તમાનમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિને લીધે તથા અન્ય રીતે લોકોના અજ્ઞાનથી જે ધર્મભ્રષ્ટતા પ્રવર્તી રહી છે તેમાંથી લોકોને રક્ષવા માટે ઘણા સારા પ્રયાસ કર્યો છે એમ સ્પષ્ટપણે કહેવું જોઈએ. સત્યાસત્યનો વિચાર કરવાના બળવાળા મનુષ્યોને વર્તમાનમાં બહુ ઉપયોગી એવા ધાર્મિક ઔદ્યોગિક તથા રાજકીય વિષયોનું તમે કાર્ય કારણનો સંબંધ સમજાવી બહુ સારું સ્કેટન કર્યું છે, ને તેમ કરતા જનસમૂહને તેમનું કર્તવ્ય ઠીક સમજાવ્યું છે.

૨

“ વેણુનાદ ” ના તંત્રી શ્રીચુત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા, બી. એ. એલએલ. બી. જણાવે છે કે:—“ અનેક દેશ વિદેશના પર્યટનમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિવિધ વ્યક્તિઓના પ્રસંગ અને તદુપરથી સ્ફુરતા વિચારો લેખકે પોતાની વેગવતી ભાષામાં “ તત્ત્વામૃત ” માં યોજ્યા છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના શ્યામ અંશમાં મુગ્ધ થઈને તદનુસાર વર્તનનેજ સુધારા માનનારી વ્યક્તિ પ્રતિ લેખકનો ટોપ સકારણ છે. આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન અને પ્રકટ અંશની અવહેલના ગમે તેવી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ કરે તેની

પણ આટલણી લેખક કાઢે છે એ તેમની શૂરવીરતા છે. ત્રંચ વાંચતાં પણ આવન્ત વિનોદ થાય છે.

૩

“વૈષ્ણવ ધર્મ પતાકા” ના તંત્રી શ્રીયુત વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે:—“આ (તત્વામૃત) પુસ્તકે આ યુગમાં જળરજસ્ત ખળભળાટ પેદા કર્યો છે. અમે પણ આખું પુસ્તક જોઈ ગયા અને છેવટે લાગ્યું કે ગાંધીજીના ચોક્કસ વર્ગે આ પુસ્તકની વિરૂદ્ધમાં જે ટીકાઓ કરી છે, તેમાં અસહિષ્ણુતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. અસ્પૃશ્યતાનું સ્થાપન કરનાર આર્યોવર્તના પૂજ્ય મહર્ષિઓમાં પણ જ્યારે ગાંધીજી “સેતાની-યત” સ્થાપવાની પાપમય કૃષ્ટતા કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેમને માટે રા. સાંગાણી જેવા ઝનુની ધર્મોત્તરીઓ સખ્ત શખ્ડોમાં પણ આક્ષેપો કરે, તેમાં ગભરાવાનું શું હોય? રા. સાંગાણીએ આ અસહકારી પંથીઓનું સ્વરૂપ આલેખવાની નિડરપણે જે હિંમત દર્શાવી છે તેને માટે ખચિતજ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અલખત રા. સાંગણીના બધા વિચારો કંઈ સર્વને ગ્રાસ્ય ન હોય, પણ તેમણે ગાંધીજી વિશે સત્ય કહેવાની જે વીરતા પકટ કરી છે તે તો ચક્ષાનુ રૂપો ચલિ: ન્યાયનું અનુસરણ માત્રજ છે. રા. સાંગણી પોતાના હૃદયના આવા શુદ્ધ અનુભવો ભવિષ્યમાં ખૂબ પ્રગટ કરીને ધાર્મિક પ્રબળને ચેતાવતા રહેશે, અને સાથે ધર્મદ્રોહીઓને પણ ચમકાવતા જશે.”

૪

સ્વામી શ્રી કેવલ્યાનંદજી લખે છે કે:—“આપના હૃદયની પ્રતિકૃતિરૂપ “સનાતન ધર્મ” અને ગાંધીજી” નામનું પુસ્તક

ભાવ પૂર્ણ વૃત્તિથી વંચાયું. સંતોષ, હર્ષ કેને ન અનુભવાય ? વર્તમાન દેશકાળ પાત્ર પરમ આપદ્મસ્ત છે, તેના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણની રૂપરેખા ઘણીજ ધરુષવાયોગ્ય આલેખાયેલી છે. કાળે સર્વને સરખા છાંટા ઉડાડયા છે છતાં પણ જોટલી ખંતથી આપે પુસ્તક લખ્યું છે તેટલીજ ખંતથી વાંચનાર હૃદય સાવધાનતા અને જગૃતિથી કંટાળ્યા વિના પ્રયત્ન આદરે તો શ્રેય કાંઈ દૂર નથી. ”

૫

પ્રોફેસર શ્રીચુત જીઠાલાલ ગોરખનદાસ શાહ, એમ. એ. અમદાવાદથી લખે છે કે:—“આપના “તત્ત્વામૃત” ગ્રંથનું દર્શન સ્વતંત્ર રીતે કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને થયું હતું પણ મનુષ્ય ધર્મનું દર્શન તો અ.પેજ કરાવ્યું તે માટે હું આપનો ખાસ ઉપકૃત છું. ખન્ને ગ્રંથો આપના પાઠક અનુભવનાજ પરિણામ છે. “મનુષ્ય ધર્મ” માં જે સિદ્ધાંતો ઉપર હિન્દુ સંસ્કૃતિ તથા સનાતન ધર્મ રચાયેલા છે તેનું યથાર્થ નિરૂપણ આપે કર્યું છે. પુસ્તકની યોજના સુંદર છે. અમારી વૈષ્ણવ મહાસભાની શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે નવા અભ્યાસક્રમમાં એને ટેકસ્ટ તરીકે દ ખલ કરીશું; તેમજ પારિતોષિક સમારંભ સમયે પણ કેટલાક લેવાની ગોઠવણ કરીશું. ”

૬

શ્રીમાન્ શેઠ ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસ લખે છે કે:—“આપના ચાર પુસ્તકો—હિમાલયની યાત્રા, આત્મોત્કર્ષ, નારાયણ નીતિ અને હિન્દુ તીર્થ યાત્રા વર્ણન વાંચી અતિશય સંતોષ અને આનંદ થયો છે. આશા છે કે ઔર્વો

પુસ્તકો ધાર્મિક તત્ત્વને પોષક હોઈ જનસમાજને અધિક અધિક લાભદાયી નિવડશે.”

૭

શ્રીચુત શાસ્ત્રી રાજરામ રામશંકર લખે છે કે:—“ આપનું રચેલું પુસ્તક નામે “ નેપાલનો પ્રવાસ ” વાંચી જતાં એ નાનું સરખું પુસ્તક મોટા ગંજવર પુસ્તકો નિર્રર્થક રૂપમાં હાલ પ્રકટ થાય છે તેને શરમ ઉપજાવે એવું છે. તેમજ હમણાના પોતે બૂલાવામાં પડી બીજાઓને પોતાના જવાજ ખાડામાં નાંખનારા મિથ્યા સત્યાગ્રહી કહેવાતા લોકનાયકને નિરૂત્તર કરી ખંધ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે. બૂલાવામાં પડેલી સનાતન આર્યપ્રજાને પોતાના અપૂર્વ પૂર્વજોની નીતિરીતિ ઉપર પાછા લાવીને ધર્મોગ્રહી બનાવવામાં એ જટલું ઉપયોગી છે તેટલુંજ કે તેથી પણ વિશેષ તેમનામાં પોતાનીજ સ્વદેશ ભૂમિમાં આવેલી અનેક સ્થલીઓના સૌંદર્ય માહાત્મ્ય જણવામાં ઉત્સુકતા અર્પી, તે તે સ્થાનોમાં વિચરવાના કેમવિધિ સંબંધી પણ એક ભોમિયારૂપે પૂર્ણ માહિતી આપે છે એ જોઈને પરમ સંતોષ થાય છે. તમારા પ્રયાસો અવશ્ય સ્તુત્ય ને આદરણીય છે.”

૮

વેદાન્ત કવિ હીરાલાલ જાદવરાય છુચ્ચ લાવનગરથી લખે છે કે:—“ આજકાલના સ્વચ્છંદાચારમાં ઘસડાતા ભારત-વર્ષના આખાલવૃદ્ધ પર્યતના જીવોને આપનો “ મનુષ્ય ધર્મ ” નામનો ગ્રંથ ઓછો ઉપકારક નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે બગડતી ભારતવાસી આર્ય-હિંદુ પ્રજાને સનાતન ધર્મના જીવંતમ સંસ્કારદ્વારાએ અવનતિમાં જતી અટકાવી પ્રગતિના પવિત્ર પંથમાં દોરનારો છે. વિશેષમાં સનાતન ધર્મ કે જે સ્વતઃ કલ્યા-

જુકારક છે, તદ્વિષયક પ્રવૃત્તિની પ્રશંસા કરવી એ તો સુવર્ણને ઢોળ ચડાવવા જેવું છે. આપ આપના આવા સનાતન ધર્મોદ્ધારક અનેક પ્રકાશનોથી આપનું “ધર્મવીર સાંગાણી” એવું ઉપનામ સર્વાંશે અરિતાર્થ કરો એવી શુભેચ્છા સાથે ધમકવંસક ગાંધી સમાન અનાચારીઓનો અવરોધ કરી ભારતવર્ષનું ધર્મક્ષેત્ર સુધારો એમ હૃદયસહ ઇચ્છા રાખું છું.”

૯

મહંત શ્રી રાજપુરી ભગવાનપુરી પાટણવાવથી લખે છે કે:-“આપે મોકલાવેલ “મનુષ્ય ધર્મ” નામનું પુસ્તક મળ્યું. તે આપના હાથે દેવભૂમિમાં શાંત અને એકાંત સ્થળમાં લખાયેલું હોવાથી ઘણુંજ સરસ અને ઉપયોગી દરેક મનુષ્યે વાંચવા વિચારવા અને તેમાં કહેલ હકીકત પ્રમાણે અનુસરવાયોગ્ય છે. તેમજ તે પ્રમાણે વર્તવાથી આલું જમાનામાં આ સંસારમાં અને મૃત્યુ પછી પરલોકમાં પણ ફળદાયી થાય તેવી સારી યોજનાઓ આપે દર્શાવેલી છે, તે ખાતે જટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછોજ ગણાય. આજ દિવસ સુધી નહિ લખાયેલું એવું ગુજરાતી ભાષામાં ટુંકી હકીકત શાસ્ત્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિપાદન કરનાર, આલું જમાનામાં દરેકથી વર્તીય તેવી શૈલીવાળું અને આપ જેવા વિદ્વાનની કલમથી લખાયેલું આ પુસ્તક દરેક ઘરમાં અઠેક રાખવા લાયક છે. આપના નવા રચેલા પુસ્તકો પૈકી “હિંદુ ઈર્તવ્ય” તથા “માન-સરોવરની યાત્રા” વી. પી. થી મોકલવા મે. કરશે.” તત્ત્વામૃત ભાગ ૨ જે ” તથા “હિંદુ સર્વસ્વ” નામનું અઠવાડિક પત્ર પણ પ્રસિદ્ધ થાય એટલે વી. પી. થી મોકલી આપશેજી.”

“સ્વધર્મ-સ્વરાજ્ય” ના તંત્રી શ્રીયુત મગનલાલ જમજાથ શાસ્ત્રી સિનારવાળા જણાવે છે કે:—“જણીતા સાક્ષર સ્વધર્મ ગ્રેમી સાંજાણીજી તરફથી અમને તત્વામૃત, હિમાલયની યાત્રા, નેપાલનો પ્રવાસ, નારાયણ નીતિ આટલા પુસ્તકો પ્રથમ મળ્યા હતા અને હાલમાં કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રામાં લખેલું “મનુષ્ય ધર્મ” મળ્યું છે. સાંજાણીજીના પુસ્તકો વાંચતા તેમની ધર્મપ્રિયતા, સ્વદેશ પ્રેમ, મુસાફરીનો ઉત્સાહાદિ આપણને પ્રત્યક્ દેખાય છે. પુસ્તક વાંચતા આપણને એમજ લાગે છે કે કંઈપણ રીતની ખનાવટ કર્યા વગર સત્ય હકીકતજ લખેલી છે. એમને ભાષાપરનો કાબુ પણ ઘણો સારો છે. સનાતન ધર્મીય પ્રજાએ સાંજાણીના પુસ્તકો વાંચી પોતાના વંશજોને ધર્મપરાયણ રાખવા સાથે પોતાના ઘરમાં સંપ્રદાયની અમે બહામણ કરીએ છીએ.”

ગ્રંથકર્તાના અન્ય પુસ્તકો.

તત્ત્વામૃત ભાગ ૧ શ્લો.કિમત રૂા ૨—૮—૦
ગંગાવન ધર્મ અને ગાંધીજી (આવૃત્તિ બીજી)	રૂા ૦—૮—૦
હિમાલય દિગ્ગજિ પથ પ્રશ્નશિક્ષા નીતિ	„ રૂા ૦—૧૨—૦
૧ પ્રવાસ	„ રૂા ૦—૪—૦
નીચાયા (આવૃત્તિ ત્રીજી)	„ રૂા ૦—૪—૦
૨ ૩ નીતિ „	„ રૂા ૦—૪—૦
મોક્ષાર્થ (આવૃત્તિ બીજી) ...	„ રૂા ૦—૪—૦
હંતીર્થ શાસ્ત્ર વર્ણન	„ રૂા ૦—૪—૦
મનુષ્ય ધર્મ	„ રૂા ૦—૮—૦
હિંદુ કલેબ્ય	„ રૂા ૦—૮—૦
માનસશૌચરત્ની સાત્રા	„ રૂા ૦—૮—
તત્ત્વામૃત ભાગ ૨ શ્લો (છપાય છે)	„ રૂા ૨—૦—૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

પરજી ૭૭ પુરૂષોત્તમ સાંગાણી.

નાઇના બીલ્ડીંગ-સીડી બજાર-મુંબઇ.

સનાતન ધર્મનું

અઠવાડિયું પત્ર

જાન્યુઆરી ૧૯૨૩

જાન્યુઆરી ૧૯૨૩

હિંદુ સર્વસ્વ.

૧૩૧ — નારાયણ પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

હિંદુ જનિ તથા હિંદુસ્થાનના ઉદ્ધારના પ્રયત્નો સનાતન ધર્મનું જોરવ સંપૂર્ણ રીતે જળવીને અત્યંત નિરાશાપૂર્વક અપત્રમાં જઈએ. તદુપરાંત સનાતન ધર્મના શિક્ષાના પ્રતિષ્ઠા કરવા અમે પાખંડીઓના આશંકોનું પણ સંચોટપાત્રે નિવારણ કરાવે, અતિ ધર્મ તથા દેશાભિમાની હિંદુએ શેતાનુ નામ તુ માફક તરીકે નોંધાવી લાભ ઉઠાવેલા પત્ર કર નંજળવારે જાહેર પડશે. વાંચક જવાબમાં આવે ૩ રા. ૮ પાલખન ૩ ૩) છૂટક નકલને ફક્ત પોસ્ટે આપો.

લખો:—

એનેજર, "હિંદુ સર્વસ્વ"

આપના બીરોગ-બોરી બજાર, મુંબઈ

